

MUNKAFEGYELEM ÉS TÁRSADALOM

/Történeti-szociológiai tanulmány a munkafegyelem
társadalmi összefüggéseinek értelmezéséhez/

Kandidátusi értekezés

Irta:

Gyekiczky Tamás

Budapest

1987.

Előszó

Dolgozatom a munkafegyelemről szól. Még pontosabban a munkafegyelem szabályozásának egy történeti modelljét, az ötvenes évek magyar gyakorlatát mutatja be. Az elemzés egy problémára koncentrál, ezért érveit és módszereit több tudományág területéről kölcsönzi. A jogtörténet, a tudásszociológia, a munkaszociológia eredményeinek felhasználására a dolgozatban olyan mélységben került sor, amilyen mértékben a munkafegyelem problémája azt megkövetelte. Természetesen a probléma "logikája" befolyásolta a dolgozat szerkezetét, sőt az egyes tudományterületek eltérő fogalmi készlete miatt a dolgozat nyelvezetét is. Mindezekkel a megjegyzésekkel nem mentegetőzni akarunk, hanem jelezni azokat a nehézségeket, melyeket a problémára koncentráló elemzés a dolgozatban okozott.

A munkafegyelem napjaink egyik aktuális, és ha a kampányok sűrűsödését figyeljük meg elmondhatjuk, fontos kérdése. A munkafegyelem jelzője és résztvevője azoknak a társadalmi folyamatoknak, melyek a munkavégzés konkrét mechanizmusát szabályozzák. Az ötvenes évek elemzése különösen fontos számunkra, amennyiben meg akarjuk érteni azokat a társadalomtörténeti mozgásokat, melyek az ipari munka társadalmi beágyazódását eldöntötték.

Az elemzett munkafegyelmi szabályozási modell tehát az ötvenes évek terméke. Ennyiben komplex szabályozása a munkafolyamatban szerveződő emberi magatartásoknak. Komplexitása kiterjed a társadalom jogi szabályozásán túlmenően a társadalom tudati viszonyaira, azoknak az értékeknek és normáknak elosztására is, amelyek mint az emberi cselekvések alapjai nagy szerepet játszanak a munkaszervezetben belüli magatartások formálódásában.

Dolgozatom két fő részre oszlik. Az első részben a szabályozás jogi, szervezeti összefüggéseit tisztázom, a második részben a sajtó és az ítéletek ideológiájának elemzésével a

munka világának ideológiai környezetét mutatom be.

A dolgozat egy kutatás eredménye, amely több éve folyik az M.T.A. Szociológiai Kutató Intézet Szervezetszociológiai Osztályán. Az osztály munkatársainak támogatása nélkül e munka nem jöhetett volna létre. Köszönetet kell mondani az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Filozófiai Tanszéke munkatársainak is, akik bíráló megjegyzéseikkel segítették a végső megfogalmazást. Meg kell említeni az MTA-SOROS Alapítvány támogatását, mivel az ítéletek ideológiájának elemzése anyagi támogatásuk nélkül nem születhetett volna meg.

A szerző

"Ki tudja hol kezdődik el az emlék
Ki tudja hol ér véget a jelen
Hol lényegül át románccá a nemrég
S hol lesz fakó papír a gyöttelelem"

L.Aragon

Hipotézis helyett

/Szociológiai bevezetés/

A munkafegyelem társadalmi összefüggéseit elemző tanulmány nem nélkülözheti a munkafegyelem szociológiai fogalmának meghatározását. Minden, a valósággal adekvát definíció - a marxi intenciók szerint - a történeti és a logikai szemléletmódok egysége, mivel egy fogalom valóságtartalma ezáltal biztosítható.

Bevezetőnkben a tudományelméleti követelménynek úgy teszünk eleget, hogy megkíséreljük az üzemszervezés történeti tapasztalataiból és szociológiai-elméleti szemléletmódból pontosítani, mit értünk munkafegyelem alatt, milyen nézőpontból vizsgáljuk az ötvenes évek fegyelmezési gyakorlatát.

1., A munkafegyelem biztosításának rövid története a tőkés gazdaság világában

Már az ötvenes években kialakult Magyarországon az a vélemény, miszerint a tőkés üzemekben rend és fegyelem van, mivel a munkanélküliség a dolgozók különböző csoportjait fegyelmezett munkavégzésre kényszeríti. Ellentmond e nézetnek a tőkés munkaszervezet története, azoknak a szabályozási formáknak és módszereknek a gazdag választéka, amelyekkel a tőkés vállalatvezetés a fegyelmezett munkavégzést biztosította és biztosítja.

a., A munkafegyelem panoptikus formája^{/1/} /XVIII-XIX. sz./

A modern gyáripár kialakulásával egyidőben merült fel az a probléma, hogy az egy helyen dolgozó, megszabott munkafeladatokat ellátó dolgozók együttműködése hogyan, miképpen biztosítható. Az ipari munkaszervezet születésekor a gyáron

belüli együttműködés szabályait a már létező társadalmi intézmények mintájára alakították ki, a család, a hadsereg, a büntetésvégrehajtási intézetek magatartási normáit "adaptálták". J. Bentham pl. az ipari munkások együttműködésének biztosítékát a feladatok általános áttekinthetőségében, a bármikor végrehajtható ellenőrzésben, az állandó, láthatatlan felügyelet megszervezésében látta.^{/2/} Bentham már ekkor megemlítette "az érdekek és kötelességek egyesítésének" követelményét is.

A XIX. sz. elején kibontakozó iparosítás üzemi jelszavai a Rend, Tisztaság, Csend, Felügyelet voltak.^{/3/} REND mindenekelőtt, mivel "... rend az alapja mindenféle prosperitásnak..."^{/4/}

Az üzem tulajdonosának ajánlott magatartási mintája az apa szerepe. Bergery pl. kifejezetten a paternalista viselkedést javasolja.^{/5/} A tulajdonos - mondja - vivjon ki magának tekintélyt, olyan tekintélyt, hogy munkásai tisztálják személyiségét; a jóindulatát és szigorúságát egyaránt alkalmazza velük szemben, így munkásai nemcsak szeretni fogják, hanem tartanak is tőle. Legyen igazságos és szigorú, ezzel a kiválókat támogatja, a rosszakat elrettenti.

A javaslatok mellett a tulajdonos és az üzemvezetés büntetett is. A vállalati-üzemi belső szabályok nagyfokú improvizációt mutattak, s mégis kialakult azoknak a magatartásoknak köre, melyek feltétlenül szankciók alkalmazását vonták maguk után. Az italozás, vállalati tulajdon megkárosítása, durva tréfák, trágár beszéd váltották ki a leggyakrabban a vállalatvezetés haragját.

b., A munkafegyelem extenzív formája, az üzem-város modell

E fegyelmezési forma lényege, hogy az üzem tulajdonosa megkísérli a gyár körüli társadalmi teret is befolyásolni, s így azt a régiót, ahol a gyári szabályok nem érvényesülnek,

üzemcentrikussá teszi.

A fegyelmezési forma a paternalista formából nőtt ki. A tulajdonos, mint gondos családapa, a gyáron kívül is gondoskodott családtagjai - beosztottai, munkásai - mindennapjairól. Munkásai lakóhelyét a gyárhoz hasonló rendszabályok alkalmazásával szervezte meg és működtette.^{/6/} A városfalakon belül kiépült a szociális gondoskodás gazdag választékrendszere /nyugdíjpénztár, a családtagok tanulmányainak finanszírozása/ és megannyi kötöttsége. A gyár pl. csak egyedülálló - nem házas - munkavállalót alkalmazott bizonyos életkorban, az "illegális szülések" elkövetőit nemcsak a gyárból, de a városból is elbocsátották.

Az "üzem-város" koncepció arra a felismerésre épül, hogy a dolgozók a vezetés előírásait és a megkövetelt fegyelmet csak akkor respektálják, ha mindkettő szubjektív identifikálással párosul.^{/7/} A munkás családjának ellenőrzése az identifikáció kiépülésének folyamatában azért lényeges, mivel a család a társadalmi együttműködés normáinak elsődleges tanulási színtere.

A XIX. sz. elején a fegyelmezési gyakorlat olyan társadalmi feltételrendszerre épült, amely biztosítani tudta az üzemben belül megvalósuló adaptációt.

A feltételek között meg kell említeni a teljesítménybérezést. A teljesítménybérezés nyomán kibontakozó - munkások közötti - versengés azonban erodálta az üzemben belüli együttműködés lehetőségeit, így alkalmazása már bevezetésekor társadalmi feszültségeket hordozott. 1833-ban az USA-ban 67819 pamutszövő /225 szövődében/ 47,1 %-a dolgozott teljesítménybérben.^{/8/}

A bérezési formák fegyelemre szorító hatásánál lényegesebbek azok a kampányok, propaganda hadjáratok, amelyek az engedelmesség és a rend új ethoszának megteremtését és elterjedését szolgálták.^{/9/} Így pl. társadalmi méretű kampányt

kezdeményeztek az alkoholizmus ellen, mivel a munkások és mérnökök néha képtelenek voltak dolgozni az alkohol túlzott mértékű fogyasztása miatt.

A kiépülő polgári-urbánus értékebeállítottságú kultúra tudatos harcot folytatott a falusi kultúrával, mivel "a hagyományos társadalmi szokások és normák ritkán találkoztak az ipari élet új normáival, ezért elítélték /diszkreditálták/ azokat, mint a haladás gátlóit".^{/10/}

Az ipari munkát középpontjába állító új életmód megteremtésének lényeges része volt, hogy a szabadidő eltöltését igyekeztek megszervezni, annak munkateljesítményt csökkentő hatását - pl. alkoholfogyasztás - különböző intézkedésekkel ellensúlyozni.

A munkavállalói morál átformálásának egyik módja volt az ipari munka szempontjából kívánatos értékek erősítése, illetve a nem kívánatosak leépítése. Az anyagiasság előtérbe állítása pl. együttjárt a túlzott önbizalom, önértékelés elítélésével.

A korai iparosítások fő konfliktusai az ipari társadalom és az agrártársadalom ellentmondásából fakadtak. Az ipari társadalom más életvezetést, eltérő fogalmakban való gondolkodást kívánt meg, mint az agrártársadalom. Példaképpen említjük P. Boudieu kutatását, amelyben kimutatta, hogy az algériai parasztok idővel szembeni beállítottsága más, mint a modern ipari társadalom idővel szembeni igénye.

A modern ipari társadalmak kiépülésével a munkában töltött idő szabályozása kulcskérdéssé vált. Már nemcsak arról volt szó, hogy a racionális munkamódszerek bevezetése átformálta a társadalom tér- és időszemléletét, hanem arról is, hogy a társadalmi harcok és megegyezések következtében alakult ki a jogszabályokban is deklarált munkaidőtartam.^{/11/} Nem pusztán "technikai norma" tehát a munkában töltött napi időszükséglet meghatározása, hanem egy széles körű társadalmi

megállapodás eredménye.

A tradidionális társadalom életvezetési orientációival rendelkező csoportok ipari adaptációjának követelményei határozták meg a munkafegyelem XVIII-XIX. századi szabályozását.

Az adaptáció követelményei együtt jelentek meg a kiépülő ipari munkaszervezetek belső - objektív - viszonyaiból fakadó elvárásaival. Az új társadalom magatartásnormáit a kultúra egésze^{/12/} határozta meg, és támasztotta alá. A kapitalista termelési mód kialakulásában, a tőkés üzemek életének megszerveződésében közreműködött a társadalom struktúráinak egésze.

Fontos azonban az a következmény is, amit a munkaszervezetben kialakuló új elvárásrendszer társadalmi továbbgyűrűzése okozott. Így pl. az üzemen belüli REND és a társadalomban érvényesülő "rendetlenség" ellentmondását potenciálisan az üzemen belül kialakult normák társadalmi elterjedése oldhatta fel.^{/13/}

Lényeges hatásként kell megemlíteni, hogy az ipari munka személytelensége létrehozta a társadalmi teljesítmények és érdemek - személyekhez nem kötődő - megbecsülését, a racionális és problémaorientált gondolkodás elterjedését. Vagy a munkamegosztás körülhatárolt tevékenységrendszere együttjárt az emberi kapcsolatok bizonyos szintű áttekinthetőségével, a kompetencia és együttműködés új típusainak - társadalmi méretű - megtanulásával. Az emberi értékek csúcsára került pontosság éppúgy átszabta a személyiség értékrendszerének hierarchiáját, mint ahogy a tulajdon társadalmi tisztelete is az üzemi tulajdon tekintélyének elismertetésén keresztül alakult ki.

c., A gép-üzem koncepció

A munkafegyelem szabályozásának e modellje gyökeresen más társadalmi feltételek hatására jött létre, mint az előző

kettő. A koncepció tudományos munkaszervezés eredménye, s tartalmazza mindazokat az újításokat, amelyeket a taylori reformok az ipari munka szervezetében jelentettek. /14/

A taylori, majd fordii munkaszervezet a munkásmagatartások feletti kontroll új elemét építette ki. A gépi-technikai folyamatok követelményei átvették a munkafolyamatban szükséges együttműködés feletti ellenőrzést, s ezzel kiiktatták a szubjektív, állandó vezetői jelenlétre orientált vezetési- és irányítási rendszereket.

A technikai kontroll mellett ugyanolyan fontosnak tekinthető a bérrendszer standardizálása. A taylori üzem szervezetében így a gazdasági és technikai kontroll összefonódott. /15/

A bevezetett ellenőrzési módszerek nemcsak a tudományra alapozottság ideológiájával alátámasztva, hanem az érintett társadalmi partnerek közötti konszenzus segítségével legitim - érvényes és elfogadott - kontrollként működnek. Beláthatóságuk és megalapozottságuk - korántsem automatikusan - előállíthatta a követnikészség és alkalmazhatóság eddiginél magasabb fokát. /16/ A személyes tekintélyre alapozott vezetés - történelmi továbbélését ugyan a taylorizmus nem rombolta le teljesen - körében a taylori elvek bevezetése megrázkódtatást jelentett.

Taylor egy olyan fegyelmezett üzemet akart létrehozni, ahol a munkásnak a fegyelem kifizetődő, a munkás felügyelet nélkül is hatékonyan dolgozik. Reformjait társadalmi feszültségek sorozata kísérte. /17/

d., A demokratikus üzem koncepció, avagy a szerződéses fegyelem

H. Feese 1900-ban meglepő tanulmányt publikált a munkástanácsok bevezetésének előnyeiről. Érvelése szerint az üzemekben uralkodó despotikus állapotokat meg kell szüntetni, az üzemeken

belül "politikai változásokat kell elindítani, amelyek célja az önkényes vállalatvezetés alkotmányos kormányzással történő felváltása, röviden az alkotmányos rendszer bevezetése az iparban; ennek formája: az üzemekben parlamenteket kell létrehozni, amelyeket a munkások többsége választ, részben pedig a tulajdonosok..."^{/18/}

A demokratikus üzem megteremtésének háttérében a Rend, Fegyelem és a Konfliktusok megszüntetésének jelszavai húzódtak. A konfliktusok megszüntetésének ötlete abszurdnak tűnt mindaddig, amíg a társadalmi intézményrendszerek képtelenek voltak a társadalmi konfliktusokat akárcsak befolyásolni is. A szakszervezetek új típusú társadalmi feladatvállalása^{/19/} éppúgy lényeges lépés volt a "demokratikus üzem" megteremtésében, mint a tőkés állam jogszabályalkotó tevékenységének a munkáltatók és munkavállalók viszonyaira történő kiterjesztése.

A "szerződéses" fegyelmezési gyakorlat a munkáltatót megszabadította fegyelmezési és termelés-szervezési problémáktól, így az tevékenységét a pénzügyi és kereskedelmi feladatok megoldására tudja koncentrálni.

A szerződésen alapuló munkavállalás kiterjesztésének előnyeiről sok pozitív vélemény hangzik el napjainkban. Főként annak kooperációt elősegítő oldalát hangsúlyozzák.

"Ha meg akarjuk szüntetni a sztrájkokat és a forradalmi lázongásokat, egyszóval, ha a bajok gyökerét kívánjuk megszüntetni, akkor a lehető leggyorsabban meg kell szüntetni a munkáselégedetlenség legitim motivumait. A kooperáció - vagyis a munkások részvétele a tulajdonos nyereségében - az egyedüli eszköz a kívánatos eredmény eléréséhez..."^{/20/}

E modell működési feltétele a szakszervezet szerepvállalása a dolgozók fegyelmezésében, pontosabban a tőke és bér-munka konfliktusainak feloldásában. A termelés folyamatosságának biztosítása a munkások szervezetére hárul. A szakszervezet képes a jogi garanciák betartásának ellenőrzésére is,^{/21/}

igy szerepvállalása a munkáltató szempontjából is előnyös.

A tőkés üzemek fegyelmezési gyakorlatának típusai a tőkés társadalom történetében egymás után jelennek meg, mégis megjelenésük időbeli sorrendje nem jelentette, hogy egy új forma keletkezése megsemmisítette a másikat, a korábban dominálót. Az ipari üzemek működését vizsgálva mindegyikre találunk napjainkban is példát. E szerint a fegyelmezési modellek nem kizárólagosak, a hatékonyság és a társadalmi környezet kihívásai egyszerre többféle fegyelmezési gyakorlatot is működtethetnek.

A típusok rövid áttekintése bizonyítja, a tőkés üzemek világára jellemző magatartási normák, értékek kiforrása nem ment máról-holnapra, sőt több évszázados termelési gyakorlat sem oldotta meg véglegesen a fegyelmezés összes problémáját.

2., Elméleti megfontolások

A munkafegyelem szabályozásának történeti leírása előtérbe állította a munkafolyamat szociológiai vizsgálatát.

A munkafolyamat szociológiai értelemben az együttműködés olyan folyamata, amelyben a munkafolyamat résztvevői /munkások, az üzemi és társadalmi vezetés/ komplementer szerepeiket a konszenzus és konfliktus egymásba fonódó sávjában a társadalmi feltételek közvetítésével alakuló folyamatos szervezeti működés kereteiben játszák el.^{/22/} E definíció szerint a hatalom és a hatalomból fakadó kontroll formáinak történetileg változó szerveződése a munkafolyamatban tanúsított emberi együttműködés lényeges eleme.^{/23/}

A hatalom a fegyelmezési gyakorlat elengedhetetlen feltétele. A büntetés csak a hatalomgyakorlás legitim módjaiban jelent társadalmi erőt. Az üzemen belüli hatalmi formák szoros kapcsolatban vannak a társadalmi hatalom intézményeivel, viszonyuk a támogatás és szembefordulás szélsőségei között

értelmezhető.

A hatalom egyik formája a kontroll, a vezetés különböző szintjeinek ellenőrzése a munkások vagy a vezetés csoportjai fölött. /24/

A hatalom különböző formáiban való együttműködés a modern, ipari rendszerekre épülő társadalom viszonyaiban a munkamegosztás és specializáció miatt társadalmi feszültségeken keresztül valósulhat meg. A munkatevékenységek elkülönülését követő érdektagoltság a munkafolyamatban szükségképpen megvalósuló szinkronitást eleve konfliktusossá teszi, de egyúttal az együttműködés új és új formáinak létrejöttét is elősegíti.

A munkafolyamat intézményesen rögzített kereteinek változásaira a munkafolyamat szereplői - főként a munkások - nem passzív, csak az alkalmazkodásra orientált magatartással reagálnak, hanem aktívan, s aktivitásuk a munkafolyamat társadalmi feltételeinek megváltoztatására irányul. Reagálásuk egyfelől a különböző makro- és mikro-szinten zajló társadalmi rétegződés függvényében alakul, másfelől azoknak az érdekérvényesítési eszközöknek sikeres vagy sikertelen alkalmazásától függ, amelyek elsajátítása több munkásgeneráció tanulási folyamatának eredménye lehet.

A munkafegyelmet szociológiai értelemben olyan adottságnak kezeljük, amely az ipari munkafolyamat szükségszerű eleme, s amely a munkafolyamatban szerveződő együttműködés egyik biztosítója. A munkafegyelem továbbá a munkafolyamat társadalmi partnerei - a munkások és a vezetés, valamint a munkások és a vezetés különböző rétegei - relációjában megjelenő érdek és hatalmi viszonyok különféle szabályokban és előírásokban való megjelenési formája.

Az ipari munkaszervezet a munkamegosztás és specializálódás szervezeti elkülönülésére és az elkülönült feladatok szinkronitására, a szinkronitás biztosítására épül. A munka-

szervezetben tevékenykedők érdekei és érdektörekvései tartósan elkülönülnek egymástól. Az elkülönült érdekek, a differenciálódott érdekviszonyok a munkafolyamatban együttműködők számára a centripetális törekvések kialakulásának alapjai. A munkafeladatok szinkronitása a széthúzó tendenciák leküzdésén keresztül, azoknak az együttműködést biztosítani kívánó "technikáknak" működtetésén keresztül érvényesül, amelyek az elkülönült munkafeladatok végzése feletti ellenőrzés és értékelés folyamatos vezetői tevékenységében jelennek meg. A termelés folyamatosságát garantáló koordináció és ellenőrzés gyakorlása során a vállalati vezetés és irányítás képviselői gyakran folyamodnak az elismerés és büntetés dualitásán alapuló ösztönzési módszerekhez. Ezek alapvető eleme a bérek, a munkafeltételek szabályozása.

A munkafolyamat ugyanakkor különböző természetű javak elosztási folyamata. Az elosztás adott viszonyait garantáló normák megváltoztatása a munkafolyamat résztvevőinek alapvető törekvései közé tartozik. A munkafolyamatban résztvevők magatartásának - különösen a munkásokénak - elismerése, vagy büntetése így a társadalmi konfliktusok sorozatának kialakulásához vezet. A konfliktusok szabályozásának társadalmi intézményei ezáltal részévé válnak a munkavégzés köré szerveződő társadalmi viszonyok szabályozásának. A munkafegyelem és a fegyelmezési gyakorlat során megengedett, illetve tiltott magatartások szorosan összekapcsolódnak a munkavégzés során keletkezett elosztási konfliktusok társadalmi szabályozási stratégiáival.

A munkafolyamatban az együttműködést tartósan fent kell tartani. Éppen ezért a pusztán büntetésre irányuló stratégia rombolja a folyamatos együttműködés lehetőségét. A hatalom folyamatos fenntartása - az irányítás részéről - szükségessé teszi a büntetési szabályok egyhitését, a munkafolyamatban létrejövő munkáscsoportok súlyuknak és tényleges funkciójuknak megfelelő differenciált kezelését. A hatalomból - veze-

tésből - való részesedés újrafelosztásával tolerálnak esetleg olyan érdektörekvéseket is, melyek a hatalomból nem részesülő csoportok számára tiltottak.

A folyamatos hatalomfenntartás a munkafolyamat feletti ellenőrzés különböző társadalmi intézményeiben jelenik meg. Kiterjed a gyárkapun kívülre is, biztosítva ezáltal - akár az oktatási intézményekben - a munkavégzés során szükséges magatartások újratermelését.

A munkafolyamat résztvevői egy adott szervezetben játszó el társadalmilag kondicionált szerepeiket. A szervezet hierarchikusan szabályozott világa, a hatalom intézményesült, látható formája mintegy lerögzítése azoknak a magatartási normáknak és előírásoknak, melyek elsajátítása a munkafolyamatban résztvevők számára a sikeres tevékenység kulcsát jelentheti. A szervezeti működés előállíthatja a társadalmi adaptációt, így a szervezeti normák megsértése a társadalom legitimként kezelt büntető hatalmának működését kényszeríti ki.

A munkafegyelem szociológiai problémarendszerének felvázolása után bemutatjuk azokat a konkrét folyamatokat, melyek az ötvenes évek szabályozási gyakorlatát létrehozták, működtették. Az itt következő társadalomtörténeti leírásban az előbb elmondottak a vizsgálat szemléletmódját adják, azoknak a problémáknak, kérdéseknek rendszerét, melyek bemutatása a modell működésének megértése szempontjából lényeges.

I. RÉSZ

"A jognak asztalánál..."

I. FEJEZET. VÁDEMEELÉS NÉLKÜL

1. A vállalat és a dolgozó viszonyának jogi szabályozása az ötvenes évek elején

Témánk szempontjából fontos jogi szabályozás alapvetően két jogág területére: a munkajog és a büntetőjog területére koncentrálódott. Mind a büntetőjog, mind a munkajog inkonzisztenciákat, egymásnak ellentmondó szabályokat tartalmazott. Az érvényes jogi rendszert az azonos társadalmi viszonyok eltérő jogi szabályozása jellemezte. Így alakult ki a jogalkalmazás széles mérlegelési, választási lehetősége. Mind a vállalatok, mind az igazságszolgáltatás szervei éltek is a lehetőséggel.

a./ A vállalat és a dolgozó kapcsolatának munkajogi normái

Elemzésünk központjában a munkafegyelemre vonatkozó jogszabályok állnak. E jogi normák értelmezéséhez elengedhetetlen a munkajog egészének vázlatos bemutatása. Különösen fontos a Munka Törvénykönyve alapelveinek tisztázása.^{/1/}

1951. február 1-én lépett hatályba a Munka Törvénykönyve. A Törvénykönyv kódex jellegű, tehát az egységes szabályozás követelményével hozták létre. Ennek ellenére számos olyan jogi rendelkezés maradt életben, amely a Törvénykönyv hatálybalépése előtt keletkezett. A fegyelmi felelősség esetében a törvénykönyvet megelőző jogszabály "módosította" a munkaügyi viták általános eljárásáról szóló részeket.

A Munka Törvénykönyv két - történelmileg is nehezen összeegyeztethető - elvet igyekezett egységesen érvényre juttatni. E két elv az állami /hatalmi/ beavatkozás és a

szerződési szabadság elve. A Törvénykönyv így definiálta a munkaviszonyt:

"A munkaviszony általában szóbeli vagy írásbeli megállapodással jön létre. A megállapodással a dolgozó kötelezi magát, hogy a vállalat igazgatójának utasítása szerint rendszeres munkát végez, a vállalat pedig kötelezettséget vállal, hogy az ezért járó munkabért megfizeti, valamint a dolgozót a munkaviszonyból folyó egyéb szolgáltatásban részesíti. E megállapodás a munkaszerződés."
/14. §./

A dolgozó vállalaton belüli helyzetét egy speciális szerződési forma, a kollektív szerződés is meghatározta. A kollektív szerződés célja ezekben az években a terv teljesítése, illetve túlteljesítése. /Munka Törvénykönyve - továbbiakban MT. - Kollektív Szerződés címszó/ A szerződési forma a terv teljesítésének, azaz az állami-politikai célok megvalósításának egyik legfontosabb eszköze lett.

A szerződési szabadság alapelv több munkajogi normában is testet öltött. A munkaviszonyt pl. a két fél /dolgozó és vállalat/ "kölcsonös megegyezéssel bármikor megszüntethetik" /28.§./. A szerződési alapelvből fakadó kölcsönös felbontási jogot azonban a törvény korlátozta. A dolgozó csak meghatározott - és bizonyított - okok megléte esetében mondhatott fel. /M.T. 30.§; 32.§./ A rendelkezésekből egyértelműen kitűnik, hogy a dolgozó munkaviszony felbontására irányuló törekvését /érdekét/ az igazgatói beleegyezés jogintézménye korlátozta. Az igazgatói beleegyezés elmaradásakor a dolgozó munkaügyi vitát kezdeményezhetett.

A vállalat felmondásának eseteit is meghatározta a jogszabály. A vállalat - ellentétben a dolgozóval - széles lehetőséget kapott a munkaviszony egyoldalú megszüntetésére.
/M.T. 29.§./

A munkajogi szabályok - különösen a munkaviszony kelet-

kezésére, megszüntetésére vonatkozó szabályok - megsértésének egyik legfontosabb következménye az önkényes kilépés. /M.T. 36.§./

A Munka Törvénykönyve részletesen szabályozta a munkafegyelem kérdéseit is.

"A munkafegyelem megtartása az összes dolgozó kötelessége és becsületbeli ügye." /10.§./

"A munkafegyelem biztosításáért elsősorban a vállalat igazgatója felelős. Ezért a vállalatban belüli fegyelmi jogkör a vállalat igazgatóját illeti." /111.0. 1.bek./

"Fegyelmi vétséget követ el az a dolgozó, aki
1/ Munkájával összefüggő, vagy egyéb súlyos bűncselekményt követ el.

2/ Olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével.

3/ A munkafegyelmet, a tervfegyelmet, vagy a szocialista munkaerőkölsz szabályait megsérti.

4/ Botrányos, vagy erkölcstelen életmódot folytat, vagy egyébként olyan magatartást tanúsít, amely munkakörének ellátására méltatlanná teszi." /112.§./

A fegyelmi eljárás előírásai tartalmazzák, hogy a vállalat igazgatója "bematóbb vizsgálat érdekében" elrendelheti a vizsgáló bizottság kirendelését. A törvény előírja, a dolgozót meg kell hallgatni, módot kell adni védekezése előterjesztésére. A fegyelmi határozatot a dolgozóval írásban kell közölni. Lényeges szabály, hogy a fegyelmi határozat ellen fellebbezés nyújtható be. A fellebbezésre vonatkozó eljárási szabályokat a törvény kiveszi az általános munkaügyi eljárás keretei közül. Ennek következtében a fegyelmi eljárás a fellebbezés benyújtása után már nem tartozik a munkaügyi viták általános szabályozása alá. A fellebbezési eljárást a törvénykönyv előtt hozott Minisztertanácsi rendelet határozta meg. /34/1950/I.27./ MT.sz. rendelet./

A fellebbezésnek halasztó hatálya a fegyelmi határozatra nézve nem volt. A dolgozó fellebbezését a vállalati egyeztető bizottság bírálta el. A bizottság a fegyelmi ügyekben kétféle

módon dönthetett. Vagy egyetértett az igazgató határozatával és akkor elutasította a fellebbezést, vagy nem és ekkor javasolhatta az igazgató számára a fegyelmi határozat felülbírálatát. Az egyeztető bizottságnak reformációs jogosítványa nem volt, így az igazgató az egyeztető bizottsági döntést vagy figyelembe vette vagy nem.

Amennyiben az igazgató újabb határozatával az egyeztető bizottság nem értett egyet, akkor az illetékes szakszervezethez fordulhatott. A szakszervezet vagy elutasította a bizottság határozatát, vagy az igazgató felettes szervéhez fordult.

A fegyelmi eljárás a fellebbezési szakaszban különös eljárásként működött. A "rendes eljárás", a munkaügyi viták elintézésének általános folyamata, három fórumon zajlott. Az egyeztető bizottság, a bíróság és a szolgálati felettes előtt. Az általános eljárás minden olyan esetben kötelező volt, amelyeket a törvény a munkaügyi vita fogalma alá rendelt. A törvény szerint ide tartozak a dolgozó és a vállalat közötti munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerült viták, nevezetesen a munkaviszony létesítésével, tartalmával, módosításával, az áthelyezéssel, a felmondással, a munkabér kifizetésével, a szabadságokkal, a prémiummal, a munkaruhához való jogosultsággal, az anyagi és fegyelmi felelősséggel kapcsolatban felmerült kérdések. Gyakorlatilag a dolgozó és a vállalat viszonyában felmerülő minden vitát a munkaügyi viták elintézésének általános szabályai szerint kellett lefolytatni. Az eljárási szabályok azonban az ügyeket különböző utakra terelték, egyes kérdésekben elzárva, másokban megnyitva a birói utat.

Az egyeztető bizottságok voltak a munkaügyi viták elintézésének általános fórumai. Bizonyos kérdésekben az egyeztető bizottság kizárólagos hatáskörrel rendelkezett, azaz a panaszos az eljárás befejezése után nem fordulhatott a bírósághoz. Ilyenek voltak a munkaidővel, a túlmunka szabályozásával,

bérosztályba sorolással, a rendes szabadság mértékével kapcsolatos ügyek. Ide tartozott az áthelyezés és a munkaviszony megszüntetése is. Egyúttal ez azt jelentette, hogy a felmondással, kilépéssel kapcsolatos vita esetében a konfliktusok feloldása nem került ki a munkaügyi fórumok rendszeréből.

A vállalati egyeztető bizottsági határozatok ellen a kerületi egyeztető bizottsághoz lehetett fellebbezni.

Az egyeztető bizottságok - létrehozásuk deklarált szándékait illetően - a dolgozói érdekek védelmét voltak hivatva szolgálni. Ezen túlmenően alkalmat adtak - legalábbis a célkitűzésekben - a munkáltatói és munkavállalói érdekek egyeztetésére is. A jogszabály szerint:

"Az egyeztető bizottság ülésén mindkét félnek módot kell adni arra, hogy álláspontját előterjeszthesse és megindokolhassa..." /145.§.3.bek./

A kor gazdasági és politikai viszonyai között a dolgozói érdekvédelem háttérbe szorult, mivel az egyeztető bizottságok határozatai ellen csak a vállalat igazgatója és az üzemi bizottság fellebbezhetett, illetve bizonyos, a dolgozókat kollektívan érintő kérdésekben a dolgozói csoportok. Amennyiben a kizárólagos ügyek listáját ismételten felidézzük, megállapíthatjuk, a dolgozók egyéni érdekérvényesítése a legfontosabb ügyekben alárendelődött a hatalmi elvnek, amit az üzemen, vállalatokon belül a vállalat egyszemélyi vezetése képviselt.

A birói út igénybevételét nemcsak a vállalati egyeztető bizottságok szinte minden ügyre kiterjedő kizárólagos hatásköre korlátozta, hanem a munkaügyi bíráskodás rendezetlen, anakronisztikus állapota is. Talán a sors iróniája, hogy a magánalkalmazottak - a mezőgazdaság föld magántulajdona miatt ezek számaránya nem csekély - érdekképviselési lehetősége szélesebb, mint az állami vállalatoknál dolgozóké, mivel ők minden korlátozás nélkül egyenest a bíróságokhoz fordulhattak.

A vállalat számára a felmondási jog széles jogkört jelentett. Gyakorlatilag a termelési érdekre hivatkozva bármikor felmondhatott dolgozójának. Felmondással élhetett a vállalat akkor is, ha "a dolgozó munkáját ismételten nem végzi el", azaz igazolatlanul hiányzik, megtagadja a munka elvégzését. E kérdésben a munkajogi szabályozás alternatív, mivel a vállalat fegyelmi eljárást is indíthatott dolgozója ellen, mind az igazolatlan hiányzás, mind a munkavégzés megtagadásának esetében.

Az, hogy az ötvenes évek elején létező munkajogi szabályozórendszer mennyire összetett, jól látszik a dolgozó jogszabály által biztosított cselekvési lehetőségeiből. Pl. a bérezésével kapcsolatos konfliktus kirobbanásakor munkaügyi vitát kezdeményezhetett, de ezért fel nem mondhatott. Viszont a jogi megfogalmazás tartalmazza az "egyéb fontos érdek" kifejezést is, ami a dolgozó számára alkalmat teremthetett a felmondásra akkor is, ha felmondási indoka nem fért bele a jogszabály szigorú keretei közé.

A szabadság megállapításának kérdéseiben, áthelyezés eseteiben a dolgozó előtt nyitva álltak a munkajog által biztosított érdekérvényesítés útjai. A különböző dolgozói csoportok hogyan éltek e lehetőségekkel, az a további elemzéseinkből pontosan körvonalazható, miképpen az is, a vállalatok-üzemek vezetősége milyen jogi eszközöket vett igénybe.

b./ A büntetőjog színre lép

Az ötvenes évek elején a politikai-gazdasági rendszer kiépülésével párhuzamosan egyre több büntetőjogi szabály vonatkozott a munkavégzésre, a dolgozó és a vállalatvezetés magatartására.

Az 1950-es év elején született meg a tervgazdaság büntetőjogi védelméről szóló jogszabály, az 1950: 4 tvr.

A jogszabály sem 1950-ben, sem később nem szólt az igazolatlanul mulasztók, önkényesen kilépők büntetéséről. Sőt a bűncselekmény megállapításához célzatot, illetve materiális károkozást kívánt meg a jog. 1951. december 28-án a Legfelsőbb Biróság egy egyedi ügy eldöntésével kapcsolatban kimondta a jogszabály alkalmazhatóságát az önkényesen kilépők és az igazolatlanul hiányzók eseteire is.^{/2/} A célzat hiánya, illetve megléte szerint az elkövető tevékenységét kétféleképpen lehetett minősíteni. Ezzel együtt az elítéltekkel szemben fegyházbüntetés helyett a javító-nevelő munka intézményét vezették be.

1952-1953. között a Legfelsőbb Biróság ítéletére hivatkozva 15 ezer elmarasztaló ítélet született. A törvény a feljelentési kötelezettséget a munkahelyekre bízta. A kialakuló gyakorlat szerint a vállalat jelezte felsőbb szervének, kikkel szemben ajánlatos megindítani a büntetőeljárást, a felsőbb szervek kiválasztották azokat, akik ellen az ügyészségnél feljelentést tettek. Az állami vállalatok - közvetve tehát - tényleges felhatalmazást kaptak az állami büntetőelv alkalmazására. /Minderről később részletesen szólunk./

Nem tisztázták kezdetben a büntetőjogi eljárás viszonyát a munkafegyelmi, illetve a munkajogi viták elintézésére hivatott eljárásokhoz. Így nem egy esetben ugyanazon cselekmény miatt a dolgozót fegyelmi úton is felelősségre vonták a bünvádi eljárás megindítása mellett.

A jogbizonytalanságot, amit a túlcentralizált és túlszabályozott jogrendszer maga idézett elő, fokozta a bűncselekmény elnevezésének tisztázatlansága. /Az ítéletek feldolgozása során majdnem százféle elnevezést irtunk ki./

1954. elején a Legfelsőbb Biróság IV.sz. Elvi Döntésében megszüntette az 1950:4 tvr kiterjesztő alkalmazását, és kimondta "a munkaviszonynak önkényes kilépéssel történő megszüntetése és az igazolatlan mulasztás önmagában nem bűn-

cselekmény".^{/3/} A Legfelsőbb Biróság továbbra is fenntartotta azt az álláspontját, miszerint ha a dolgozó bizonyos kötelezettségek megszegésén keresztül veszélyezteti a népgazdasági terv megvalósítását, akkor a bűncselekmény elkövetése megállapítható. Azonban még ekkor sem válik a dolgozó magatartása automatikusan bűncselekménnyé. Akkor ugyanis, ha a "munkakiadás az üzem adott viszonyai mellett a munkaszervezés normális menetében minden nehézség nélkül pótolható", a dolgozó cselekedete nem veszélyes a társadalomra.

A tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló jogszabály mellett találkozunk olyan jogszabályokkal, amelyek közvetve vagy közvetlenül, a gazdálkodás adott rendszerét védik. Ilyen közvetlen védelem az 1950:24 tvr, amely az 1952-es módosításával a toborzási díj vissza nem fizetését a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett sikkasztás speciális esetének tekintti. Közvetett védelem a Büntetőtörvénykönyv - ekkor még kodifikálatlan - Közokráthamisítás bűncselekménye, amelyet a munkakönyvet "meghamisító" dolgozókkal szemben alkalmaztak.

A toborzási díj vissza nem fizetése és a közokráthamisítás értelemszerűen együtt járt az önkényes kilépéssel. Egyfelől a toborzási díjat a dolgozó akkor nem fizette vissza, ha nem jogszerűen bontotta fel a munkaviszonyát, másfelől a közokráthamisítás munkakönyvvvel kapcsolatos alakzatának akkor van értelme, ha a dolgozó az önkényes kilépés jogkövetkezményeitől félve, e tényt le akarta tagadni. Azzal, hogy a joggyakorlat ezekben az esetekben nem az enyhébb jogszabályt alkalmazta - az önkényes kilépés esetére megállapított büntetőjogi szankciót -, hanem szabadságvesztéssel büntette az elkövetőket, újabb mérlegelési lehetőség adódott a jogalkalmazó szerveknél. Ennek következtében a büntetőjog is alternatívává vált, mivel a büntetőjogi szankciók különböző erősségű fokozatai vonatkoztak ugyanarra a magatartásra.

A munkahelyét önkényesen elhagyó dolgozóval szemben a

vállalat anyagi követelését polgári úton is érvényesíthette. Meg volt a jogi lehetősége arra, hogy a dolgozóval szembeni fellépésben elkerülje a büntetőjogi felelősségrevonás útját. A Csepel /ekkor Rákosi Mátyás/ Vas és Fémművek jogi iratanyagában ézerszámba található olyan 100-200.- Ft-os fizetési meghagyás, amelyeket a vállalat a dolgozó tartozásának behajtása miatt bocsátott ki. E fizetési meghagyások nem egyszer a dolgozó ellentmondása miatt polgári peres eljárás alapját képezték, amelyben a bíróság nemcsak a vállalatnak adott igazat. A vállalat követelésében szerepelt a munkaruha visszaadása, a leltárhiány visszatérítése, egyszóval mindaz az anyagi igény, amely a büntetőeljárást - sikkasztás címén - is elindíthatóvá tehetné volna.^{/4/}

A dolgozói törekvések a dolgozóra nézve hátrányos helyzet elkerülésére, különösen az adminisztratív munkaerőgazdálkodás okozta hátrányok kivédésére irányultak. Legsúlyosabb szankció az önkényes kilépéshez és az elbocsátáshoz fűződött. A hátrányok elkerülésének taktikáját a büntetőjog akadályozta.

A hátrányok alapvetően a dolgozó egzisztenciáját érintették. Az azonnali hatállyal elbocsátott dolgozó az újabb munkába lépésig táppénzben egyáltalán nem részesült, az új munkahelyén pedig csökkentett táppénzt kapott. A fizetési szabadság 2 évig 6 napra csökkent, és a dolgozó életveszélyes munkakörben sem kaphatott pótszabadságot. A már esedékes szabadságát elvesztette, új munkahelyén nem kaphatott toborzási jutalmat. Amennyiben fegyelmi büntetése pénzbüntetéssel járt együtt, új munkahelyén anyagi hátrányok is érték.

Az önkényesen kilépő egyedül az anyagi hátrányok alól mentesült, különben "jogállása" azonos volt a fegyelmi úton elbocsátott dolgozóéval.

Ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy az önkényesen kilépő dolgozó "fegyelmezésére" nemcsak az 1950:4 tvr alapján volt lehetőség. Annak, hogy mégis ez a jogszabály

lett az eljárások alapja, a politikai törekvések szolgáltatnak magyarázatot.

Összefoglalásképpen megállapítjuk, hogy az ötvenes évek elejére a jogi szabályozórendszer többoldalúan alternatív szerkezetű lett. Mind a vállalatvezetés, mind a hatóságok számára tartalmazott olyan döntési lehetőségeket, amelyek a különböző jogi normák ugyanazon cselekményekre való alkalmazásán keresztül kialakították az azonos magatartások eltérő jogi megítélését.

A jogelméleti előfeltevések ellenére a jogrendszer inkonzisztens volt. az inkonzisztencia egyfelől abban jelentkezett, hogy az újabb és újabb jogi normák létrehozását nem követte az ugyanazon társadalmi viszonyt szabályozó más jogi normák felülvizsgálata, másrészt a politikai rend elitje uralomgyakorlását újabb és újabb jogi normák életrehívásával "törvényesítette", s ekközben nem ügyelt a konzisztencia követelményére.

A vizsgált jogszabályok a dolgozó és a munkáltató konfliktusaira vonatkoznak. Az elemzés későbbi lépéseiben részletesen bemutatjuk a konfliktusok eltérő erősségét, mélységét. Már most megállapítjuk, hogy a jogilag szabályozott konfliktusok háttérében olyan dolgozói magatartások állnak, amelyek a dolgozói érdekvégyesítések különböző sikján értelmezhetőek. Ennek értelmében a jogi szabályozás e különböző sikon folyó érdekvégyesítésre adott politikai válasznak tekinthető. A válasz erőssége nem a szabályozni kívánt magatartás súlyától függött, hanem a politikai szabályozás represszív törekvéseitől, a dolgozói cselekedetek politikai értékelésétől.

2. Munkafegyelmi problémák a vállalatoknál és üzemeknél

a./ A vállalatok és üzemek vezetésének intézkedései a munkafegyelem megszilárdításáért

Elemzésünket az 1952-es évre korlátoztuk. E fejezetben azoknak a vállalati intézkedéseknek ismertetésére szorítkozunk, amelyeket a vállalatok és üzemek vezetőségei kifejezetten a Párt- és Kormányhatározatok végrehajtása érdekében hoztak.^{/5/}

A vállalatok-üzemek számára általánosan kötelező utasítás volt a 34/1950/I.26.MT. rendelet. E rendelet intézkedett a közületi vállalatok fegyelmi szabályzatáról. A rendelet a munkafegyelem fogalmát szélesesen határozta meg, sokkal szélesebben, mint a Munka Törvénykönyve. Így például a felsorolás tartalmazta a munkabérre, munkaruhára vonatkozó csalás, károkozás eseteit is. Az iratanyagokból megállapítható, a vállalatok-üzemek vezetősége a Munka Törvénykönyv hatálybalépése után is a kormányrendelet munkafegyelem értelmezését tekintette irányadónak, fegyelmi úton büntették a munkával kapcsolatos bármilyen normasértést. Kiderült az is, a fegyelmi büntetést alkalmazták a balesetokozás, a balesetvédelmi rendszabályok megszegése, védőberendezés használatának elmulasztása, technológiai normaszegés esetén is. A rendelet pontos és taxatív felsorolása erre lehetőséget adott, míg a Munka Törvénykönyve csak bizonyos jogértelmezésekkel alapozhatta meg ezekben az esetekben a fegyelmi felelősségrevonást. Az inkonzisztens jogi szabályozás a vállalatvezetés kezébe olyan eszközöket összpontosított, amelyek a fegyelmezési gyakorlat kiszélesítését tették lehetővé.

1952. elején nemcsak politikai kampányok, hanem konkrét utasítások is születtek a vállalatok fegyelmi gyakorlatának szabályozására. Ilyen volt a Kohó és Gépipari miniszter 893/1952-es utasítása is.

Az utasítás kiemelte, hogy az öntudatos, fegyelmezett dolgozók követelésére került sor a szigorító intézkedések bevezetésére, valamint, hogy "a legnagyobb nehézségeket az iparban is a munkafegyelem meglazulása okozta". Az utasítás több olyan eszközt sorolt fel, amelyek igénybevételével a munkafegyelem megerősítése eredményesen elérhető. Ezek:

1. Politikai nevelőmunka /agitáció, propaganda/.
2. Üzemegységek vizsgálata /az egyes üzemek pozitív kezdeményezésének vállalatra történő kiterjesztése az igazgató feladata/.
- 3-4. E két pont alapján vált rendszeressé a büntetőjogi felelősségrevonás. Az utasítás megismétli a L.B. állásfoglalásának lényegét, majd ismerteti a követhető eljárást. A miniszteri utasítás a feljelentést két esetre ajánlja;
"a/ sorozatosan ismétlődő /notórius/ igazolatlan mulasztás;
b/ ismételt vagy más súlyos mulasztással, fegyelemsértéssel párosuló önkényes kilépés".

A b/ pont újabb választási lehetőséget adott a vállalatvezetésnek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a "súlyos" minősítésre minden egyes esetben csak külön mérlegelés után kerülhetett sor.

5. A kilépéshez való igazgatói hozzájárulás megtagadását írja elő. Az indokolás szerint "az ezen a téren fellépő liberalizmus ugyanis a munkafegyelem meglazulásához vezetett".

Az utasítás hatására a munkahelyváltoztatásokban rejlő dolgozói érdekek érvényesítése - legális úton - lehetetlenné vált. A dolgozó, kérése elutasítása után vagy munkaügyi vitát kezdeményezett - most már egy felsőbb utasítással kellett

szembeszállnia - vagy önkényesen kilépett, amennyiben továbbra is kitartott szándéka, elhatározása mellett.

6. Az adminisztratív ellenőrzés megszilárdítása. Következik ez abból a szükségletből, hogy az ismételt fegyelemsértések számának megállapítása pontos nyilvántartást igényelt.

Az utasítás fő törekvése a nevelés, a meggyőzés eszközeinek vállalati szinten történő megállapítása. Mégis, az intézkedések között a nevelés és meggyőzés eszközei csekély súlyban szerepeltek, a lényeg a büntetőjogi intézkedések igénybevételenek ismertetése volt.

A büntetőjog alkalmazásához hosszú folyamat vezetett. Megszigorították az önkényesen kilépett dolgozók jogállását, majdnem lehetetlenné tették a felmondást, megreformálták a munkakönyvek nyilvántartását. Felduzzasztott adminisztratív apparátus dolgozott a nyilvántartások pontos vezetésén, a fegyelmezetlenkedők, szabálytalankodók felderítésén. A büntetőjog igénybevétele a munkaerőgazdálkodás addig is szigorú rendjét még tovább szigorította. Ugyanakkor a szigorítások magukkal hozták a túlszabályozásra jellemző tünetegyüttest is, a hatáskörök átfedését, az illetékességi szabályok áttekinthetetlenségét. Így például egy levél tanúsága szerint még 1952. áprilisában sem volt mindenkinek pontos elképzelése arról, ki hol, kit jelenthet fel. Pedig a központi jogszabályok világosan intézkedtek ebben a kérdésben. A jelenség számunkra azt mutatja, hogy a központi jogi normák-törvények, törvényerejű rendeletek, Minisztertanácsi rendeletek - csak akkor jutottak el a címzettekhez, ha azokat a vállalatokat irányító bürokrácia szervezeti normaként, utasításokban közölte a vállalatokkal.

A büntetőjogi ítéletek nagy száma /2 év alatt 15 ezer ítélet/ ellenére a felső gazdasági-politikai vezetés elégedetlen volt a vállalatvezetés szigorával.

A vállalatvezetés mindenesetre nem tanúsított "liberalizmust" a javító-nevelő munkára ítétekkel szemben. Erről az igazságügyminiszter gondoskodott. Utasítása az igazgatót tette felelőssé a büntetés végrehajtásáért, annak előírás-szerű lefolytatásáért. A büntetés igazi része a szociálpolitikai, munkaköri kedvezmények megvonása. Legfontosabb vonása a vállalathoz visszaküldött dolgozók "bűnbak" szerepének állandó hangsúlyozása. A javító-nevelő munkára ítélt mindezek mellett ki volt téve a legkülönbözőbb önkényes vállalatvezetői döntéseknek.

"A vállalat igazgatójának azonban jogában áll, hogy az elítéltet termelési érdekből a javító-nevelő munka alatt kedvezőtlenebb munkakörülmények között foglalkoztassa."

"Az elítélt a javító-nevelő munka tartama alatt egyéni teljesítménye miatt jutalomban nem részesíthető."

"A bírói ítéletben meghatározott munkabércsökkentés nem terjed ki az elítéltnak betegsége esetére járó juttatásokra /táppénz, segély/.

A munkahelyéről önkényesen kilépő munkavállaló táppénze azonban 1 évig a javító-nevelő munka tartama alatt a tényleges jövedelmének, vagy napi átlagának, vagy átlagos napi bérének ötven százaléka."

Végül ez a jogszabály rendezte a fegyelmi büntetések és a bírói ítéletek közötti viszonyt is.

A vállalat elítélt dolgozójának - visszakerülvén a vállalathoz - ezen utasítás alapján szigorúan alárendelt dolgozói pozícióba kellett beilleszkednie. Ezen kívül egy jogilag is megerősített vállalatvezetéssel került szembe, amelynek előírásait, utasításait - a börtönbe vonulás veszélye mellett - végre kellett hajtania.

Úgy gondoljuk, a büntetőjogi eljárás célja megfogalmazható e helyzet létrehozásában. A szankciórendszer a többi dolgozó előtt is kézzelfoghatóvá vált, a fenyegetés valóságossá.

b./ A vállalatnál folyó munkaügyi viták és fegyelmi ügyek jellemzői

A/ A munkaügyi viták néhány sajátossága

Munkaügyi viták alatt azokat a munkavállaló és munkáltató közötti vitás ügyeket értjük, amelyek nem fegyelmi ügyek, de a Munka Törvénykönyvének definíciója értelmében a munkaviszonyból erednek.

A jegyzőkönyvek és az iratok tanúsága szerint a vállalatok, üzemek dolgozói nagy számban fordultak az egyeztető bizottsághoz. Bérkategóriába történt besorolás elleni kifogás, rendbirság elleni fellebbezés, munkaköri normák meghatározása szerepeltek az esetek között éppúgy, mint a vállalatvezetői intézkedések elleni felszólalások, vállalati döntések elleni fellebbezések. Az egyeztető bizottságok döntései nem voltak egyoldalúak, mind a vállalat, mind a dolgozó jogorvoslatot nyerhetett.

Megállapítható, a Munka Törvénykönyvben szabályozott eljárás az ötvenes évek munkaszervezetén belül működőképes és elfogadott útja a munkáltató és munkavállaló közötti konfliktus rendezésének. Azonban az egyeztető bizottsághoz fordult dolgozók munkaszervezeti pozíciója specifikus jegyeket mutatott. A vállalati-üzemi adminisztráció közép és felső vezetése, a vállalati osztályok előadói, a termelést közvetlenül irányító művezetők és csoportvezetők, esetleg szakmunkások, indították ezeket a munkaügyi vitákat.

A jegyzőkönyvek szövege szerint az egyeztető bizottságok előtt lefolytatott tárgyalások hangneme nyugodt, intoleranciától mentes, mind a vállalatvezetés, mind a dolgozó kifejthette álláspontját, előadhatta véleményét. A tárgyalások kedvező fórumnak bizonyultak a megegyezés létrehozásában.

B/ A fegyelmi ügyek általános jellemzése

A fegyelmi ügyek a dolgozóknak tágabb csoportját érintették, mint a munkaügyi viták elintézésére szolgáló általános eljárás. A vállalatok-üzemek apparátusának közép és felső vezetői éppúgy szerepeltek a fegyelmi úton felelősségre vontak között, mint a segéd munkások, betanított munkások. Az anyagok ismeretében megállapítható, a segéd- és betanított munkások vannak túlsúlyban. Mivel a vállalatok a fegyelmi vétés meghatározásánál az 1950-es rendeletet vették alapul, a fegyelmi ügyek is sokszínűek. Gyakorlatilag végtelen számú magatartás, normasértés került a vállalatvezetések fegyelmi hatáskörébe. A főbb típusokat az alábbiak szerint határozhatjuk meg.

1/ E típusba soroljuk azokat az eseteket, amikor a feszített tervgazdálkodás következményében például hibásan készülnek el a létesítmények, épületek, fogyatékosak a termelési technológiák, de ezért a munka eredményét létrehozó dolgozók kapnak fegyelmit.

2/ Azon politikai vagy jogi normák megsértése, amelyek a munkavégzés feltételeire generálisan vonatkoznak /munkaidő általános szabályozása, munkaviszony keletkezésére, megszüntetésére vonatkozó normák/. Ide számítjuk az igazolatlan hiányzást, késést, önkényes kilépést. Az adminisztratív munkaerőgazdálkodás előírásainak semmibevétele, a munkanormák, a nyilvántartás, jelentési kötelezettségek nem teljesítése.

3/ Ide tartozik a baleseti előírások be nem tartása és a mások testi épségét sértő cselekedetek.

A három típus között lényeges különbségeket figyelhetünk meg.

Az első típusba tartozó ügyek szereplői a vállalatok-üzemek közép- felső vezetői, de néha fizikai munkások is kaptak

minőségi kifogások miatt fegyelmit.

E típus esetében a büntetés és felelősségrevonás kifejezett célja a gazdaság működéséből származó fogyatékoságok áthárítása, szubjektív hibaként történő feltüntetése.

A második típus ügyei sokoldalúan összetettek. Ez a területe egyfelől a büntetőjogi beavatkozásnak, ami országos kampány nyomán hatolt be a vállalat életbe, másrészt a fegyelmileg felelősségre vont dolgozók javarészt fizikai munkások, segéd- és betanított munkások.

E területre estek az igazolatlan hiányzás esetei is. Ebben a vállalatvezetésnek a legnagyobb a jogalkalmazói autonómiája, mert itt egyrésztől fegyelmmel intézheti el az ügyeket, másrésztől javasolhatja a büntetőjogi eljárás megindítását is. Nagyon sok fegyelmi ügy keletkezett a központosított tervgazdaság adminisztratív rendszabályainak megsértéséből. /Statisztikai jelentések el nem készítése, a nyilvántartásra, éberségre vonatkozó szabályok megszegése./ Ezeket a fegyelmezetlenségeket ismét specifikus dolgozói csoportok követték el, a vállalatok-üzemek ügyvitellel, könyveléssel foglalkozó dolgozói.

A harmadik típus főleg 1952-ig dominált a fegyelmi ügyek között. A Rákosi Mátyás Művekben például 1950-ben a balesetvédelmi előírások be nem tartása dominált a fegyelmi ügyek között.

Mind az igazolatlanul hiányzókkal, mind az önkényesen kilépőkkel szemben igénybe vette a vállalatvezetés a munkaügyi eszközöket. Tette ezt még 1952-ben is, amikor a felső politikai utasítások a büntetőeljárás megindítására "ösztönözték".

A vállalatvezetés és irányító szervei közösen választották ki azokat, akik ellen megtették a bűnvádi feljelentést. A vállalatvezetés "kinálata" mindig nagyobb, mint az

eljárás alá vont dolgozók tényleges száma. A vállalatvezetés először elkészítette a listát azokról, akiket "érdemes" bíróság elé állítani, azaz, akiknél "a tények és körülmények alapján egyértelműen megállapítható a bűncselekmény elkövetése". Igaz, hogy a bűncselekmény megállapítása - a jog szerint - még az ötvenes években is a bíróságok feladata, azonban a gazdasági irányítás szervei és a vállalatok vezetősége lehetőleg el akarták kerülni azokat a számukra kellemetlen helyzeteket, amelyeket az általuk javasolt személyek "ártatlansága" teremtett volna.

A jegyzőkönyvek és fegyelmi határozatok, feljelentések alapján állítjuk, a bíróságok elé került ügyek sem a dolgozók magatartásában, sem a cselekedetek motivumaiban nem különböznek a fegyelmi úton elintézett ügyektől. /Ilyen különbségre csak akkor deríthetünk fényt, ha nem az egyedi ügyeket vizsgáljuk, hanem az ügyek sokaságát. A bírósági ítéletek elemzése derítette ki, miszerint az elítéltek társadalmi paramétereikben, helyzetükben sajátos csoportot alkottak, csoporthomogenitásuk a társadalmi periféria változói mentén állapítható meg. Ezzel szemben a fegyelmileg ugyanazon a magatartásért felelősségre vontak csoportja heterogén, tanulók, szakmunkások, adminisztratív alkalmazottak is szerepeltek itt./

A vállalati érvelésekből kitűnik, a vállalatok-üzemek vezetősége a dolgozók személyiségével, általános magatartásával elégedetlen, a "notorikus" javíthatatlanoknak tartja a megbüntetni kívánt dolgozókat. Más esetekben a vállalat az alig egy-két hónapja ott levő, de rendszeresen nem dolgozó munkatársai ellen kívánja megindítani az eljárást. Nyilvánvaló, a vállalat helyzete, népgazdasági súlya, az iparfejlesztésben betöltött szerepe, erősen befolyásolta a kiválasztás szempontjait. A szempontok különbözősége mégis azonos társadalmi paraméterekkel jellemezhető csoportot hozott létre.

Az 1952-es év nagy kampánya a vállalatoknál nem sok eredménnyel járt. Mutatják ezt azok a statisztikák, amelyek az önkényes kilépésekről, igazolatlan hiányzásokról készültek.

"Igazolatlan hiányzások munkaóra-számai

1952. II. negyedév	3398
1953. "	2073
1952. Július	1573
1953. Július	1208"/6/

/R.M. Művek/

1953-ban már nemcsak a segéd- és betanított munkások, hanem a szakmunkások is tömegesen léptek ki. E nagyarányú szakmunkaerővándorlást az 1953. júniusi kormányhatározat nyomán egyenlőtlenül kiépülő, kezdetleges munkaerőpiac hozta létre. E munkaerőmozgások hatására - amelyek gyökere az életszínvonal- és gazdaságpolitikában rejtőzött - a nagyüzemek a munkafegyelem megszilárdításának igényével léptek fel, azonban 1954-re a büntetőbiróságok igénybevételének lehetősége megszűnt.

1954-ben azonban a beruházások visszafogását követő tömeges elbocsátások, leépítések hatására a munkafegyelem megerősítéséért vívott országos kampány megszélidült, csendessé vált, így a vállalatvezetői törekvések nem vezettek eredményre.

C/ A fegyelmi ügyek funkciója a vállalatok-üzemek működésében

Megpróbáljuk tézisszerűen összefoglalni, hogy a fegyelmi

eljárások milyen szerepet töltöttek be az ötvenes évek munkaszervezeteiben.

Legfontosabb szerepük az adott uralmi viszonyok védelme volt. A fegyelmi eljárást nem egyszer olyan esetekben indították, amikor a dolgozó a fennálló szervezeti hierarchia értékeit, normáit sértette meg. Az uralmi viszonyok alatt nem a politikai uralom politikai szervezetrendszerét, hanem a gazdasági-szervezeti hierarchiává transzformálódott politikai viszonyokat értjük. Így fonódott egybe a munkaszervezet normáinak védelme az adott politikai rend védelmével. A fegyelmi ügyek nagy része a társadalom uralmi viszonyainak stabilitását szolgálta.

A társadalmi stabilitás védelme akkor hatásos, ha a társadalom tagjai, társadalomban elfoglalt helyzetüket véglegesnek tudják. A társadalmi státusz a munkaszervezeti munkamegosztási pozíciókban ölt alakot. A pozíciók adott rendszerének védelme a társadalom tagjainak adott hierarchiába történő betagozódását jelentette. Ezért a hierarchiát el kellett fogadtatni, a hierarchiát felborítani szándékozó törekvéseket, - amelyek mindig érdek és hatalmi törekvések -, pedig büntetni. A fegyelmi ügyek nagy része a vezetői utasítások megtagadása, a vállalatvezetés normáinak semmibevétele miatt indult. De az önkényes kilépés is ide tartozott, amikor az uralmi rend stabilitását a munkaerőgazdálkodás adminisztratív rendszabályainak védelmén keresztül látták el.

A fegyelmi eljárások a repressziót, a megtorlást és a prevenciót, a megelőzést egyaránt szolgálták. Az ügyek nagy részének mondanivalója - erre utal az a módszer is, ahogy a nyilvánosság elé tárták - a fegyelmi ügyekben érintett dolgozókkal hasonló pozíciót betöltőknek szólt. Az üzenetben közölték a normaszegésre esedékes szankciót, valamint az esetleges dolgozói fellépések veszélyességét.

Az igazi elrettentést azonban a büntetőbiróságok által

megbüntetett 15 ezer dolgozó esete szolgált. Mind az eljárás, mind az elítélt ítélet utáni helyzete alkalmasnak bizonyult e csoport bűnbak szerepének aláhúzására, mivel munkahelyükre visszakerülve a normaszegés helytelenségének két lábon járó példázataivá váltak.

A bűnbakok másik része a faliújságok szégyentábláira került fegyelmezetlen dolgozók voltak.

A dolgozói magatartásszabályozásnak ezek az eszközei nem választhatók el a korban beinduló iparosítási folyamat sajátosságaitól. Amennyiben a fegyelmi ügyek a dolgozói ellenállások letörését látták el, pontosan elemeznünk kell, miért, milyen formában került ezekre sor, hogyan fonódott össze érdekérvényesítés és ellenállás a fegyelmi ügyekkel érintett dolgozói csoportoknál. Erre a következőkben teszünk kísérletet.

3. A munkafegyelem problémájának társadalomtörténeti háttere

a./ A munkafegyelem néhány makroökonómiai összefüggése

Nem gondoljuk, hogy nagy titkot árulunk el annak a tételnek kimondásával, hogy a korszak gazdaságtörténetének összefüggései kulcsfontosságúak a munkafegyelem társadalmi szerepének megismerésében. Eddig csak részeiben megfogalmazott problémafelvetésünket is egészebbé kerekíthetjük a kor gazdasági viszonyainak elmezésével.

Az összefüggések szálai messze vezetnek. A politikai vezetés gazdaságpolitikai koncepciójának megértéséhez elengedhetetlenül szükséges annak a történelmi helyzetnek bemutatása, amely az ötvenes-negyvenes évek fordulóján egészében kondicionálta a magyar társadalom folyamatainak alakulását. A két világrendszer éles szembenállása, mindkét oldal nagy-

mértékű fegyverkezése, Titó Jugoszláviájának kiátkozása, csak villanásszerűen jelzik a nemzetközi politikai viszonyok állapotát. Minden esetre az 1949-re kialakult világpolitikai helyzet hatására a magyar politikai vezetés iparfejlesztési elképzeléseit a hadiipar és a haditermelés kiépítésének javára módosította.^{/7/} "A kialakuló, eluralkodó hibás politikai, katonai szemlélet, a gazdaságosság, a termelékenység szempontjait háttérbe szorította" - állapítja meg Berend T. Iván.^{/8/}

Olyannyira így történt, hogy a pártvezetés álláspontja szerint "... a beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be."^{/9/}

Az egyoldalú ágazatfejlesztés, az autarkia, "tehát háborús konfliktus esetén is funkcióképes"^{/10/} gazdaság kiépítése meghatározta a gazdaságpolitika egészének alakulását.

A háborús készülődés improduktív beruházások hatalmas tömegét vonta maga után, s a könnyűipar és mezőgazdaság el-sorvasztását eredményezte. Radikálisan csökkent az életszínvonal. A hadigazdálkodás uralkodóvá válása a magyarázat a tervfelemelések, tervfeszítések soha nem szünő sorozatára.^{/11/}

A gazdaságpolitikai célokról megállapítható, a nyilvánosságra hozott elképzelések a politikai vezetés számára sem jelentettek komoly kötelezettséget, mivel a gazdaságpolitikai gyakorlat e célokkal ellentétesen működött. A hadiipar fejlesztése, a nehézipar kiépítése az életszínvonal és a mezőgazdaság rovására történt, amiről a nyilvánosságra hozott gazdaságpolitikai célkitűzésekkel ellentétben csak a belső szervezeti-politikai irányító apparátus tudhatott.^{/12/} Az életszínvonalpolitika célkitűzései továbbra is nagy súlyt kaptak a propagandában, a sajtóban, demagóg ígéretéssé züllesztve le azok valóságos értékét.

A mezőgazdaság és az életszinvonal tudatos visszafejlesztésének rendkívül súlyos következményei voltak. Egyfelől a politikai hatások az 1956-os őszi tragédia előidézésében jelentkeztek, másfelől a gazdaságpolitika következményeként a munkaerő társadalmi reprodukciójának feltételei is leépültek. Mind az infrastruktúra, mind az oktatás, művelődés, mint "nem termelő ágazatok" csekély mértékben részesedtek a megtermelt nemzeti jövedelemből. A munkaerő társadalmi reprodukcióját biztosító felételek alacsony szinten tartása mellett a gazdaságpolitikai vezetés egyre nagyobb követelményeket állított a saját maga által is preferált gazdasági ágazatok elé. Így pl. a bányászat tervelőirányzatát egy év alatt 35-40 %-kal emelték, ami már teljesíthetetlen előírás lett.

A munkaerővel szemben támasztott követelményrendszer - alacsony életnívó mellett egyre nagyobb helytállás - kiélezte a társadalmi feszültségeket. E feszültségek a rendőri-politikai terror eszközeivel csak ideig-óráig voltak kezelhetőek.

A gazdaságpolitikai gyakorlat oda vezetett, hogy a gazdaságpolitika által előtérbe helyezett ágazatokon belül is megjelent a rablógazdálkodás, a természeti feltételek észszerűtlen, maximalista kihasználása, pazarlása. Ez a gazdálkodási mód kiváltotta egyrészt a termelésben dolgozó műszaki értelmiség elégedetlenségét, másrészt a feszített követelmények miatt fokozódó baleseti veszély, a munkavédelmi előírások be nem tartása az állandó veszélyhelyzetben dolgozó munkások ellenállását. E két csoport tiltakozásának a növekvő arányú munkahelyváltoztatásokban adott hangot. A munkahelyváltoztatásokban megjelenő ellenállások leküzdését a politikai vezetés a fegyelem, a terv és munkafegyelem betartásával vélte elintézhetőnek.^{/13/}

A gazdaságpolitika másik fontos hatása a mennyiségi szemlélet uralkodóvá válása, a minőségi termelés háttérbe

szorítása volt. Ezzel együtt járt a fogyasztási cikkek választékának beszűkitése.

A fogyasztási cikkek előállító ágazatokban megjelent a szériagyártás, a modernnek tekinthető tömegtermelés, azonban a piac kikapcsolása, a gazdaság "védőfallal" történő körülbástyázása a szériagyártást alapvetően más társadalmi-gazdasági körülmények közé illesztette be, mint a tőkés társadalmak szériagyártásra alapozott fogyasztási cikk termelését.

A termelés irányításának bürokratikus, utasításokon alapuló központosított rendszere, a valóságos érték és árviszonyok kikapcsolása a termelés minden elemében éreztették hatásukat.

Az anyagellátási gondok, a termelés feltételeinek politikai értékeken alapuló elosztása, a dolgozói csoportok érdekeinek kikapcsolása, a termelés mennyiségre orientált követelményei rendszeressé tették a rossz minőségű, selejtes termékek gyártását, az anyagpazarlást, a munkafolyamat alacsony hatékonyságú szervezését.

A gazdasági racionalitás figyelmen kívül hagyása a politikai vezetést állandó adminisztratív beavatkozásra készítette, mivel a gazdálkodás egész mechanizmusa csak az adminisztratív beavatkozások állandó jelenlétében működött.

"A trösztök és a központok utasításait is figyelembe véve 1951. első felében minden bányauzem 1024 minisztériumi és egyéb felső szerv által kiadott körrendeletet és utasítást kapott"^{14/} - jellemezte a helyzetet Berend T. Iván.

A vállalatvezetés és a vállalati gazdálkodás érdekeinek semmibevétele az adminisztratív eszközök igénybevételét a vállalatvezetéssel szemben is szükségessé tette.

A politikai rendszer központi értéke ezért lehetett a fegyelem, a rend, ami alatt a központi-adminisztratív normák feltétlen érvényesítését értették. A központi elképze-

lések valóra váltását szolgálta a tervtörvény mindenek felett lebegő misztikus alakja. E célt szolgálta a büntetőjogi eszközök igénybevétele is, ami a példaállitás erejénél fogva represszív eszközével váltotta ki a megelőzést, a prevenciót. /15/

A beavatkozások nagy része hatástalan maradt. A munkafegyelem betartásának adminisztratív eszközei pl. nem tudták megakadályozni az önkényes kilépéseket, igazolatlan hiányzásokat. Nem tudták megakadályozni, mivel a büntetni kívánt magatartás szorosan következett az adott gazdasági rendszerből. A dolgozói magatartások a gazdálkodási mechanizmus működésére adott válaszként értékelhetők.

E megállapítás a vállalatvezetés esetén is igaz. Az anyagpazarlást büntetőjogilag szankcionálták, de a mennyiségi mutatókon alapuló tervgazdálkodás, a tervmutatók túlfeszítése eleve maga után vonta az anyagpazarlást, mivel e mutatószámokat csak a szükségesnél több anyag beépítésével lehetett teljesíteni.

A gazdasági feltételek mellett "Képtelenség volt folytonos termelést elérni, és felszámolni a hó végi, negyedév végi hajrákat, amikor maximális anyag- és munkaerőpazarlással = teljesítették = a tervet". /16/

Megállapítható: a politikai vezetés az önmaga által teremtetett helyzet következményeként keletkező társadalmi konfliktusokat a dolgozói-vezetői magatartások szabályozásával kívánta kezelni. A feszültségek feloldásának ezen útja a legszorosabban összefüggött a magyar társadalom politikai uralomgyakorlásának ekkor kiépített formájával. A politikai érdekképviselő leépítésével együtt járt, hogy a társadalmi viszonyokból fakadó konfliktusokat tudati szintű problémának tartották. /17/

A politikai vezetés a társadalomban jelentkező problémákat "természetes közegükből átemelte" az abszolutizált

tudati problémakezelési sikra, itt mint morális, mint etikai, mint jogi problémákat akarta megoldani. A problémakezelés e stratégiája együtt járt az adminisztratív eszközök kiméletlen igénybevételével, ami elvezetett a jogi szabályozás lehetőségeinek túlértékeléséhez.^{/18/} Így azonosult a társadalmi problémák megoldása, a társadalmi konfliktusok feloldása a magatartásirányítás, magatartásbefolyásolás eszközeivel, a propagandával, a meggyőzéssel és a büntetéssel.

b./ Munkaerőgazdálkodás és munkafegyelem

A makroökonómia rövid áttekintése után meg kell vizsgálnunk a munkaerőgazdálkodás e korban kiépült rendszerét, mivel a munkaerőáramlás irányítása, a munkaerőszükségletek kielégítése, a munkaerőgazdálkodás politikai-jogi szabályozása közvetlen összefüggésben állnak a munkafegyelem összetett problémakörével.

A társadalmi mobilitással foglalkozó elemzések, irások tanulsága szerint 1949-től nagyarányú átrétegződés kezdődött meg a magyar társadalom szerkezetében.^{/19/} E mozgások szorosan kapcsolódtak a gazdaságfejlesztés gyakorlatához, s az iparfejlesztés uralkodó elképzeléseinek megfelelően a mezőgazdaságból az iparba áramlott a munkaerő. E strukturális mobilitás kiegészült egy nagyarányú intergenerációs mobilitással, tömegesen megnyitva ezáltal a társadalmi rétegződés hierarchiájának alján elhelyezkedők előtt a "felemelkedés", a jobb megélhetés útjait.

A nagy társadalmi mozgásokat részleteiben elemezve több olyan szabályszerűséget fedezhetünk fel, amelyek a társadalmi feszültségek akkumulációjához járultak hozzá.

A mezőgazdaságból iparba áramlást siettette a politikai vezetés torz és elhibázott mezőgazdasági politikája. A parasztság a beszolgáltatási kényszer, a kényszerszövetkezetesítés

tudati problémakezelési sikra, itt mint morális, mint etikai, mint jogi problémákat akarta megoldani. A problémakezelés e stratégiája együtt járt az adminisztratív eszközök kiméletlen igénybevételével, ami elvezetett a jogi szabályozás lehetőségeinek túlértékeléséhez.^{/18/} Így azonosult a társadalmi problémák megoldása, a társadalmi konfliktusok feloldása a magatartásirányítás, magatartásbefolyásolás eszközeivel, a propagandával, a meggyőzéssel és a büntetéssel.

b./ Munkaerőgazdálkodás és munkafegyelem

A makroökonómia rövid áttekintése után meg kell vizsgálnunk a munkaerőgazdálkodás e korban kiépült rendszerét, mivel a munkaerőáramlás irányítása, a munkaerőszükségletek kielégítése, a munkaerőgazdálkodás politikai-jogi szabályozása közvetlen összefüggésben állnak a munkafegyelem összetett problémakörével.

A társadalmi mobilitással foglalkozó elemzések, írások tanulsága szerint 1949-től nagyarányú átrétegződés kezdődött meg a magyar társadalom szerkezetében.^{/19/} E mozgások szorosan kapcsolódtak a gazdaságfejlesztés gyakorlatához, s az iparfejlesztés uralkodó elképzeléseinek megfelelően a mezőgazdaságból az iparba áramlott a munkaerő. E strukturális mobilitás kiegészült egy nagyarányú intergenerációs mobilitással, tömegesen megnyitva ezáltal a társadalmi rétegződés hierarchiájának alján elhelyezkedők előtt a "felemelkedés", a jobb megélhetés útjait.

A nagy társadalmi mozgásokat részleteiben elemezve több olyan szabályszerűséget fedezhetünk fel, amelyek a társadalmi feszültségek akkumulációjához járultak hozzá.

A mezőgazdaságból iparba áramlást siettette a politikai vezetés torz és elhibázott mezőgazdasági politikája. A parasztság a beszolgáltatási kényszer, a kényszerszövetkezetesítés

alól menekülve földet, termelési eszközt maga mögött hagyva tömegesen ment az iparba dolgozni. Ennek következtében a művelés alatt álló földterület radikálisan csökkent.^{/20/}

Amennyiben a dolgozó ipari munkavállalását nem követte földjének állami-szövetkezeti tulajdonba, használatba vétele, úgy a beszolgáltatási kötelezettség előírásai földjére is kiterjedtek.

Ugyanakkor országosan előfordult, hogy a tagosítások következtében a művelés alatt álló földterületek hozama is csökkent. A helyzet odáig fajult, hogy 1952-re a helyi tanácsok már nem vették át állami kezelésbe az elhagyott földeket, hiába ajánlották ezeket fel az iparba vándorolt dolgozók. Még a vállalatok vezetőségei is megpróbálták közbenjárni dolgozóik érdekében, mindhiába. A földtulajdon - néha kényszerűen vállalt - léte az iparban foglalkoztatott dolgozót kiszolgáltatta a kétlakiság ellen indított politikai-propaganda kampánynak. Látni fogjuk, e dolgozói csoport a munkafegyelemmel foglalkozó sajtó és propaganda anyagokban mint az egyik legfőbb vétkes csoport nyert említést.^{/21/}

Az új ipari munkáscsoport egyik forrása a kisipar volt. A kisipar - sokak számára érthetetlen okokból történő - leépítése mögött az a gazdaságpolitikai törekvés állt, hogy az elsorvasztott kisipar munkásait, alkalmazottait átirányítsák az ipari munkaerőtartalékok népes táborába.^{/22/}

Az ipari foglalkoztatottak másik jelentős csoportja a munkanélküliek köréből került ki. 1948-ban a munkaközvetítő irodák havonta kb 50 ezer munkanélkülit regisztráltak.^{/23/} E szám természetesen nem mond semmit az éves összlétszámról, mint ahogy a létszámingadozásokról sem. A munkanélküliek tekintélyes része 20 év alatti, ill. 55 év feletti volt, és 50 %-ban szakképzetlen. A helyreállítási időszak végére, illetve az első ötéves terv kezdő évére a munkanélküliek nagy serege felszivódott.

A munkaerő tömeges kiképzésének kezdetéig az iparosítás első két évében /49-50/ a munkaerőutánpótlás említett három csoportja kevés munkaerőt adott a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítását megkísérlő népgazdaság számára.

A munkaerőigények kielégítetlensége miatt a munkaerőtervezés, a munkaerőmozgások adminisztratív irányítása előtérbe került.^{/24/} Regisztrálták az önkényesen kilépőket, nyilvántartották az üzemeken belüli munkaerőtartalékokat, végül országos hálózattal megszervezték a Munkaerőtartalékok Hivatalát. Mindezzel párhuzamosan bevezették a munkakönyvet, az adminisztratív ellenőrzés egységesített dokumentumát.

A munkaerőpolitika a gazdasági fejlesztések munkaerőigényének biztosításában számolt egy negyedik munkaerőforrással, a gazdaságilag nem preferált gazdasági ágazatokból leépítésre kerülő munkáslétszámmal. Ezek a dolgozók alkották az átképzősök e korban népes csapatát.

A feszített tervek munkaerőigényei előtérbe állították a munkaerőtoborzást. A munkaerő toborzásra szervezett országos és vállalati hálózat minden erőfeszítés ellenére sem volt képes feladatának eleget tenni. Pedig 1952-től szigorú büntetőjogi normák védték a munkaerőtoborzás egész rendszerét. Amennyiben a toborzott dolgozó önkényesen kilépett, nem önkényes kilépés, hanem sikkasztás miatt ítélték el, ami - mint ezt a jogi normákkal foglalkozó fejezetben említettük - szabadságvesztés büntetéssel járt együtt.

A munkaerőtoborzásra a tervgazdaság részeként érvényes volt mindaz, ami a tervgazdaság egészére. A munkaerőigények mennyiségi szemlélete, a nem megfelelő szakmaszerkezet közvetítése, a szakszerűtlen toborzási szervezés nagyban hozzájárultak a társadalmi feszültségek növekedéséhez.

Nehezítette a helyzetet a fogadó vállalatok munkásszállóinak állapota, a vállalati infrastruktúra hiánya. Egy sztalinvárosi jelentés így írta le az uralkodó állapotokat:

"A telepre kerülő új, toborzott munkaerőket egészségügyi szempontból megvizsgáltuk, a 30 %-a tetves. Az állandóan növekvő munkaerők számához viszonyítva kevés az orvos... A jelenlegi ivóviz ellátás egészségügyi szempontból aggalys. A dolgozók ideiglenes barakkokban és a már elkészült lakóépületekben laktanyaszerűen vannak elhelyezve... a mosakodás nehézségekbe ütközik... a lakóházakban a vízvezeték nincs még bekapcsolva, és így a WC nem működik... Az MTH kirendeltség munkája feleslegesnek tűnik. Nyilvántartást vezetnek, amelyből kitűnik, hogy pl. március hónapban Dunapenteléről 100 dolgozó távozott, de ennek okairól nem tudnak felvilágosítást adni. A szervezett munkaerőgazdálkodás sok kívánnivalót hagy maga után, mert a vállalatok által korábban igényelt munkaerőt visszaküldték."/25/

A korszak propagandája pozitív értéknek tekintette a munkaerőhiányt. Hosszútávú törvényszerűségnek állították be, s az adminisztratív munkaerőgazdálkodás szükségességét ezzel magyarázták.

A munkaerőgazdálkodás adott rendszere társadalmi konfliktusokat hívott életre. A munkafegyelem vállalati dokumentumai bizonyították, a konfliktusok megszüntetésére a politikai vezetés előszeretettel nyúlt a munkafegyelem kérdéséhez. Az iparosítás okozta konfliktusokat a dolgozók mulasztásaira vezette vissza, s e magatartásokat fegyelmezetlenségként kezelte. A fegyelmezetlenségnek kikiáltott dolgozókat megfosztották a munkahelyváltoztatások lehetőségétől, így az adott körülmények között végzett munka vállalására kényszerítették őket. A munkaerőgazdálkodás rendszerére nemet mondó dolgozók mint renitens elemek szabályozhatók és ellenőrizhetők lettek. Ezekkel az intézkedésekkel akadályozták meg azokat a dolgozói fellépéseket, amelyek a végzett munka körülményeit vitatták, s a szociális helyzetre, a bér-kérdésre, a munkásszállók helyzetére kérdeztek volna rá. Ugyanakkor a dolgozói csoportoknak, vagy magának a

dolgozónak a munkaerőgazdálkodás megkötéseivel szemben egyetlen fegyvere maradt, a csendben, feltűnés nélküli kilépés. Mindaddig tehát, amíg a munka társadalmi feltételeiben nem történt változás, a munkafegyelem megszigorítására hozott intézkedések hatástalanok maradtak.

Az adminisztratív kényszerintézkedések tehát a munkaerő gazdálkodásban leképeződött uralmi viszonyokat védték a dolgozók törekvéseivel, érdekeivel szemben.

c./ Az iparosítás során kialakult munkaszervezet működésének néhány jellemző vonása

A munkafolyamat társadalmi környezetének ismerete mellett elengedhetetlen feladat szemügyre venni a munkafolyamatot közvetlenül felépítő szervezeti és hatalmi viszonyokat. A társadalmi makrofolyamatok ugyanis - nézetünk szerint - a munkafolyamat alakulását kondicionálják ugyan, ellenben a feltételek és mozgásterek alakítása nem zárja ki a munkafolyamat autonóm rendszerének kialakulását és működését. Így pl. az életszínvonal-politika vázolt alakulása a dolgozók társadalmi helyzetét nagyban lerontotta, azonban hogy melyik dolgozói csoport, milyen körülmények között, miképpen reagált erre az életszínvonal-esésre, az a reagálások színteréül szolgáló üzem és munkaszervezet belső összefüggéseiből is következett.

Meg kell említenünk, amíg a történeti-gazdaságtörténeti kutatások az ötvenes évek magyar társadalmának makrostrukturális folyamatait viszonylag pontosan feltárták, addig a társadalmi élet mikrofolyamatairól keveset tudunk.

Az 1945. előtti Magyarország iparában kétféle munkaszervezet típus dominált. Egyrészt továbbéltek a tudományos vezetés előtti munkaszervezetek, másrészt elterjedtek a taylori, fordii alapelvekre épített munkaszervezetek. A

hagyományos típusú munkaszervezetből nőtt ki a szakmunkásság szakszervezeti mozgalomban, munkásmozgalomban, szociáldemokrata pártban betöltött monopol pozíciója.^{/26/}

A tudományos munkaszervezés igazából a harmincas évek végére kibontakozó hadikonjunktúra iparfejlesztő hatásával párhuzamosan terjedt el. A gépgyártás mellett elsősorban a textiliparban vezették be a taylori alapelveket.^{/27/}

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján kibontakozó iparosítás tehát nem homogén munkaszervezet-struktúrával találta szembe magát. Ez azt is jelentette: többféle, egymástól eltérő logikán alapuló társadalmi viszonyrendszer kapcsolódott a munkaszervezet működéséhez. Erre a strukturális sokszínűsége jó példa a két világháború közötti Csepel társadalma.^{/28/}

Az 1950-es évek elején kibontakoztatott iparosítási hullám az elvek és előírások síkján a taylori, fordii alapokon nyugvó munkaszervezet kialakítására törekedett. E törekvéseket jól jelzi a munkaszervezet működési keretét adó társadalmi viszonyok hierarchikus kapcsolatrendjének kiépítése, a teljesítménybérezés bevezetése, a munkanormák standardizációja. A munkaszervezet kiépítése azonban csak látszólag szolgálta a tudományos munkaszervezés alapelveinek megfelelő munkaszervezet kialakítását. Elmaradt a tudományos vezetés alapelveinek teljes körű bevezetése, a normamegállapítások a politikai igényeket szolgálták, valamint a munkaszervezés tudományos alapjából ideológiai szűrők beépítésével száműzték a tudományos eredményeket, a normamegállapításokat a "tapasztalatra" helyezték.^{/29/} A taylori munkaszervezet működésének legnagyobb akadálya azonban a munkaszervezet működési feltételeit kialakító erőforráskorlátozott hiánygazdaság volt.

A működési zavarokat csak fokozta a centralizált tervgazdaság politikai és gazdasági működésképtelensége, a tervalkuk állandóan változó játéktere. Mindezek következtében - a magyar iparra azóta is jellemző - sajátos munkaszervezet

tipus jött létre; olyan, amely sajátosan ötvözi egybe a taylori,fordi alapelveket a bürokratikus előírásokkal; az ún. kvázi bürokratikus munkaszervezet.^{/30/} Természetesen e mellett megmaradtak - máig változó szervezeti viszonyok között - az iparosítást megelőző munkaszervezet típusok is.

A taylori alapelveken alapuló munkaszervezet kiépítésének társadalmi okai az ötvenes években a következők voltak:

1/ Kialakult a nagyipari tömeggyártás. A magyar iparfejlesztések ezen időszakban követett mintája; a szovjet modell; már létrejöttekor felszívta a tudományos vezetés elveit.^{/31/} Lenin álláspontját azóta is sokszor idézték, kevésbé közzismert azonban a sztálini iparfejlesztések nyomán kialakuló munkaszervezetek belső működési logikája. A további kutatások szükségességét hangsúlyozva azt megállapíthatjuk, hogy a militarista, bürokratikus normák mentén szerveződő hierarchiák ráépítése a munkafolyamatra a sztálini korszak egyik eredménye volt. Az izolált részmunka tevékenységeket ezáltal koordináló szervezeti rendszer a taylori,fordi alapelvekből sokat hasznosíthatott.

2/ A nagy iparfejlesztések hatására a mezőgazdaságból az iparba, iparilag kvalifikálatlan munkaerőtömeg áramlott át. E munkaerő munkábaállítása csak a betanított munkára alapozott munkaszervezet keretei között bizonyult megoldhatóknak. Ezzel párhuzamosan a politikai hatalomért vívott harcában, majd később, politikai uralmának fenntartásáért a Rákosi féle vezetés támadást indított a szakmunkásság ellen, főként a régóta szervezett-szakszervezeti tag, szociáldemokrata-munkások ellen. A munkáscsoportok autonómiájának politikai felszámolása rákapcsolódott a munkaszervezet új típusának kiépüléséből származó autonómiavesztés folyamatára.

3/ A hatékonyság kérdései társadalmi méretű problémaként már a szovjet átalakulás kezdeteinél megfigyelhetők. A tudományos munkaszervezés adaptációja is ennek volt

köszönhető.^{/32/} A magyar iparosítás folyamán kialakított tervgazdaság az állandó tervtúlteljesítési kényszerével hatékonysági problémák sorozatát hozta létre. Ennek tudható be a bérrendszer átalakítása, a sztahanovista mozgalom normamelélésekre történő felhasználása.

A politikai élet küzdelmeinek elemzéséből nem látjuk egészen pontosan, mi történt a munka világának mindennapi történetében. A politikai élet szemügyrevétele elárulja azonban, hogy a régi - és a modernizáció előtti hagyományos munkaszervezetben nagyfokú autonómiával rendelkező - munkásgárda ellenállt a modernizációs törekvéseknek, vagy legalábbis ellenállni próbált a hatalmi pozícióját veszélyeztető kihívásnak. A szervezett érdekvégyesítés hiánya, az érdekképviselő politikai kifejezésformáinak felszámolása azonban a munkásellenállás formáit átvezette a teljesítményvisszatartás, munkaütemlassítás máig is jól ismert üzemen belüli világába. A taylori alapelveken nyugvó munkaszervezet eleve korlátozza a munkásautonómiát - végeredményben ezért született meg. Míg azonban a modern iparfejlesztés nem egy esetben a változás ellen ható munkásellenállásokat a szociálpolitikai intézmények kiépítésével, a szervezett érdekképviselő legalitásának megteremtésével le tudta törni, addig az ötvenes évek elején a politikai és szociálpolitikai engedmények elmaradtak, sőt nagyban romlottak a munkaerő-reprodukcióhoz szükséges társadalmi feltételek.

Mindezek hatására olyan formái alakultak ki a munkásfelleléseknek, amelyek áttekinthetetlenek, változékonyak, normáik megfogalmazhatatlanok, ezért minden formalizálási kísérletnek ellenállnak.

A leírtak ellenére állítjuk azonban, a politikai játékszabályok beszűkülése, az új munkaszervezet kiépítésének munkásautonómiát korlátozó hatása nem számolták fel a vezetés és munkáscsoportok közötti alkuk rendszerét, nem tették szük-

ségtelenné a munkaszervezet működéséhez szükséges konszenzushoz vezető tárgyalásokat. A megegyezést szabályozó normák és informális utak rendszere volt az az újdonság, amely szorosan kötődött az iparosítás során kialakított új típusú munkaszervezet működéséhez.

A már említett kvázi-bürokratikus munkaszervezet esetében

"arról van szó, hogy a hagyományos, vagy technikai kontroll szervezeti struktúráját feltételező munkafolyamatok esetében is a bürokratikus ellenőrzési rendszer segítségével kívánják a termelési rendszer fenntartásához szükséges érdek és cselekvési egységet létrehozni..."/33/

A formális-bürokratikus előírások mellett jellemző erre a munkaszervezetre, hogy működése egyszerűen elképzelhetetlen a munkások szakmai tudásán alapuló egyéni vagy kollektív beavatkozása nélkül. A vezetés funkcionális hatása alig érezhető a végrehajtás szintjén, ami a vezetés hatékonyságát is erősen lerontja. A hatékonyságot romboló tényezők között szerepel a vezetés adminisztratív feladatokkal történő túlterhelése, az értekezleteken való részvételek sokasága, a feltevésekkel való érintkezés formálisan kötött rendszere. Az ötvenes években a munkahelyi vezetésnek különösen sok ilyen típusú feladatot kellett elvégezni.

A vezetést lekötöttsége megakadályozza a termelési folyamat irányításában, amely így részben a munkáscsoportok kezébe csúszik át. Ennek következtében a "kvázi-bürokratikus" munkaszervezetben a relatív autonómia lehetősége nyílik meg bizonyos munkáscsoportok számára. A lehetőség kialakulása nem kötődik szorosan a kvalifikáció szintjéhez, a munkáscsoportok iparon belüli előéletéhez. Az autonómia játékerét a munkaszervezet konkrét működése alakítja ki, változókeretek között húzva meg határait. E munkaszervezet típusban is szükséges tehát az érdekek egyeztetésén alapuló egyetértés kialakítása, különben a munkafolyamat zavartalansága

nem biztosítható.

"Ugyanakkor a munkafolyamatban résztvevő minden egyes társadalmi partner közötti érdekkonfliktusok konstruktív megoldására... nehezen, vagy egyáltalán nem kerül sor. A vállalati vezetés üzem és műhelyszintű képviselői tehát a munkások azon csoportjával, rétegével folytatnak érdemi tárgyalásokat, akiknek a tevékenysége révén a rendelkezésükre álló korlátozott ösztönzési és egyéb eszközökkel, illetve a lehető legkisebb idő- és energia ráfordításával garantálni képesek az érdekek kompromisszumának minimális szintjét. A vezetés a termelés folytonosságának fenntartására irányuló törekvése során szisztematikusan a dolgozók lehető legszűkebb rétegére támaszkodik, ezáltal a maga számára is a "teljesítmény-visszatartás" cselekvési stratégiáját tartja rentábilisnak". /34/

A vezetés stratégiája, pontosabban fogalmazva a munkaszervezet működése, alakítja ki a centrum-periféria jelenségrének e típusra is jellemző sajátosságát.

A vezetéstől átvállalt feladatok honorálása hosszú béralkuk tárgya lehet. Ebben a centrumhoz tartozó dolgozói csoportok erősebb nyomást fejthetnek ki a vállalatvezetésre, mint a kollektív fellépésre gyenge esélyekkel rendelkező periféria-csoportok. A lehetőségek különbözősége viszont riválissá teszi a munkásság centrum-periféria viszonyok mentén szerveződő csoportjait. Ez gazdagítja a vezetés taktikai eszköztárát, másrészt a dolgozói csoportok egymás feletti kontrolljának kialakítására vezethet.

A kvázi-bürokratikus munkafolyamat tehát az üzemen belüli látens alkufolyamatokon alapul. A munkafolyamat működése csak ezáltal biztosítható. Az ötvenes években a vezetés és a munkáscsoportok - politikailag tiltott - megegyezésére méginkább szükség volt. Ennek szükségessége nemcsak a modernizáció során kialakított kvázi-bürokratikus munkaszervezet működése miatt merült fel, hanem a feszített tervgazdaság erőforráskorlátos hiánytendenciáinak érvényesülése

miatt is. /35/

A gazdaság működőképessége, a termelés folyamatossága, a termelési feltételek akkut hiánya következtében a szervezeti-leg jogilag előírt, politikailag megerősített normák sorozatos megszegése útján volt biztosítható. Így pl. a vállalatvezetés - a tervcélok teljesítését tartva szem előtt, mivel léte ennek sikerétől függött - a termelés eredményessége szempontjából fontos munkáscsoportnak tágabb mozgásteret biztosított. Vagy a hiánygazdasággal együttjáró túlmunkák, évvégi hajrák sikere nagyban attól függött, a "holtidényben" milyen konszenzus alakult ki a vállalatvezetés és a munkások között. Ebben a szabadság kérdése, az otthoni mezőgazdasági munka megtűrése éppúgy helyet kaptak, mint a bérezés és jutalmazás kérdései.

A vezetés a számára előnyös helyzetekben, a számára előnyös befektetéseket mérlegelve még nagy erőfeszítések árán is hajlandónak mutatkozott a termelési feltételek összességét biztosítani azoknak a munkáscsoportoknak, amelyek ezáltal a termelés menetében kiemelkedőt nyújthattak. /36/

A hiányosságból fakadó termelési zavarok egyenesen megkövetelték az aktív munkáscselekvéseket, a kényszerhelyettesítés, az átcsoportosítás a dolgozók cselekvő együttműködése nélkül nem vezettek volna eredményre. Tudjuk, ezek a kérdések a mai munkaszervezetben is felmerülnek, azonban a megváltozott politikai szabályozás következtében e folyamatok szinte természeteseek.

Mind a kvázi-bürokratikus munkaszervezet, mind a hiánygazdaság leírása megalapozza a munkásautonómia létrehozására vonatkozó megállapításunkat. Az üzem-vállalatban belül a munkafolyamat konkrét, történetileg kialakuló szervezetére ráépülve létrejöttek mind a munkásautonómia, mind az egyéni-kollektív fellépések lehetőségei, éppúgy, mint ahogy a vállalatvezetés taktikai eszköztára is kialakult. Ezek a folyamatok

latens, politikailag nem artikulált térben zajlottak le. A munkafegyelem jelenségének értelmezésében mindezeket figyelembe kell venni.

d./ A munkafegyelem értelmezése a munkaszervezeti iparosítás magyarországi sajátosságainak tükrében

A munkafegyelem társadalmilag összetett problémakörét nem jellemezhetjük kielégítő módon, ha az üzem belüli folyamatokról, a modern munkaszervezet magyarországi típusának kiépüléséről elfeledkeztünk.

A vállalati munkafegyelmi ügyek leírásakor láttuk, a vezetés különbözőképpen viszonyul a dolgozói csoportjaihoz, a jog adta alternatív lehetőségeket maximálisan kihasználva eltérő szankciókkal sújtja a munkafegyelmi vétségeket elkövető dolgozók csoportjait. Nem tévedünk, amennyiben azt állítjuk, a vállalatvezetés, e taktikájának kialakulására a munkaszervezet működésének sajátosságai adtak lehetőséget. A dolgozók és a vezetők együttműködése, konszenzusa - ami a kvázi bürokratikus munkaszervezet egyik fontos következménye - kiváltja e centrumcsoportok és perifériacsoportok munkaszervezeten belüli magatartásának eltérő megítélését. E konszenzus - a centrumcsoporttal - oda vezetett, hogy az érdekképviselőiben gyenge, társadalmi helyzetében periférián lévő csoportokat sújtották a keményebb szankcióval.

A vállalatvezetést fontos érdeke fűzte - a tervteljesítés - a dolgozókkal történő megegyezés fenntartásához, illetve kialakításához. A politikai vezetés mindenkire kiterjedni akaró represszív büntetési törekvése megtört tehát a valóságos viszonyok konkrét talaján, de természetesen a "maradék ügyek" is elegendő munkával látták el a bíróságokat.

A dolgozói helyzetet jellemző lehetőségek elemzésekor láttuk, a munkaszervezet jogi szabályozása tulajdonképpen a

dolgozói érdekérvényesítést egyetlen egy magatartásformára redukálta, a csendes, "zajtalan" fellépésre, az önkényes kilépésre, illetve az igazolatlan hiányzásra. Mindkét magatartás a munkaszervezettel való elégedetlenség kifejezője, ezt már Taylor is felismerte.^{/37/} Lényeges különbség van azonban az elégedetlenség mértéke között. Az önkényes kilépés végleges szakítási szándékot jelent a munkaszervezettel, míg az igazolatlan hiányzás lehetőséget ad a megszakadt konszenzus helyreállításához. Az érdekérvényesítés jelenléte viszont mindkét magatartás esetében kimutatható. Erről az egyről a kor szereplői meg voltak győződve, mivel az önkényesen kilépők és igazolatlanul hiányzók megbüntetését a politikai vezetés a példastatuálás szándékával határozta el. Ezáltal a magatartásminta terjedésének igyekeztek gátat vetni.

A munkaszervezettel szembeni fellépések egyéni és kollektív formában történhetnek. A két forma társadalmi tartalma jelentősen eltér egymástól, azonban a kvázi-bürokratikus típusú munkaszervezet inkább az izolált, egyéni fellépéseknek teremt táptalajt, mintsem a kollektív értékeken nyugvó csoportellenállásnak. Levéltári irataink és a fegyelmi ügyek jegyzőkönyvei megerősítik ezt a tényt.

Az elégedetlenségnél erősebb minőséget képvisel az ellenállás. Feltételezhető, a munkaszervezettel szembeni fellépésekben jelentkeztek a dolgozói ellenállások is, erre mind a korszak társadalompolitikája, mind a munkaszervezet átalakítása objektív lehetőségeket adott.

A korszak társadalompolitikája - a már említett életszínvonalvisszaesés, a munkába állítási kényszerek - az elégedetlenségeken túlmenően az ellenállás bizonyos formáit is kiváltotta, s mivel ezekre nyílt, legitim formában nem kerülhetett sor, maradt az ellenállások csendes, passzív alakja.

A munkaszervezet átalakulása kétféle - egymástól lényegesen különböző - ellenállási típust hozott létre. Egyrészt

a volt kvalifikált szakmunkások - pozícióvesztésből fakadó - ellenállását; ezt politikai módszerekkel törték le, pl. szociáldemokrácia elleni harc kampánya, másrészt a változásokkal együttjáró struktúraátalakulás kiváltotta nem kvalifikált - periférián lévő - munkáscsoportok ellenállását. E dolgozói csoportok; mivel az érdekérvényesítés társadalmi leckéjét nem tanulták meg; ellenállásuk egyetlen kifejezési formáját alkalmazták, a munkaszervezet elhagyását, az önkényes kilépést.

Mindezeket a gondolatokat előre kell bocsátanunk a büntetőbiróságok által elítéltek helyzetének jobb és pontosabb megértése miatt.

II. FEJEZET. BIRÓSÁGOK ELŐTT

1./ Az elítéltek társadalmi helyzete

Minden szociológiai vizsgálat szembetalálkozik azzal a nem könnyen eldönthető problémával, hogyan, mi módon jellemezhető az a társadalmi környezet, ahonnan felmérésének mintájába tartozó személyek - mint a társadalmi tények hordozói - származnak. Az elméleti megfontolások mellett természetesen fontos szerep jut a kutatás során rendelkezésre álló információknak annak eldöntésében, milyen dimenziók mentén jellemezhető a minta társadalmi összetétele.

Esetünkben az elítéltek társadalmi helyzetének leírását a következő fontosabb társadalmi viszonyok mellett tudjuk elvégezni. Az elítéltek társadalmi térben való elhelyezkedése /születési hely, lakóhely/, a vagyoni helyzet /vagyon ill. jövedelem/, képzettség /kvalifikáció/, családi-személyi háttér /nem, kor/. Lehetőségünk nyílt mindezeknek a viszonyoknak több generáció függvényében történő elemzésére is.

Lakóhely, születési hely

A társadalomszerkezeti vizsgálatok bebizonyították, a társadalom térbeli tagoltsága fontos társadalmi tulajdonságokat hordoz. Ezt húzta alá adataink matematikai-statisztikai elemzése. Kiderült, az elítéltek társadalmi helyzetét jellemző változócsoporthoz legfontosabb eleme a születési hely, illetve lakóhely változója.

Az elítéltek születési helyének típusai között dominál a nagyközség településtípus. Az elítéltek 41 %-a itt született.

A nagyközség mellett a kisközség a legjelentősebb településtípus. A két településkategóriában együttesen az elitáltak 67 %-a született. A városokra a születések 27 %-a esik. Ez a várostípusok között egyenletesen oszlik meg. Nagyvárosban /Főváros és Törvényhatósági jogú város/ az elitáltak mindössze 11 %-a született.

Az elitáltak lakóhelyének típusait megvizsgálva kiderül, az eloszlás a születési hely típusainak eloszlásával megegyezik. Csupán a városok egymás közötti aránya rendeződött át, nőtt a Fővárosban lakók száma a Fővárosban születettekéhez képest.

A születési hely és az állandó lakóhely megegyező eloszlása azt mutatja, az elitáltak életútjuk során nem hagyták el azt a településtípust, amelyben születtek. Így, ha mobilitásuk, fluktuációjuk kibontakozott, az az egyes településtípusokon belül jött létre. Az elitáltak számára az ipari munka vállalása nem jelentette a "magasabb településszintre" történő belépést.^{/38/} A munkáslét ingázást, bejárást, munkásszállásokon lakást hozott magával. Mintánkban olyan társadalmi jellegzetességre bukkantunk, amely a magyarországi iparosítási folyamatot végigkísérte, s amely hosszabb távú hatásában létrehozta településszerkezet és társadalomszerkezet töréseinek egymásraépülését.^{/39/}

Az elitáltak csoportjára jellemző tehát, hogy nagyrészt nem a nagyvárosi munkásszintből kerültek ki.

Az elitáltak vagyoni helyzete, jövedelme

A vagyoni helyzet meghatározásánál bíróságok regisztrálására alapoztunk. A bíróságok a földet, házingatlant, telket, szőlőt tekintették vagyonnak. Az elitáltak 84 %-a minősült ennek alapján vagyontalannak. A vagyonosok átlag 5 hold birtoknagysággal rendelkeztek.

A bíróságok elé került dolgozók jövedelme havonta átlag 810 Ft. Ez alatta maradt az iparban foglalkoztatottak egy havi átlagbérének. /Az ipari foglalkoztatottak átlagbére 1952-ben 928 Ft. Forrás = História 84/2./ Alatta maradt az ipari munkások 1952-es egy havi bérének is. /Az ipari munkások egy havi átlagbére ekkor 1050 Ft. Forrás = Statisztikai Zsebkönyv Bp. 1956./ A jövedelmi adatok még kisebbek, ha az eltartottak számát is figyelembe vesszük. Így az egy főre jutó átlagjövedelem családonként /háztartásonként/ 200 Ft.

Szakképzettség, kvalifikáció

A szakképzettség fogalma alatt vizsgálatunkban, miként a társadalomstatistikában is, az ipari munka normáinak, ismeretanyagának tudását, illetve nem-tudását értettük. Így a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó tudásanyag nemtudásként, pontosabban szakképzetlenséggént szerepelt. Az ipari munkatevékenység normáinak ismerete - nem ismerete alapján kialakított szelekció elfedett egy lényeges társadalmi különbséget, azt, hogy más típusú kvalifikátlanságot takar a földtulajdonos gyermekének szakképzetlensége és mást a mezőgazdasági alkalmi munkásé.

Az elítéltek 86 %-ánál állapítható meg a szakképzetlenség.

A szakmák között két jelentősebb csoport tűnik ki, a vasipari és az építőipari szakmák típusai.

Az elítéltek alacsony iskolai végzettséggel rendelkeztek, 81 %-uk a 6 elemis küszöbhatár alatt szerepel. /Az ismert adatokat 100 %-nak véve /, 12 %-uk analfabéta.

Az eddigieknél több összefüggés körvonalazódik. Az összefüggések néhány fontos társadalmi jellemző kummulációját mutatják.

Először a szakképzetlenség és a vagyontalanság kummulá-

cióját említjük. E csoport a minta 73 %-át alkotja.

A községekben lakók túlsúlyát ismerve megállapítjuk, a büntetőjogi szabályozás túlnyomórészt a falusi szakképzetlen, vagyontalan dolgozók csoportját érintette. A falusi szakképzetlenek a teljes minta 60 %-át alkotják.

A vagyontalanok az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők körében találhatók. A vagyontalanság és az alacsony iskolai végzettség is együttesen fordult elő mintánkban.

Az elítéltek szakképzetlenségét az apáik foglalkozási csoportjai nagy statisztikai valószínűséggel határozták meg, amiből az következik, hogy az apák társadalomban elfoglalt helyzete meghatározta - elítélt - gyermekeik képzettségi szintjét. A büntetőjogi represszió egy több generációra visszonyulóan társadalmilag hátrányos helyzetben lévő csoportot érintett.

Családi állapot, kor és nem

A társadalmi rétegződéssel foglalkozó elemzések rámutattak arra, hogy a társadalom termelt viszonyaitól látszólag távolálló viszonyok milyen lényeges szerepet töltenek be a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásában, a társadalmi rétegződés rendszerének létrehozásában. Ilyen társadalmi különbségeket hordoz a lakosság nemi megoszlása, vagy életkorának szerkezete. /40/

Mintánk elítéltjeinek 83 %-a férfi, 17 %-a nő. Mivel a minta a férfi elítéltek többségéről tanúskodik, a családi állapotban a nős, illetve nőtlen kategória dominál. Jelenősebb ennél a családos-egyedülálló bontás, mivel az elítéltek 49 %-a egyedülálló.

A nemek lakóhely típusok szerinti eloszlása azt mutatja, a nők a nagyvárosokban, a férfiak a kisközségekben voltak

túlsúlyban.

A minta nemek szerinti megoszlása a magyar népesség nemek szerinti megoszlásához viszonyítva férfi többletet ad.

Mintánk női aránya jóval alatta marad az 1952-ben foglalkoztatott nők társadalmi súlyának. Ez azt jelenti, a dolgozó nők kevésbé voltak hajlamosak a munkafegyelem megsértésére. Úgy tűnik, a konfliktusvállalási hajlandóság a férfiak esetében magasabb, mint a nőknél.

Az elitáltak korát 29 év. A minta a 19-30 év korcsoportjába sűrűsödik, ez a csoport a minta 66 %-át jelenti. Magas a 19-20 évesek száma. Az elitáltak korcsoportjai jelzik, az idősebb korosztályok is jelen vannak mintánkban, azonban a fiatalokkal szembeni arányuk kisebb /33 %/.

Az elitáltak között a nők fiatalabbak, mint a férfiak. A nők átlagéletkora 25 év, szemben a férfiak 32 évével. Az elitáltak minden korcsoportban alacsony iskolai végzettséggel rendelkeztek és szakképzetlenek. Az analfabéták 60 %-a 30 év alatti, míg az idősebb korosztály a 6 elemis határ körül tömörödik.

Az egyes lakóhelytipusokban lakás előnyei és hátrányai azonos módon érintették a korosztályokat. Így a fiataloknak már életútjuk kezdetén tartósan a bejárásra, ingázásra kellett berendezkedniük. Életmódjuk sajátos alakulása nyilvánvalóan kihatással volt a fiatal korosztály munkaszervezeten belüli előremenetelére, pályafutásának sikerességére.

A minta kormegoszlását az 1952-ben elitáltakéhoz viszonyítva tudjuk megítélni. Mintánk 29 éves átlaga valamivel alacsonyabb, mint az összes elitált 35-36 éves korátalaga. Az országos minta fiatal korszervezetét most nem érintve megállapíthatjuk, a fiatal kor kétségtelenül hordoz egy fontos társadalmi tulajdonságot. Arra gondolunk, hogy a pályáját kezdő korosztályok számára "természetes" törekvés mobilitásuk

fenntartása, mivel hosszú időt igényel annak a helyzetnek kialakítása, amelyben az egyén megtalálja "számítását"; s mind az anyagi juttatások, mind a munkaszervezetet jellemző normák és értékek terén elfogadható munkahelyet talál. Az adminisztratív munkaerőgazdálkodás éppen ezt a "természetes" mozgékonytságot akadályozta, hiszen a munkaerő militarizált keretek közötti mozgatása nem adott lehetőséget az egyéni elképzelések, törekvések érvényesítésére. Igy a fiatal korosztályok szinte belekényszerültek a konfliktus vállalásába, mivel normális gazdasági magatartásuk kifejtését akadályozta a megkötések kiépítése.

A munkaerő adminisztratív megkötése, majd az adminisztratív normák megsértése miatt indított büntetőeljárás egy sajátos életszakaszban lévő korosztályt érintett.

A családi háttér az eltartott személyek számának ismertetében pontosabban kirajzolható. Az elítéltek által eltartott személyek száma átlag 3 fő. Ez az átlag az elítélten kívüli eltartottak számát jelenti, az átlagos családi nagyságot /pontosabban háztartásnagyságot/ 4 főben állapíthatjuk meg. Mivel az elítéltek 49 %-a egyedülálló, az elítéltek nagy részének olyan társadalmi-szociális gondokkal kellett megküzdenie, amelyek nem lebecsülhető nehézségeket okoztak nekik. Az alacsony korcsoportok alapján megállapíthatjuk, a fiatal korosztályra éppolyan nagy súllyal nehezedett a hozzátartozók, családtagok eltartása, mint az idősebbek csoportjára.

Az apák foglalkozásának, valamint az elítélt első munkahelyének elemzéséből kimutatható az ipari munka hagyománya. Nem állapítható meg egyértelműen a mezőgazdasági múlt dominanciája.

Az elítélt csoport sajátossága tehát abban áll, hogy az elítéltek életútjuk során nem lépték túl a betanított munkás - szakmunkáslét határát, másfelől az iparosítási hullám kibontakozása döntötte el számukra véglegesen a kérdést, a

mezőgazdaságban maradnak-e, avagy az iparban vállalnak munkát. A munkafegyelem megsértői ellen hozott szankciók ezek szerint nem az ipari munkakultúrával nem rendelkező csoportok "iparba törését" szolgálták, bár az elítéltek között voltak elsőgenerációs munkások is.

Az elítélteket tehát a következőkkel jellemezhetjük. Vagyontalan, szakképzetlen, falusi dolgozó csoportok. Jellegetességük a fiatalabb kor, nagy eltartott szám, alacsony jövedelem. Társadalmi-szociális problémáik miatt munkaszervezetben belüli konfliktusaik átítatódnak társadalmi létükből eredő motivációkkal. Főként egyedülállók és férfiak azok, akikre a bíróságok ítélete kiterjedt.

2./ Az elítéltek területi, foglalkozási mobilitásának jellemzői

Az elítéltek zömmel 1949-1952. között léptek az iparba. /Átlag 1950-ben/ Olyan csoportról van szó, amely - 1952-ig számítva - nem túl régen dolgozott az iparban.

Elítéltjeink ennek ellenére átlag 2 munkahellyel rendelkeztek. Ez az átlag tükrözi, sok elítélt már az első munkahelyéről kilépett - e miatt a büntetés - de még vagy nem helyezkedett el, vagy már a második munkahelyén találta a büntetőjogi felelősségrevonást kezdeményező hatóság.

Az első munkahelyen átlag 7,5 hónapot, a második munkahelyen 6 hónapot, a harmadik munkahelyen 3 hónapot töltöttek. A munkahelyeken töltött idejük csökkenő tendenciát mutatott.

Az elítéltek nagyobb részét az első munkahelyen érte a büntetés. Magas azonban a munkahelyen egy hónapnál kevesebbet töltők aránya, az ő körükből kerülnek ki azok a csoportok, akik második, harmadik - esetleg negyedik - munkahelyet nem az iparban találtak, hanem azon kívül.

A vándorlások mögött az ipari munkába állást követő "természetes" mobilitásról van szó, annak a munkahelynek megkereséséről, ahol az egyéni és a vállalati-üzemi törekvések egybehangolhatóak. Az már az elemzés más szintjére tartozik, hogy az ötvenes évek elején kibontakozó adminisztratív munkaerőszabályozás épp ennek a folyamatnak igyekezett gátat vetni. A dolgozói törekvéseket árulja el az átlagkeresetek növekedése. /700-750-800 Ft az átlagkereset az első, második, harmadik munkahelyen./

Az első munkahely ágazatánál a legnagyobb arányban az építőipar szerepel, majd a bányászat, vas- és fémipar és a mezőgazdaság következnek. Ugyanez a sorrend a második munkahely esetében is. A kép csak annyiban módosul, megjelenik azoknak a jelentős csoportja, kik egyik népgazdasági ágazatban sem helyezkedtek el, tehát elkerülték az ipari munkát. Tartja a mezőgazdaság a fontossági sorrendben elfoglalt helyét, jelezve, nem kevés volt azoknak a száma, akik az ipari munkából kilépve a mezőgazdaságban kerestek és találtak munkát. Az ágazati mobilitást folyamatként bemutató háromdimenziós tábla szerint a mezőgazdaságon és az iparon kívüli - alkalmi - munka gyűjtőhelye a különböző iparágazatokból elvándoroltaknak.

Az elitáltak első foglalkozását vizsgálva a legjelentősebb csoport a segéd munkásoké. Egyenlő arányokban szerepel a betanított munkás, az állami gazdasági dolgozó és az ipari szakmunkás csoport. A második foglalkozást nézve a két domináns csoport az ipari segéd munkások és az alkalmi munkások csoportja. Valószínűsíthető, az elitáltak számára az iparban való munkavállalás tartós segéd munkás létet jelentett, a fő pozícióváltás a segéd munkás és az alkalmi munkás /napszámos/ lét között zajlott le.

Az első munkahelyek többsége Budapesten, Baranya, Nógrád és Veszprém megyében volt. A második munkahelyek esetében

majdnem ugyanezek a jelentős megyék, azzal a különbséggel, hogy itt Szabolcs-Szatmár megye is nagy súlyt képvisel, és csökken a budapesti munkahelyek aránya.

A megyék közötti mobilitás elemzéséből kimutatható, hogy a munkahelyek közötti mozgások egy-egy megyén belül lokalizálódtak.

Az elitéltek területi mozgását két tényező alakította. Az egyik tényező az iparosítás által teremtett munkalehetőségek területi eloszlása, a másik a lakóhelyek munkaalkalmakkal való ellátottsága. A népességvándorlást a két pólus közötti szakadék indította el.

Az elitéltek munka után vándorolva "megélték" az iparosítás által teremtett foglalkoztatottsági struktúra és az ország objektív - gazdasági - fejlettsége között feszülő ellentétet. A munkaalkalmak alacsony száma miatt az iparosítás által munkalehetőségeket nyújtó területen kényszerültek elhelyezkedni.

Az elitéltek egy része munkavállalásában az iparosítás által kialakult társadalmi-gazdasági helyzetnek engedelmeskedett. A foglalkoztatási kínálat azonban nem mindig találkozott egyéni elképzeléseikkel, törekvéseikkel. A kor politikai-jogi szabályozása az egyéni elképzeléseket, törekvéseket ki akarta iktatni, és az elhelyezkedési "kényszerpályákat" stabilizálni.

Az egyéni törekvések és a foglalkoztatottsági szerkezet közötti ellentétből fakadt a munkahelyelhagyások jelentős része. Az önkényes kilépés tipikus esete az egyéni és a társadalmi-politikai érdekek összeegyeztethetetlenségének. Természetesen e helyzet csak akkor áll fenn, ha az érdekek összehangolásának folyamatát a jogi szabályozórendszer is gátolja.

A továbbiakban néhány összefüggést szeretnénk külön-külön is kiemelni.

A különböző korcsoportok majdnem azonos időben, 1949-1952.

között vállalták az ipari munkát. Az 1945. előtt ipari munkát vállaló elitéltek 21-45 éves korig azonos arányban vannak jelen. Az elitéltek fiatalabb korosztályai közül tehát egyesek már korán /12-14 évesen/ munkába álltak, másrészt az idősebb korosztályok is csak az iparosítás fellendülésének időszakában vállalták az ipari munkát.

A 45. előtt munkába álltak betanított, segédmunkásként, ipari tanoncként léptek életútjuk legelső foglalkozásába. A 45-48.közötti iparba áramlók életük legelső foglalkozásainál megtalálható az alkalmi munka, a napszám is. Az 1949-1950. közöttiek főleg segédmunkások, az 1951-52. közöttiek alkalmi munkások. A legutoljára munkába állt csoport életútjának első foglalkozása összetételében vegyesebb, az alkalmi munkások mellett jelentős a cselédek, az önálló gazdálkodók, a segédmunkások csoportja. Összességében túlsúlyban van a mezőgazdasági kvalifikálatlan /időszaki, kisegítő munkát végző/ csoport. Adataink ugyanakkor jelzik, 1952-re az iparosítás hatására elinduló munkaerővándorlás elérte az önálló mezőgazdasági gazdálkodókat is - nem kis szerepe van ebben a társadalmi kényszernek -, a kvalifikálatlan mezőgazdaságiak mellett ugyanis ez a jelentősebb csoport, ami ekkor állt munkába.

A jövedelmek a munkába állás időpontjának függvényében a következőképpen alakultak: 1945. előtt és az 1951-ig munkába álltak magasabb átlagkeresettel rendelkeztek, mint az 1951-52-ben iparba lépett dolgozók. Az eltérés azonban nem jelentős, a csoport átlagkeresete itt is a 900 Ft köré tömörül. E tény azt is jelenti, az iparban töltött évek számától függetlenül - az azonos munkakört díjazva - alakul az elitéltek keresete.

A falun élők különböző csoportjai különböző időpontokban kerültek az iparosítás vonzásába. Először azok léptek be az iparba, ahol az életút első foglalkozása is kifejezetten

ipari jellegű volt, majd fokozatosan a kvalifikálatlan csoportok kerültek előtérbe. Természetesen mindez a mintába került elitéltekre vonatkozik, de társadalmi jelentőséget is tulajdoníthatunk neki, amennyiben arra gondolunk, hogy a földosztás hatására falura visszavándorolt csoportok 1949. után ismét megindultak az ipar irányába.

A megyei eloszlások vizsgálata azt mutatja, majdnem minden településről nagy arányban főleg 1951-52-ben kerekedtek fel az elitéltek, ezt megelőzően csak Pest, Nógrád, Borsod-Abauj-Zemplén megyében voltak nagyobb fokú munkaerőmozgások. 1951-52-ben viszont Nógrád és Baranya megye az első a sorban, őket Budapest és Bács-Kiskun megye követi. A különböző megyékben lakó elitéltek más-más időpontban léptek az iparba.

Az elitélteket a munkába állásra az általuk eltartott személyek száma is motiválta. Az 1951-52-ben iparba lépők több eltartottal rendelkeztek. Valószínűnek látszik, az iparba lépésre azért is 1951-52-ben határozták el magukat, mivel az életszínvonal visszaesése ebben az időben jelentkezett a legélesebb formában.

A következőkben azt vizsgáljuk, az életút első foglalkozásából milyen munkaszervezeti pozícióba vezet az elitéltek útja. A mezőgazdasági - kisegítő családtagként munkába álltak 71 %-a ipari segédmunkás lesz, az ipari tanulók, tanoncok pusztán 50 %-a lesz ipari szakmunkás, segédmunkás-ként dolgozik közülük további 23 %, a többiek különböző foglalkozásokban oszlanak el. A betanított munkásként, segédmunkásként kezdők zöme megmarad ennél a pozíciónál, a segédmunkásoknak 89 %-a marad segédmunkás.

Az állami gazdaságban fizikaiként kezdők megmaradnak ebben a pozícióban, az önálló gazdálkodóként kezdők viszont szintén segédmunkások lesznek az iparban. Jól látható, a tipikus életút a segédmunkássá válás.

A segéd munkások 23 %-a áll csak azokból, akik segéd munkásként kezdték életpályájukat, főleg alkalmi munkásokból, kisegítő családtagokból duzzad fel csoportjuk. A cselédek, ipari tanulók, az önálló gazdálkodók közel hasonló arányban képviseltetik magukat a segéd munkások között.

A segéd munkás pozíció a mindentösszegyűjtő, mindent felölélő ipari munkaszervezeti "státusz".

A bűncselekmény elkövetésekor négy jelentősebb foglalkozási csoportot mutathatunk ki. Négy olyan tipikus csoportot, amely tipikus életpályát jár be. A négy csoport esetében ugyanakkor nagyfokú életpályastabilizációról számolhatunk be.

A bűncselekmény elkövetésekor szakmunkásként dolgozók fele szakmunkásként lépett az első ipari foglalkozásába, s ipari tanulóként, tanoncként kezdte életútját. Ehhez a csoporthoz jelentős számban jöttek az "egyéb" foglalkozási csoportból, amely az általunk jelzetteken kívül található. E csoporthoz tartoztak a volt köztisztviselők, magánalkalmazottak, részükre az ipari munka "deklasszációt" jelentett.

A betanított munkásként elítéltek többsége az ipari munkába álláskor is betanított munkás volt. A betanított munkások egyik csoportja segéd munkás munkakörből kerül betanított munkakörbe, a többiek állami gazdaságban, termelőszövetkezetekben kezdték életútjukat.

A segéd munkások - már bemutatott - csoportja a legnagyobb. Jelentős részük már az iparba is segéd munkásként állt be, illetve életének első foglalkozása is a segéd munka.

Összefoglalva elmondható, az iparban betöltött pozíciók sorozata nagyfokú stabilitást mutat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne játszódna le pozícióváltások, pl. amikor az állami gazdasági dolgozók segéd munkásokká válnak.

Hasonló folyamatok tapasztalhatóak a negyedik csoport, az állami gazdasági fizikai dolgozók esetében. Legnagyobb csoportjuk állami gazdasági fizikaiként kezdte életpályáját.

A foglalkozás szerinti rétegződés időfolyamatának elemzése az életút teljes egészében nagyfokú állandóságot, stabilitást mutat. Az életút első foglalkozása eldöntötte azt a munkaszervezeti pozíciót, amelyet az elitéltek a bűncselekmény elkövetésekor betöltöttek.

Az elitéltek életében a legfontosabb változás az iparba való belépés volt. Ezért is mondhatjuk, elitélteink esetében nem munkáskarrierről beszélhetünk, hanem az ipari munkássá válás folyamatáról. Az ipari munkából való kilépés után a státuszok romlása figyelhető meg, amennyiben a kilépettek között az alkalmi munka, a napszámos lét dominál.

3./ A büntetőjogi eljárást kezdeményező munkahelyek jellemzői

A munkahelyek ágazati, területi elhelyezkedése

Ebben a fejezetben bemutatjuk azt a munkahelyet, amely az eljárást megindította az elitéltek ellen. A munkahelyek ágazati megoszlása a következő: Az építőipari, bányászati munkahelyek a mintába került munkahelyek 66 %-át tették ki. E két ágazat messze kiemelkedik arányával a többi közül. Tíz százalék felett van a vas-fémipari munkahelyek aránya, a többi 1-2 %-os.

A munkahelyek 50 %-a volt /Budapestet is beleszámítva/ azokon a területeken, amelyekre az ötvenes évek beruházásai összpontosultak. /Komló-Pécs, Sztálinváros/ Ez azt jelentette, a büntetőjogi szabályozás azokon a területeken volt különösen erős, ahová az iparosítás nagyarányú tőkét és munkaerőt koncentrált. Valószínű, nem általában a munkafegyelem, hanem a gazdaságpolitikailag kiemelt népgazdasági ágak munkásainak

fegyelmezése volt fontos a politikai vezetés számára.

A munkahelyek vezetőségének viszonya az elítéltekhez

Szeretnénk egy-két ténnyel jellemezni a munkahelyek elítéltekkel való kapcsolatát.

Először nézzük: mikor, milyen esetekben ad a vállalat kedvezményt az elítélteknek. Az esetek nagy részében a munkaszervezet az elítélteknek nem hajlandó kedvezményeket adni. Az elutasított kedvezmények listája a munkaviszony megszüntetésétől kezdve az aratás-cséplés engedélyezéséig mindenre kiterjed. A dolgozói kérések visszautasítása azt jelentette - a kor munkajoga szerint -, hogy az elítélt számára a formális érdekvégyesítés útja végetért. A tiltások maguk termelték ki a dolgozói - tiltott - fellépéseket. Egyoldalú tiltások csapódnak le a vállalat és a dolgozó kapcsolatában is. A kifejezett tiltások és a hallgatóságos tiltások /elzárkózás a tárgyalások elől/ dominálnak, és ezek a vállalati magatartások jellemzőek a dolgozók /elítéltek/ szociális problémáinak intézésére is. A munkaszervezet vezetése és a dolgozó közötti tárgyalásokat vizsgálva feltűnően alacsony a megállapodással végződő tárgyalások száma. Magas azoknak az eseteknek a száma, ahol kifejezetten a tárgyalások elutasításáról van szó. A létrejövő tárgyalásokra is jellemző az időhúzó taktika, a represszív célzat, a szóbeli megállapodások be nem tartása. Főleg a közvetlen munkahelyi vezetés tárgyal a dolgozóval, de nem ritka az az eset sem, amikor a munkahelyi adminisztráció veszi át a dolgozó ügyeinek bonyolítását. A tárgyalásokban nincs utalás a társadalmi szervezetek részvételére, sem a szakszervezet, sem az egyéb érdekképviselői szervek nem kapcsolódnak be a dolgozó és a munkaszervezeti vezetőség alkudozásaiba.

4./ Az elítéltek munkaszervezeti magatartása és a magatartások motivációi

A magatartások és motivációk típusai

A mintába került elítéltek 31 %-a önkényes kilépés miatt, 36 %-a igazolatlan hiányzás miatt állt a bíróság előtt. 7 %-uknál az igazolatlan hiányzást követte az önkényes kilépés, további 15 %-uknál pedig az önkényes kilépés anyagi tartozással járt együtt /toborzási díj vissza nem fizetése, munkaruha leadásának elmulasztása/. A minta 10 %-a munkakönyvvvel kapcsolatos cselekményt követett el /hamisítás, munkakönyvvvel kapcsolatos szabályok megszegése/.

Az igazolatlanul hiányzott műszakszám adatsora bemutatja, eltérő időtartamú hiányzásokról van szó. Az átlagosan hiányzott műszakszám 7-8 műszak, de az egyhónapi, illetve egy hónapon túli hiányzások az összes igazolatlan hiányzások 24 %-át képviselték. Ennek magyarázata abban van, hogy az igazolatlan hiányzások nagy részére a mezőgazdasági munkák elvégzése miatt került sor, ami hosszabb időt igényelt.

A munkakönyvvvel kapcsolatban elkövetett bűncselekmények - általában véve - a dolgozók számára előnyös helyzetet teremtetek. Az előnyös helyzet azonban nem pusztán anyagi előnyökben, hanem a szabadabb munkavállalás lehetőségében jelentkezett. Magas a tudatos törekvések aránya a munkakönyvvvel kapcsolatos szabályok megszegésére.

A legmarkánsabb elítélt csoport az, amelynek akciója a munkaszervezeti kötöttségek feloldására irányul. Azoknak a kötöttségeknek enyhítésére egyfelől, amelyek az ipari munkából erednek /pl. stabil napi munkaidő/, másfelől, amelyek megakadályozzák a munkaerő vándorlását. Említettük, esetünkben fiatal, mozgékony munkaerőről van szó, amely társadalmi

helyzeténél fogva hosszú folyamatban próbálja meg összehangolni egyéni törekvését a munkaszervezetek érdekeivel.

A dolgozói konfliktusvállalást elemezve elmondható, a legélesebben kidomborodó motivumcsoport a megélhetési problémákból fakadó motivumrendszer.

Az elítéltek 30 %-a esetében kimutatható, munkaszervezetével a bűncselekményt megelőzően is konfliktusban állt. A konfliktusok fő típusa a dolgozói kedvezmények, kérelmek vállalati megtagadása. Azok az esetek dominálnak, amikor a vállalat és a dolgozó alkufolyamatát a jogi szabályozás rövidre zárja, amikor a munkaszervezet vezetésének döntése megfellebbezhetetlen és végleges. Az elítéltek esetében a büntetőjogilag szankcionált magatartások elkövetésére nem előzmények nélkül került sor.

Az elítéltek egyedül, izoláltan cselekedtek, illetve egyedül álltak ki érdekeik képviselőtéért, védelmezéséért. 86 %-uk egyedül követte el "tettét", és csupán 13 %-uk lépett fel kollektíven. A kollektív fellépések kohéziója - azonos arányban - a munkaszervezet /munkatársi kapcsolat/ és a tradicionális társadalmi viszonyok rendszere volt /rokonsági, baráti kapcsolat, egy helyben lakás/.

A dolgozói magatartások, konfliktusvállalások néhány összefüggése

A segéd munkások azonos mértékben követték el az önkényes kilépést és az igazolatlan hiányzást /34 % - 36 %/, nagyobb arányban a vagyoni tartozással együttjáró önkényes kilépést. A szakmunkások csoportja az önkényes kilépést a segéd munkásokkal azonos arányban követte el, 47 %-uk ellenben az igazolatlanul hiányzók között található meg. Csoportjuk nagyon kis része követte csak el a többi bűncselekményt. A szakmunkások nagyobb arányú igazolatlan hiányzása azzal magyarázható,

hogy a vállalatok más viszonyt építettek ki a szakmunkásokkal, mint a segédmunkásokkal. A szakmunkások esetében a hosszabb időtartamú hiányzást csak igazolatlan hiányzásnak tekintették, míg a segédmunkásoknál ez már önkényes kilépésnek számított. Büntetőjogilag ez majdnem mindegy volt, munkajogilag azonban nem. Amennyiben ugyanis nem került volna sor bírósági eljárásra, úgy az igazolatlanul hiányzó maximum kap egy vállalati fegyelmit, míg az önkényesen kilépő a kötelező munkaerőközvetítés útjára kerül.

Az elkövetett cselekménytípusokat az elkövetés egyedi-kollektív jellegének függvényében vizsgálva megállapítható, a kollektív elkövetésekre főleg az önkényes kilépéseknél került sor. Még az igazolatlan hiányzások esetében jelentős a kollektív elkövetések aránya. Ennek egyik magyarázata, hogy a kollektív elkövetések legfontosabb motivációja a nyári mezőgazdasági munkavégzés volt. A kollektív fellépések másik fontos motivációja a keresettel való elégedetlenség. Ez utóbbi tény érthető, mivel tudjuk, a kollektív fellépések azokban az iparágazatokban kerültek sorra, amelyeknek bérlehetőségei alacsonyak voltak. /20 % mezőgazdaság, 19 % építőipar, 25 % vas-fémipar/. E három ágazat tette ki a kollektív fellépések 64 %-át. Az iparfejlesztés által különösen preferált területekre esett a kollektív fellépések 50 %-a.

A kollektív fellépéseket elkövetők között nagyobb az analfabéták aránya, /13 %, szemben 5 %-kal/ iskolai végzettség tekintetében más különbség nem tapasztalható. Nincs különbség a szakképzettség tekintetében sem, a kollektíven és egyedileg fellépők egyaránt azonos mértékben szakképzetlenek /89 %, ill. 87 %/. A lakóhelytípusokat nézve a kollektív elkövetők között nagyobb arányban találunk nagyközségben lakót, /56 %, szemben 44 %-kal/, ami e csoport falusi jellegét domborítja ki. /A kisközséget is beleszámítva ez az arány 80 %-os, míg az egyedi fellépőknél 51 %-os./

5./ A munkafegyelmi vétségek bírósági megítélése

Az ítéletet hozó megyei bíróságok sorrendje a következő: A legtöbb ügyet Nógrád megyében intézték, majd Baranya és Budapest következnek. E három helyen az összes ügy 45 %-a zajlott. Kiugró még Hajdu-Bihar megye, az esetek 9 %-ával.

A bíróságok ítéleteik zömét 1952-ben hozták meg. Az ítéletek 84 %-a 1952. áprilisa és decembere közé esett. Amennyiben megvizsgáljuk a bűncselekmény elkövetése időpontjának függvényében az ítélethozatal időpontját, azt tapasztaljuk, hogy az ügyek hónapokat húzódnak, sőt hónapokkal, fél évekkel előbbi ügyeket is csak 1952-ben vesznek elő. Az időpontelcsúszások jól mutatják az egész jogi eljárás represszív jellegét. 1951. decembere azért választóvonal, mivel ebben a hónapban hangzik el az a Rákosi beszéd, amely a jogi eszközök gyors bevezetésére vezetett, illetve a munkafegyellem ellen vétőkkel szembeni represszív fellépések megsokszorozódását eredményezte.

A bíróságok a mintánkba került cselekmények esetében különböző jogi minősítéssel éltek. Lényegében azonos jellegű magatartások különböző jogi megítélést kaptak. Ezek a jogi minősítések - bűncselekményi minősítések - az elítéltek későbbi sorsát meghatározták.

A mintán belül legnagyobb súlyt képviselő bűncselekményi kategória a népgazdasági terv elleni bűncselekmény. Ez az esetek 72 %-át teszi ki. Ezután a sikkasztás bűncselekménye következik /14 %/, majd a közokirathamisítás.

A közokirathamisítás bűncselekménye mögött is önkényes kilépők rejlenek, akik a kilépésen felül - vagy azzal együtt - még a munkakönyvüket is meghamisították. Velük szemben ugyan-csak a súlyosabb felelősségi alakzatot alkalmazták, mivel a közokirathamisítás BTK-ban előírt büntetési tételei a

szabadságvesztés büntetést tartalmazták főbüntetési nemként. Ezt a tényt jelzi, hogy a munkakönyvi cselekmények miatt felelősségre vontak száma megegyezik a közokirathamisítás miatt elítéltek számával.

Bármennyire különböző jogi minősítést kaptak ezek a cselekmények, alapvetően azonos magatartásokat - a munkaszervezettel szembeni ellenállást - szankcionálják a büntetőjog különböző rendelkezései. Az elítéltek ítélet utáni helyzetére nézve azonban nem mindegy a bűncselekményi minősítés.

Az elítéltek - vádlottak - nemcsak a munkahelyükön, hanem a jogi eljárás folyamán is olyan szituációsorozatban tevékenykednek, amelyben alkalmuk nyílik érdekeik nyílt vagy burkolt kifejezésére. A különböző elítélti-vádlotti jogok is ezt a célt szolgálják. Legfontosabb a fellebbezés jogintézménye, ennek igénybevétele jelzi, az elítélt mennyiben élt az ítélet megtámadásának jogával. Mintánk esetében az elítélteknek mindössze 3 %-a fellebbezett, így az esetek 95 %-ában az elsőfokon jogerős ítélet született. A bíróságok a vádlottak mindössze 2 %-át mentették fel.

A népgazdasági terv elleni bűncselekmény megállapítását nem jogszabály, hanem a Legfelső Bíróság egyedi döntése alapozta meg. Mégis erre a határozatra a bíróságok alig-alig hivatkoznak, a tervbűncselekmények esetében az 1950:4 tvr-t idézik. Az 1950:24. tvr hivatkozási esetszáma fedi a sikkasztás miatt felelősségrevontak számát, mint ahogyan a BTK hivatkozások is a közokirathamisítások számát. Az elítéltek jogi hivatkozását vizsgálva látszólag semmilyen jogi probléma nincs, az ítéletek jogilag korrektnek és megalapozottnak tűnnek. A törvényességgel a legnagyobb probléma a népgazdasági terv elleni bűncselekmények esetében van, azonban a formális jogot idéző joggyakorlat lefedezte ezt a törvényességi űrt. A jogalkalmazás szempontjából tehát mindegy, hogy valamely alkalmazni kívánt rendelkezés tartalmilag

korrekt-e vagy inkorrekt, ha formailag a norma megjelenése megfelel az előírásoknak. Az elítélt csoporttal szembeni fellépés mindezek alapján törvényesnek tűnt. A törvényesség látszata valószínűleg befolyásolta az elítéltek fellebbezési gyakoriságát is.

A cselekmények büntetőjogi megítélésének első következménye - a minősítés mellett - a főbüntetési nem megállapítása. A főbüntetési nemek követik a büntetőjogi bűncselekményi minősítést. A sikkasztás és közokirathamisítás esetszáma majdnem megegyezik a szabadságvesztésre ítélték számával - nem téve különbséget a végrehajtó és a felfüggesztett szabadságvesztés között - míg a javító-nevelő munkára ítélték száma azonos a népgazdasági terv elleni bűncselekményekkel. A magyar büntetőjogi rendszerben a szabadságvesztés és a pénzbüntetés hagyományos büntetési nemnek számított. Az új büntetési nem a javitó-nevelő munka volt. Az intézkedés ideológiai célja mellett a gyakorlatban a munkafegyelem ellen vétők megbüntetését szolgálta. Ennek világos bizonyítéka az országos igazságügyi statisztika adatsora. E szerint a tervbűncselekmények egy fajtáját képező munkafegyelem megsértése c. bűncselekmény eseteinek száma pontosan megegyezik az ugyanabban az évben javító-nevelő munkára ítélték számával. Így a javító-nevelő munka büntetés kifejezetten a munkahelyi represszióhoz kötődött.

A javító-nevelő munka időtartama átlag 5 hónap volt. Ezt a büntetést kiegészítette a kötelező fizetés csökkentés, ami esetünkben átlagosan 16 %-os. A fizetés csökkentés ilyen nagy mértéke - utalva az elítéltek átlagkeresetére - még nehezebb helyzetbe hozta az elítéltek családját. Mivel a javító-nevelő munka a dolgozót a vállalathoz, üzemhez kötötte, ott gyakorlatilag korlátlan túlórázást és munkavégzési kényszert jelentett - az elítéltek és családtagjaik számára elveszett annak a lehetősége, hogy keresetüket,

jövedelmüket valamilyen módon kiegészítsék vagy családjukon más módon segítsenek.

A szabadságvesztés, illetve a pénzfőbüntetések mellett az elítélteket egy sereg mellékbüntetéssel sújtották. A leggyakoribb - a kötelező és a javító-nevelő munkával együttjáró fizetéscsökkentés mellett - mellékbüntetés a pénzbüntetés és a közügyektől való eltiltás volt. A pénzmellékbüntetések összegei a pénzfőbüntetéssel megegyeznek, a közügyektől való eltiltás mértéke pedig 1-2 évre is rug.

A fő- és mellékbüntetések mellett az ítéletek fontos rendelkezése volt a javító-nevelő munka helyének kijelölése. Elméletileg erre többféle lehetőség állt rendelkezésre. Elképzelhető, hogy - mivel önkényes kilépésekről van szó - az új munkahelyen történik az elítéltek kényszerfoglalkoztatása - természetesen, ha van ilyen munkahely. De elképzelhető az az eset is, amikor - főleg a bűnbakállítás represszív motivumai által vezérelve - az eredeti - már egyszer otthagyt - munkahelyre kényszerítik vissza az elítéltet. Eseteink 70 %-a; a javító-nevelő munkára ítélték 99 %-a; a második megoldás alkalmazását mutatja. Az elítélteket tehát visszakényszerítették abba az üzembe, ahonnan kiléptek és ezzel társadalmi és munkaszervezeti pozíciójuk stagnálódását, illetve konzerválódását idézték elő. Előidéztek, mivel az elítélt éppen ebből a számára hátrányos helyzetből akart szabadulni, amikor önkényesen kilépett. A jogi represszió komplex módon korlátozta a dolgozó magatartását. A dolgozó érdekérvényesítési lehetősége gyakorlatilag a nullára csökkent.

A jogalkalmazás és a jogszabályok végrehajtásának folyamata a jogérvényesülés sajátos folyamata. Minden központilag előírt norma, minden központilag megfogalmazott szabály ellenére a jogalkalmazó szervezetek rendelkeznek olyan relatív autonómiával, amely a jogi szabályok - normák - érvényesülését a jogalkotó szándékától és céljától eltéríti. A bíróságok

relativ autonómiáját sok tényező mutatja, eseteinkben azonban két tényezőre hívjuk fel a figyelmet, enyhitő és súlyosbító körülmények bírósági alkalmazására, illetve a kollektiv elkövetéshez való viszonyra.

A kollektiv elkövetés eseteinek bírósági kezelése politikai jelentőségű. Amennyiben ugyanis kiderült volna az együttes fellépés, úgy komoly politikai büntetett is konstruálhatlak volna belőle. A bíróságok ezért igyekeztek nem tudomást venni a kollektiv fellépésekről.

Tapasztalható az a törekvésük is, hogy a vádlottak javára enyhitő körülményeket találjanak. A javító-nevelő munkát ugyanis csak bizonyos enyhitő körülmények előfordulása esetén lehetett megállapítani. A bírósági enyhitő körülményekről készített részletezés megmutatja, leginkább az ellenséges célzat hiányát hangsúlyozták, - ekkor ugyanis már enyhébb a megítélés - illetve a büntetlen előéletet, ami bizonyos büntetési mérséklést tett lehetővé. De előszeretettel hivatkoztak olyan körülményekre is, mint pl. az öntudat hiánya, vagy a vádlott osztályhelyzete.

A bíróságok lehetőségekhez viszonyítva enyhébb ügykezelésre utal a súlyosbító körülmények használata, keresésének gyakorisága is. Feltűnően magas azoknak az eseteknek a száma, amikor a bíróság nem talál súlyosbító körülményt, illetve az esetek nagy többségében olyan tényekre hivatkozik - büntetett előélet - amit a törvény szerint is figyelembe kell venni.

Talán ennyiből is látható, a bírósági ítélkezési gyakorlat a lehetőségekhez képest igyekezett enyhébben kezelni az ügyeket. Természetesen ez az enyhébb kezelés azzal együtt értendő, hogy az eseteket kezelhette volna súlyosabban is.

A jogi szabályozás és az elítéltek társadalmi helyzete közötti összefüggések

A matematikai-statisztikai számítások elvégzése után a strukturális összefüggések azt mutatták, nagyon alacsony szintű korreláció van a társadalmi státuszt jellemző változócsoporthoz és a jogi szabályozást leíró változócsoporthoz között. A két változócsoporthoz tagjai saját csoportjukon belül vannak magas korrelációs kapcsolatban. Ennek az eredménynek azt a jelentőséget tulajdonítjuk, hogy e szerint a társadalmi helyzet a jogi szabályozás alakulására az ítéletalkotási folyamatban már nem hat, illetve a jogi eljárás keretein belül ^{nem} érvényesül a társadalmi státusz determinációs hatása. A jogi eljárás egyszer már "megszűrt" társadalmi csoporttal kerül szembe. Így az ítéletalkotási folyamat maga, már függetlenedhet a társadalmi helyzettől. Ezt támasztja alá a jogi eljárás politikai célrendszere, a represszió is. Ugyanis a represszív célzat mindenekfelett érvényesül, és nincs tekintettel a vádlottak társadalmi helyzetére. A megtorlást tekinti elsőrangúnak, és közömbös az elítéltek csoportok társadalmi hovatartozása.

A jogi változócsoporthoz legfontosabb változója az ítéletet hozó bíróság megyei elhelyezkedése. A statisztikai elemzés szerint a bíróságok megyei elhelyezkedése meghatározta az ítélet rendelkező részét, az enyhítő és súlyosbító körülmények előfordulását.

A hatásköri és illetékességi szabályok alkalmat adtak az eljárást lefolytató szerveknek, hogy vagy a vádlottak lakóhelyén, vagy munkahelyének megyéjében - járásában - folytassák le a bírósági eljárást. Az állandó lakóhely megyei beosztása és az ítéletet hozó bíróság megyei beosztásának összefüggései azt mutatják, az igazságügyi szervek a lakóhely szerinti illetékességet helyezték előtérbe. Ennek egyik oka, hogy az önkényesen kiléptettek gyakran hazamentek dolgozni, vagy

otthon végeztek alkalmi munkát, másik oka, hogy a perekkel a munkaerőforrásokat jelentő községek, vidékek lakosai számára kellő példát lehetett statuálni. Erre utal pl. az az eset is, amikor a munkahely szerinti illetékesség alapján lefolytatott eljárás ítéletét megküldték a lakóhely szerinti újságoknak, közzététel céljából. Alig-alig került lakóhelyen kívüli területen per lefolytatásra.

Az igazolatlan hiányzások ideje - hossza - sem az ítélet súlyára, sem a bűncselekmény minősítésére nem volt kihatással. Egyetlen egy szempont volt döntő, a hiányzás ténye, a proportionalitás - arányosság - büntetőjogi elve háttérbe szorult.

Ehhez hasonlóan a munkahelyi konfliktusvállalások - munkahelyelhagyások - motivumai sincsenek sem az ítélet súlyára, sem az enyhítő körülmények létre hatással, sőt a jogi minősítést sem határozzák meg.

Annak, hogy a konfliktusvállalások motivációinak nincsen szerepe a jogi minősítésben, nagy jelentőséget tulajdonítunk. Ezáltal lesz bizonyos, hogy a bűncselekmények valóban a jogi szabályozás represszív kreációi voltak, hiszen nem tettek különbséget az elkövetői motivumok között.

A főbüntetési nemek típusa és a bűncselekmény jogi minősítése jogi tényezőktől függ, illetve a magatartás társadalmi-politikai kezelésétől. A munkaszervezeti pozíció - foglalkozás, motiváció - nem játszik lényeges szerepet a magatartás jogi minősítésénél.

A jogi eljárás folyamata a munkaszervezetben belüli pozícióktól sem függött közvetlenül, nem mutatott egészében közvetlen összefüggést a munka világával. Csakis a represszív szabályozás jellemzője e jellegzetesség, hiszen a represszív szabályozás annyit és azt emeli ki a szabályozás tárgyából, amire feltétlenül szüksége van. A szabályozás nem ül rá a munkaszervezet belső folyamataira, s a joggyakorlat nem is igyekszik

feltárni annak logikáját.

Megállapításaink szerint az enyhítő körülmények a bíróságok helyzetétől függenek. Ez azért érdekes, mivel a jogalkalmazási elvek szerint az elítélt személyisége, az ügy jellege az, ami az enyhítő körülmények alkalmazását, illetve a súlyosbító körülmények mérlegelését lehetővé teszi. Elemzéseink szerint a bíróságok éppen erre nem voltak tekintettel, így az enyhítő körülmények léte a bíróságok területi elhelyezkedésétől függött. A bíró nem az egyedi esetet tartotta szem előtt, hanem az ügy politikai-társadalmi vetületét. Így adódhatott, hogy az enyhítő körülményeknek semmi közük ne legyen az egyes konkrét ügyekhez, hanem a kor ideológiájának megfelelően a represszív szabályozás törvényességi látszatát szolgálva kerüljön be az egyes ítéletekbe. Az enyhítő körülmények a represszív szabályozás eszközei lettek.

A jogi és munkaszervezeti összefüggések tisztázása után a munkában szerveződő emberi magatartások tudati szabályozását vesszük bonckés alá.

II. RÉSZ

"A szó veszélyes fegyver..."

I. FEJEZET. SAJTÓ ÉS PROPAGANDA

1. Munkafegyelem a kor propagandairodalmában és napi sajtójában

Elemzésünk hiányos lenne annak bemutatása nélkül, hogyan tárta a munkafegyelem problémáit a széles publikum elé a napi sajtó, s tálalta dolgozóinak azt az üzemi lap.

A jogi intézkedések elfogadtatása, a vállalatvezetés kivánt irányba történő befolyásolása, a vállalat adminisztrációval foglalkozó dolgozóinak felkészítése e korban alapvetően a brosúrairodalomra támaszkodott. Ennek vizsgálata módot ad bizonyos - a propaganda által kiemelt - értékek bemutatására, azoknak a mintáknak megismerésére, amelyeket a politikai vezetés pozitív példaként az ország dolgozói elé állított. /1/

a./ A munkafegyelem a brosúrairodalomban

Az elemzett brosúrák két jól elkülöníthető csoportba sorolhatók. Az egyik csoportba tartozó írások hangvétele "közvetlen", az "életből" ellesett példák, munkásportrék alapján illusztrálta a munkafegyelem fontosságát. A másik csoport "tudományos" babérokra tört, egy része a jogi szabályokat igyekezett sajátos elméleti szemszögből rendszerezni, a másik része a munkafegyelem "társadalomfilozófiai" megközelítéséből indítatva sorolta fel a munkafegyelemre vonatkozó ideológiai axiómákat.

E két csoport mellett találkozunk egy harmadikkal is, amely a szovjet munkajogi gyakorlatot mutatta be.

A/ A munkafegyelem fogalmának változásai

A munkafegyelem problémái 1949-ben vetődtek fel országos politikai szinten. Rákosi Mátyás egyik beszédében a munkafegyelmet döntő fontosságú kérdésként említette. A jelenség értelmezésénél megmaradt a termelés keretei között.^{/2/} A propaganda ezt kapta fel és ezt terjesztette. A munkafegyelem megszilárdítását így a termelési hatékonyság előfeltételének tekintették.

A tervgazdaság rendszerének kiépülésével párhuzamosan a munkafegyelem értéke és értelme alárendelődött egy "átfogóbb kategóriának", a tervfegyelemnek.

"Ötéves tervünk sikeres teljesítésének és túlteljesítésének egyik előfeltétele a tervfegyelem állandó szilárdítása... az országunk iparosításának, népünk életszínvonal emelésének útján a nép államát akarjuk felépíteni, és e célkitűzések ellen vétkezik az is, aki a tervfegyelem, állami fegyelem, munkafegyelem megszilárdítását nem HARCI KÉRDÉSKÉNT fogja fel." /3/

A tervfegyelmet azonosítják a fennálló politikai rend jogi-politikai utasításainak maradéktalan elfogadásával és végrehajtásával. A tervtörvény legitimációjában a "népképviselői legitimációs elv"^{/4/} és a szociálpolitikai hivatkozás is szerepet kaptak. A munkafegyelem lassan a legfontosabb társadalmi üggyé emelkedett. Ennek következtében a társadalom problémáit egyre többször vezették vissza a fegyelmezetlen munkára.

A brosúrák világképében átalakult a termelés és a gazdaság ábrázolása. A késő, igazolatlanul mulasztó dolgozó tettét más értelmezési tartomány szerint értékelték. A brosúrairodalom sugalmazása szerint a fegyelmezetlen munkás a munkaszervezet tökéletes működését akadályozza, a termelési folyamat tervszerű harmóniáját bontja fel.

Az érvelések a dolgozót individuálisan, egyenként

"felelőssé igyekeznek tenni esetleges fegyelmi mulasztások olyan láncolata, távoli következményeiért, amelyek a nagyüzemi gazdálkodás bonyolult munkaszervezeti viszonyai között lényegében be sem következnek, mert egyszerű művezetői intézkedésekkel, munkaerőátcsoportosításokkal elháríthatóak." /5/

A munkafegyelem követelménye örök természeti törvénnyé vált, a fegyelmet követelő hierarchikus rend, és az utasításoknak való engedelmség pedig történeti szükségszerűséggé. Ezek a viszonyok az emberi munkával egyidősek - állították. A munkafegyelem örök követelménye és a munkafolyamatot szervező, koordináló viszonyok örök hierarchiája a szocializmus-kapitalizmus dichotómia bevezetésével oldódik fel. A szocializmusban működő hierarchiák, az alá-fölérendelt emberi viszonyok szükségesek és értékesek, elfogadhatóak, mivel a szocialista társadalom történetileg eleve értékesebb társadalom, mint a kapitalizmus. Az érvelés azzal a következtetéssel zárul, hogy a kifejezetten kényszer jellegű tőkés munkafegyelem mellett a szocializmusban önkéntes a fegyelmezett munka normáinak betartása.

A brosúrák a két társadalomtipus összevetését emocionális, sőt népmesei elemek felhasználásával végezték el. Gyakran mozgalmi zsargonok uralták a szöveget, a mondanivalót sztahanovista, vagy kiemelkedő párttag élmunkás szájába adták.

"Sokat beszélget Svella János a fiatalokkal. Leginkább a múltból, de a jelenről is. Sok emlék rak tározódott el az öreg öntő fejében az évek folyamán. A régi emlékek a fiatalok elé tárják a munkás keserves életét a múlt rendszerben. Az új emlékek megvilágítják a felszabadult munkásosztály ragyogó eredményeit, felemelkedését és nagyszerű jövőjét... Elmondta már nem egyszer, hogy milyen élete volt a dolgozóknak a múltban, amikor szinte emberszámba sem vették a munkást. Nem törődtek azzal az ország veze-

tői, hogy a népnek van-e munkája, kenyerere, vagy nincsen... Vajon ki nem emlékszik a pesti munkások közül a pesterzsébeti - Cséri telepre? Lerongyolódott, éhező munkanélküliek válogatták ott reggeltől estig a gyárakból kihordott salak közül az el nem égett, apró koksz-szemeket, hogy maguknak tüzelőt biztosítsanak, vagy eladják és a kapott fillérekből kenyeret vásároljanak éhes gyermekeiknek. Svella Jánosnak sem maradt más választása... ott kaparta a salakot ő is napestig, ha a gyárból kényszerszabadságra küldték..." /6/

Mivel a brosúrák népnevelőknek, üzemi munkásokkal foglalkozó előadóknak készültek, mindenben azért nem nélkülözhatték az üzemi élet problémáinak bemutatását. Ezt azonban egyszerű sémákban tették meg, mondanivalójukat főként az öntudatos munkás alakja köré csoportosították.

"...aki jól dolgozik nem okoz munkanélküliséget, csak a munkaerőhiányt csökkenti, a terv túlteljesítését, és ezzel az árubőiséget segíti elő." /7/

A brosúrák üzemi világképének egyoldalúsága jól látszik azon, hogy a bemutatott üzem, a példát adó termelési szervezet legtöbbször nagyüzem, még említést sem tesznek a közép- kisüzemekről. /8/

A munkafegyelem értelmezési tartománya az ötvenes években olyan elemekkel bővült, amelyek nemcsak a munka világán léptek túl, de a tervfegyelmen is túlmutattak.

E tág fogalmazás legfontosabb eleme a termelési folyamat résztvevőinek - a munkásoknak és a vezetőknek - érdeklődés nélküli harmóniája.

Másik két fontos összetevő az önkéntesség és kényszer-nélküliség. A kényszerszabadság átvezet az erkölcs és az etika területére. Így következik be a munka világának - Huszár Tibor által elemzett /9/ - moralizálódása, a munkafegyelem moralizáló megközelítése. Az erkölcs és a morál síkján a munkafegyelem a dolgozók tudati hozzáállásától, normakövetési

hajlandóságától függ. Így a munkafegyelem erősítése a propaganda, a meggyőzés feladata. A munkafegyelem végleg kikerült a munka és a termelés világából, "lényegében magába olvasztotta a szocialista társadalomhoz, néphatalomhoz, a párt és az állam politikájához való viszonyulás egész terrénumát."/10/

B/ A fegyelmezetlen dolgozók

A munkafegyelem morális megközelítése alapján különböző rétegeket állítottak be a bűnbak szerepébe.

1./ Az első csoport a tőkés társadalmi múlt terheit magával cipelők csoportja.

2./ A második csoportba a tudatilag fejletlenek tartoztak.

A brosúrák nagy súlyt fektettek annak bemutatására, hogy a fegyelmezetleneket maguk a dolgozók nevezik meg. E két nagy csoport mellett még számos csoport felbukkan. Ezek közül az egyik az elsőgenerációs munkások csoportja. Az általuk elkövetett fegyelmezetlenségek "atyai hangú" dorgálásokat váltottak ki, - legalább is a brosúrák fogalmazása szerint. Ennek oka, hogy a brosúrák nem tagadhatják le az elsőgenerációs munkásság ipari beilleszkedésének nehézségét akkor, amikor éppen egy új munkásosztály van kialakulóban. Azonban az iparba kerüléssel járó konfliktusok idealizált, meseszerű köntösben jelentek meg.

"Varga János gödöllői segédmunkás két társával jött a községből. Jelentkeztek a munkaerőgazdálkodásnál, itt leadták munkakönyvüket. Az orvosi vizsgálat után utalványt kaptak két pokrócra, két lepedőre, munkaruhára. Ezzel indultak el az építésvezetőségre, ahol mindjárt meg is kapták beosztásukat. Másik három munkással kerültek a betonkeverőgépek mellé. Varga János nem bizott abban, hogy megállja itt a helyét, általában nem dolgozott még betonozáson, még betonkeverőgépet sem látott. Geréb István azonban, akivel egy szálláson aludtak, megnyugtatta: megtanítalak én komám. Azért vagytok az

én brigádomban, hogy megtanítsalak benneteket. Nyolc hónapja dolgozom itt, ne féljetek, nem ördögösség ez a munka." /11/

A nevelő és propaganda munka kihangsúlyozása mellett felvil-
lantak az új munkásosztály valóságos problémái. A közlekedés
hiánya, a családtól való távollét, az ipari munkára toborzás
rendszere. Azonban a problémák megoldását a távoli jövő har-
monikus viszonyaiba illesztették bele. Esetleg a fegyelme-
zetlen munkás - elfelejtve gondjait - a nevelés és a jó szó
hatására megjavul, így érvényét veszti a fegyelmezetlenségét
kiváltó léthelyzete. A valóság idealizált bemutatása akarat-
lanul is beszámolt a keletkező munkásosztály érdekérvényesi-
tési képességének gyengeségéről, a munkaszervezeten belüli
viszonyok számukra egyelőre még áttekinthetetlen voltáról.

"Különösen Varga József lakatos bontotta meg a
fegyelmet, kimaradozásával. Varga József nagyon
elfogadható okot hozott fel mulasztása igazolá-
sára, azt, hogy 180 km-re lakik, és ha szombat
délután hazautazik, nem érhet vissza csak hétfő
délutánra. Egy ideig a műszakvezető elfogadta
ezt az érvet, és igazoltnak tekintették a hiány-
zást, mindaddig, amíg Echrick Vilmos elvtárs fel
nem figyelt a rendszeres hiányzásra. Echrich elv-
társnak - nagyon helyesen - az volt a véleménye,
hogy Varga József esete rossz hatással lehet a töb-
bi dolgozóra, hiszen bármikor arra hivatkozhatnak,
hogy ők is kimaradnak, ha Vargának lehet. Elhatá-
rozta, hogy beszél Vargával, közösen keresik a meg-
oldást. Már az első beszélgetésnél kiderült, hogy
Varga József nem szívesen hiányzik, de családja
miatt mégis szükséges, hogy a hétvégeken hazamen-
jen. A párttitkár azt javasolta neki, hogy abban
az esetben, amikor haza akar menni, cseréljen mű-
szakot, valamelyik műszak-társával. Beszélje meg
a művezetőjével, hogy az is tudjon róla. Így a
hétfői napon délután dolgozhat. Varga megfogadta
Echrich Vilmos tanácsát, és ma már nem mulaszt.
Művezetője és munkatársai minden esetben segítsé-
get nyújtanak neki ahhoz, hogy a heti munkaidőt
rendszeresen ledolgozhassa és a családjához min-
den héten elutazhasson." /12/

Egy másik csoport, a kétlakiak csoportjáé.

A kétlakiság a propagandairodalomban egyértelműen negatív színezetet kapott. Elítélték ezt a csoportot, mert úgy-mond nem tudták levetkőzni korábbi életfelfogásukat, mentalitásukat, életmódjukat. Léteben testesítették meg a "kispolgári mótelyt", amelyet munkába állásukkal bevitték az öntudatos és politikailag fejlett munkásosztály közé. A munkafegyelmi vétségek nagyrészt ennek a rétegnek köszönhetőek. Megítélésüket szinte egy hajszál választja el a tudatos ellenségtől.

A kétlakiak mellett a volt alkalmi munkások csoportját említ-
hetjük.

"... sokan megfélemeznek azokról a nehéz esztendőkről, sőt évtizedekről, amikor a munka mindennapi betevő falatot, az egyszerű sanyarú életet jelentette. Sőt már magától értetődő állapotnak tekintik a tömegével kínálkozó munkalehetőségeket, mintha ez az állapot az égből pottyant ajándék lenne, nem pedig tervgazdálkodásunk, a magyar nép minden becsületes dolgozója közös erőfeszítéseinek gyümölcse. Az öntudatlan, fegyelmezetlen emberek igen hajlamosak azt hinni, hogy szocialista hazánk fejlesztéséhez, ötéves tervünk megvalósításához elegendő ott és addig dolgozni, amíg az életfenntartáshoz szükséges kenyeret és szalonnát megkeresik. Aztán rohannak haza, hogy kipihenjék a munka fáradalmait, ahogy azt a régi időkben megszokták. Különösen jellemző ez a faluról felkerülő új építőipari munkásokra, akik gondolkodásukban még nem szakadtak el a múlttól, és azt hiszik, hogy elég, ha addig dolgoznak, amíg maguknak megszerzik a téli pihenéshez szükséges, burgonyára és kenyérré, sóra, petróleumra valót. Aztán mit törődnek az-
zal, hogy a többi becsületes munkás hogyan teljesíti az évi tervet, hogyan fejezi be az elkezdett munkát." /13/

Az ellenség "szociológiai paraméterei" homályosak, konkrét leírásukra nem került sor. Az ellenség javithatatlan, nem nevelhető, konok és kitartóan ártó szándékú. Velük szemben csak a kiméretlen fellépés a célravezető. Az ellenség különösen azokban az iparágazatokban tevékenykedik, amelyek az ország védelmi erejének fenntartása szempontjából fontosak.

"Az ellenség odáig vetemedett, hogy az úttörő-vasút sineire negyvenkilós kődarabot helyezett. Az ellenség ártalmatlan gyerekeket akart elpusztítani, jövőnk zálogát, reménységeinket. Azt az ajándékot akarta szétzúzni az ellenség, amit Pártunk adott a magyar ifjúságnak, a mi gyermekeinknek." /14/

"Úgy kell éreznie minden vasutasnak, hogy aki a munkafegyelmet lazítja, aki önkényesen távol, külön marad a munkahelyétől vagy rendszeresen későn érkezik szolgálatba, aki ittasan áll munkába, aki bérdemagógiát folytat, aki elalszik a munkahelyén, aki hanyagul dolgozik, az mind-mind személyes ellensége, olyan ádáz ellensége, aki az ő fáradtságos munkáját akarja megsemmisíteni, aki az ő szabad életét, boldog jövőjét akarja elvenni tőle... Nem elég tudomásul venni, hogy akadnak a munkafegyelemnek lazítói, gyűlölni kell mindazokat, akik a becsületes vasutas dolgozók tizezreinek munkaeredményét tönkre akarják tenni, gyűlölni kell őket és leleplezni." /15/

A munkaszervezet belüli konfliktusok oka és eredete az ellenség. A bérezés, a munkaelőírásokhoz való viszony, a vezetés utasításainak elfogadása vagy elutasítása, mind méretnek az ellenség-nem-ellenség mércéjén.

"A norma és bércsalások a munkafegyelem lazaságát mutatják. Ezek mögött a lazaságok mögött ott van a kulákság és a klerikális reakció keze." /16/

A következő csoport az iszákosok, fecsegők, ácsorgók csoportja. A velük szemben ajánlott eszköz a közösség nevelése.

C/ A munkafegyelem pozitív példái

A pozitív példák forrása a magyarnál fejlettebb társadalom, a kommunizmust építő Szovjetunió. Az értékek síkján ott már kiformálódott a hazafiság, a kollektívizmus, az előírások önkéntes követése, a vezetésnek való - feltétlen - engedelmesség, a társadalmi érdek önkéntes megvalósítása, a magánérdek feláldozása. Ezek az értékek elsősorban a Nagy Honvédő Háborúban forrtak ki. Megállapítjuk, ezek pozitív minták a

- sztálini - militarizált gazdaság idealizációjából törtek elő. Az értékek átvételét a magyar munkaerőgazdálkodás rendszerének felépítése segítette elő. A szovjet példából hiányzott az anyagi érdek fogalma.^{/17/} Ez a fogalom viszont nem hiányzott a munkafegyelemmel foglalkozó magyar brosúrákból.

Pozitív példát adott az élmunkások és élenjáró dolgozók alakjainak bemutatása is. Az élmunkás portréjában felvillantak az ötvenes évek munkaszervezetének problémái. Utalást találhatunk az anyagellátás nehézségeire, a technológiai fejlesztések elégtelenségére. A példaként beállított dolgozók fontos jellemzője továbbá a vállalatvezetéssel való együttműködés.

A brosúrákban gyakran a fegyelmezetlen dolgozókkal való szembeállítás emeli ki a pozitív tulajdonsággal rendelkező munkások példáit.

D/ Javaslatok a fegyelmezetlenségek megszüntetésére

"A szocializmust építő állam egyik legfontosabb feladata az, hogy a dolgozókat a szocialista munkafegyelemre, a munkához való megváltozott viszony felismerésére nevelje." /18/

A legfontosabb javallt gyógymód a dolgozók "helyes" tudati viszonyának kialakítása. A dolgozókat - hangzik a javaslat - meg kell győzni a szocialista társadalom magasabbrendűségéről, "fel kell ismerniük" a társadalom objektív törvényszerűségeit. Ennek egyik eszköze a politikai agitáció. A politikai agitáció - a munkafegyelem kiterjesztett értelmezésének megfelelően - tartalmazza a politikai vezetés politikai normáinak, ideológiájának elfogadtatását, a politikai propaganda napi feladatmeghatározásának terjesztését.

A munkafegyelem megerősítésének hátterében - a brosúrák szerint - az öntudatos munkások tervteljesítési érdeke áll. A terv teljesítésének társadalmi érdeke teszi az öntudatos dolgozók fegyelmezetlen társaik elleni fellépéseit indokolttá

és jogossá. A fegyelmezetlen dolgozók fel nem ismert érdekei is az öntudatos dolgozók akcióin keresztül valósulnak meg.

Az öntudatos dolgozók mellett a népnevelők azok, akik a munkafegyelem megszilárdításáért a legtöbbet tehetik. A népnevelők agitációjukban szintén a társadalmi érdek elsődlegességére hivatkoztak. A népnevelők gyakorlatilag a politikai rendszer mellett agitálnak. Agitációjukhoz gyakran a személyes kapcsolatokat is felhasználják. Ennek érdekében lelkükre beszélnek a fegyelmezetlen munkásoknak.

"Az a tapasztalatom, hogy ha egyenként foglalkozunk egy-egy új munkással és megvilágítjuk előttük, hogy milyen célkitűzései vannak pártunknak, hogy az öt-éves terv őt és családját mennyire érinti, eredményt tudunk elérni. Munkájuk is jobb, eredményeik is nagyobbak, a fegyelem is megerősödik." /19/

Akcióba léptek az üzemi bizottságok, vállalati szervezetek is. Az eszközök áttekintésekor látható, a munkafegyelem biztosításának kemény - büntetőjogi - eszközei hiányoztak a brosúrák által javasoltak közül. Lehetséges, ennek az az oka, hogy a propaganda által sugalmazott társadalomképbe nehezen illeszthető be a 15 ezer elítélt.

A munkafegyelemért vivandó harc feladatát nemcsak a munkások, a feleségek, a népnevelők kapták meg, hanem a művezetők is. /20/ Bár a munkafegyelemért indított kampány velük szemben is fegyelmező erejű volt, mégis minden brosúrában hivatkoznak a művezetői csoport önálló felelősségére, fellépésének fontosságára.

A közvetlen termelésirányítók a brosúrák szerint liberálisak, "elnézők", nem érvényesítik kellőképpen a társadalmi elvárásokat.

"Sokan azt hiszik, hogy ha lazán és elnézően kezelik a fegyelmezetlenségeket, akkor ettől megjavulnak. A tapasztalat az ellenkezőjét mutatja. A laza és elnéző kezelés miatt romlik a munkafegyelem. Az ellenség is rááll erre a vonalra. Nem egyszer tapasztaljuk, hogy

az a munkavezető, aki a tőkés időben lelkesen hajcsárkodott, most a lazaság és az elnézés szószólója." /21/

A művezetők mellett az üzemi-vállalati közép és felső vezetők felé is nyílt, vagy alig leplezett fenyegetések áramlanak. /22/ Ezzel a munkafegyelemért indított kampány az üzemeken belül minden dolgozói és vezetői csoportot elérte.

A brosúrairodalom áttekintésének végén még néhány problémára szeretnék utalni. Először arra, hogy a munkafegyelem "akadályozóit" az életszinvonal emelkedésének elmaradásáért is felelőssé tették.

Másodszor a fegyelmezetlenség fogalmát a bérköveteléseket hangoztató dolgozókra is kiterjesztették, mint ahogy az adott üzemi állapotok ellen szót emelő dolgozó is fegyelmezetlen lett. Az érdekképviselőket és érdekvérvényesítőket így azonosították a devianciával. /Kákán is csomót keresők, bérdemagógiát folytatók./

b./ Munkafegyelem a sajtóban

A/ A Szabad Nép 1952-es évfolyamának elemzése /23/

A sajtó szóhasználatában a munkafegyelem ugyanolyan tág értelmezést nyert, mint a brosúrairodalomban. Ennek ellenére a sajtó jobban koncentrált a termelésre, nem a munkafegyelem vált a bárki ellen folytatott harc parttalan gyűjtőfogalmává. Ez annak köszönhető, hogy a sajtó nevesíti a fegyelmezetlenkedőket, akár egyedi eseteket közölt, akár a vezércikkek általánosításaiban konkrétan rámutatott az elítélni kívánt személyekre is csoportokra.

A munkafegyelem fogalom elemei két nagy csoportba sorolhatók. Az egyik az egyéni magatartások gyűjtőhelye, a másik a munkaszervezetek működéséből származó fogyatékoságok csoportja.

Az első csoportba tartozik az igazolatlan mulasztás, az igazolt mulasztás, táppénzcsalás, selejt termelése, késés, ittasság, lógás, pazarlás, normacsalás.

A második csoportba tartoztak az anyag és szerszámellátás hiányosságai, a technológiai normák, utasítások megszegése, állásidő, gépek rossz kihasználása, hullámzó termelés, vezetői szakismeret hiánya, iparági és vállalati koordináció hiánya.

A két csoport elemei a szóhasználatban gyakran átfedik egymást. A sajtóban az első csoport előfordulási gyakorisága magasabb, ezekkel a kérdésekkel tehát a Szabad Nép többet foglalkozott, mint a gazdálkodás egészének hiányosságait tükröző problémákkal.

Az 1952-es Szabad Nép 312 cikket közölt a munkafegyelemről. Emellett 9 bírói ítéletet tett közzé. Amennyiben nem lettek volna ünnepnapok - Rákosi, Sztálin születésnapja, Május 1, amikor a témával foglalkozó cikkek nem jelentek meg a lapban - akkor majdnem minden számban lett volna egy-egy olyan cikk, amely a munkafegyelem kérdését tárgyalja.

A témát önálló és a gazdasági kérdésekről szóló cikkek részeként dolgozza fel a sajtó.

A munkafegyelemmel foglalkozó írások 20 %-a vezércikk, 36 %-a gazdasági téma keretében jelent meg. Az önálló írások száma 137. Ezek inkább az első két negyedévre koncentráálódtak, a harmadik-negyedik negyedév ritkábban közölt cikkeket e témából.

A munkafegyelem legtöbbször a tervteljesítést ismertető írásokkal állt kapcsolatban. /Jellemző cím például Sz.N. 29. szám: Miért esett vissza a hónap elején a pusztavámi bánya termelése?/

A tervteljesítés sikertelensége mellett leggyakrabban a munkasikerek kontrasztjaként mutatták be a fegyelmezetlen munka jellemzőit. A vezércikkek és a gazdasági cikkek mellett a "Párt és pártépítés" rovatban találjuk a legtöbb írást. Itt kihangsúlyozták a párttagok egyéni felelősségét a munkafegyelem megszilárdításában, kiemelték a fegyelmezetlenek nevelésének, meggyőzésének fontosságát. Öntudatos párttag fegyelmezetlenséget nem tűr el, hangzott a verdikt. Aki mégis elnézi, eltűri a fegyelem megbomlasztását, annak keményen kell bűnhődnie, fejtették ki az írások szerzői.

A sajtószerkezetben fontos szerepet szántak az olvasói leveleknek. A levelek legtöbbjében a munkások - leginkább szakmunkások - követelték a fegyelmezetlenkedők megbüntetését, vagy a levelek a fegyelem javításának konkrét példáit irták le. A brosúrairodalom elemzésekor láttuk, milyen fontosságot tulajdonítottak annak, hogy a fegyelmezetlenkedők elleni kampányt munkáskezdeményezésre indult kampánynak állítsák be. Erre a Szabad Nép is nagy hangsúlyt fektetett.

A munkafegyelemmel foglalkozó írások 40 %-a gépipar területéről, 27 %-a bányászatból, 14 % a kohóiparból, 8 % a textiliparból, 5 % pedig az építőiparból származott. Az írások ideológiai töltése nem sokban tért el a brosúrák valóságképétől.

A társadalomban jelentkező konfliktusok forrása szubjektív. Abból fakadnak, hogy még nem mindenki ismerte fel érdekét, nem ismerték fel azt a tényt, miszerint az ipari Magyarország megteremtése az ő érdekük is. E tudatlanság akadályozza a termelést, rontja a munkamorált. A tudatlanok egy része a múlt rendszer öröksége, másik része az imperialisták hatása alá került.

A Szabad Nép hasábjain megtalálhatjuk a munkafegyelem megjavításának brosúrából ismert eszközeit. A meggyőzés, a pellengetésre állítás, az erkölcsi szankciók alkalmazása az eredményre

vezető eszközök. A lap publikus jellegéből adódóan egy új módszert is propagált, felszólította a dolgozókat, írják meg a levelező rovatnak, ha fegyelmezetlenséget tapasztalnak.

A sajtó a munkafegyelem megtartásáért felelőssé tette a művezetőket, a népnevelőket, párttagságot és a dolgozókat.

A sajtóban is bemutatták azokat a csoportokat, amelyek akadályozták a munkafegyelem megvalósulását, a szocializmus építését. Mindenekelőtt a kétlakiak, akiket "visszahúz" a mezőgazdaság. A lap olyan öntudatos munkások példáit állította az olvasók elé, akik visszaadták a földet, leadták az állatokat és beköltöztek a városba, öntudatosan vállalták ezzel a munkásélettel együttjáró életmódot. Ők már nem hiányoznak többé munkahelyükről, mivel betakarítási, vetési és egyéb kötelezettségük megszűnt.

A cikkek nyelvhasználatukban eltérnek a brosúrák nyelvezetétől. Nagyon erősen hangsúlyozták a harc, a háború, az összeütközés jelenlétét. Például "üzemek, gyárak növekvő hadserege", "széncsata", "a béke katonája".

Ebben a jelrendszerben a munkafegyelem kérdése harci jelleget öltött. Az ellenséggel megvivandó harc területének tekintik e kérdéskört.

A lap nagy teret szentelt a munkafegyelem megsértőivel szemben alkalmazott szankciók bemutatására. Részletesen tárgyalta a fegyelmezetlenkedők üzenen belüli kipellengérezését, a dolgozók megalázásának különböző módzatait.

A fegyelmezett-fegyelmezetlen dichotómia mellett a lap munkásképe anonim és túláltalánosított. Sem a fegyelmezetlen, sem a fegyelmezett dolgozókról nem tudunk meg olyan lényeges tulajdonságokat, amelyek őket egyéniségükben, vagy társadalmi hovatartozásukban hús-vér emberekké tenné. Az öntudatos munkások egyetlen jellegzetessége a nagyságrend, azaz, ők "többen"

vannak, mint az öntudatlanok. Még talán az ellenséges munkáscsoportok körvonaláról van némi információ, az azonban a politikai vezetés politikai álláspontját tükrözte. /Volt szociáldemokrata munkások, régi szakemberek, volt szakszervezeti funkcionáriusok./

A Szabad Nép 1952. január 1-i száma már közli a Legfelsőbb Biróság két ítéletét, azokat, amelyek nyomán megindult a munkafegyelem ellen vétők büntetőjogi felelősségrevonása.

Az ítéletek nyilvánosság elé tárását a lap egész évben folytatta, bár a munkafegyelem megsértése miatt hozott ítéletek közzélése az év során háttérbe szorult a kulákok, beadási kötelezettségüket nem teljesítők ellen hozott ítéletek ismertetése mögött. Az ítéletek alátámasztásául a lap közölte az öntudatos dolgozók egyetértő leveleit, nyilatkozatait is.

B/ A munkafegyelem a FOGASKERÉK c. /Rákosi Mátyás Művek/ üzemi lap 1952-es évfolyamában

Az üzemi lap 1952-ben megjelent 53 száma közül mindössze 17 nem tartalmazott olyan írást, amely a munkafegyelemmel foglalkozott. A 36 számban 97 cikk szólt e kérdésről. Kb 1/3-uk a Deák-mozgalom eredményeit írta le,^{/24/} öt olvasói levél volt és nyolc "tanmese". A többi írás konkrét ügyeket ismertetett.

Az év elején - párhuzamosan a központi fellépések kezdetével - több cikk jelent meg e témában - a januári számban például 25 - az év végére a kampány gyakorlatilag - az üzemi lapban - kimúlt.

Az üzemi lapban a Szabad Néppel szemben, a konkrét esetek domináltak.

A FOGASKERÉK-ben megjelentek a politikai vezetők beszédeinek részletei, de közölték a Legfelsőbb Biróság reprezentatív ítéletét is. Az olvasói levelek tanúsága szerint a politikai

vezetés beszédeiből áradó iránymutatás a hétköznapokban a cselekvés vezérfonalává vált. Az olvasói levelek egyik része tehát a politikai irányvonal legitimálását látta el.

Az olvasói levelek konkrét üzemi problémákat is szóvá tettek. Anyagellátási zavarokat, az üzemi étkeztetés fogyatékoságait, a termelési kooperáció akadozását hangsúlyozták. E témák a FOGASKERÉK-ben gyakrabban és konkrétabban fordultak elő, mint a Szabad Nép számaiban.

A dolgozói megítélések befolyásolására közölték a tanmésket és csasztuskákat. A tréfának szánt rövid írások egyrészt a felső politikai vezetés által preferált érdekeket közvetítették, másfelől aprópénzre váltották az ország vezetőinek beszédeit. A munkafegyelmi kampány eredményességének igazolása az üzemi lapok fontos feladata volt.

Az üzemi lap nagy gondot fordított a faliújságra, az üzemi nyilvánosság fórumára. A faliújságot az eredményes nevelés fontos eszközének tekintette. Részletes példákkal ismertette a faliújság cikkeit, tanácsokat adott a faliújság szerkesztésére.

Az üzemi lapban helyet kapott a művezetők, üzemvezetők élénk bírálata, liberalizmusuk elítélése is.

A brosúrák világképének és érvelésének ismertetésére azért volt szükségünk, hogy e rövid elemzésből is látni lehessen azt az ideológiai mezőt, mely a munkafegyelem szabályozási modelljét körülvette. Az elemzés további menetében visszatérünk az ítéletekhez, és bemutatjuk az ítéletekben megfogalmazott ideológia tulajdonságait. A leírás alapja a szövegek tartalomelemzése, s kiindulópontja e módszer használata során felmerült elméleti problémák tisztázása.

II. FEJEZET. AZ ITÉLETEK IDEOLÓGIÁJA.

1./ A nyelvi közeg szociológiai jelentősége

Miért a nyelv? Mi után kutatunk /s miért/ a nyelvben, a nyelvi kijelentések belső világában?

Az ideológiával foglalkozó szociológiai elemzések egy időben a nyelvi kijelentések elemzését másodlagos problémának fogták fel. A szemléleti fordulat feltétlenül Marcuse nevéhez fűződik, aki a modern társadalomtudományban először kísérelte meg egy társadalom működési mechanizmusait a nyelvi közegben bemutatni, és először gondolta végig a nyelvi közeg aktív szerepét a társadalom stabilitásának biztosításában.^{/25/}

Igazságtalan lenne az újabb elemzések fontos szerepét elhallgatni,^{/26/} annál is inkább, mivel a hetvenes-nyolcvanas években született nyelv- és tudásszociológiai munkák már a társadalmi tudatformák komplex szociológiai analizisére törekednek.

Az elemzési szempontok kibővülésének egyik oka kétségtelenül az volt, hogy a nyelvi fejlődés bizonyos sajátosságai, a nyelvi struktúrában fellépő torzulások egyre nagyobb számban észlelhető jelei a nyelvészet klasszikus módszereivel már nem elemezhetők. Ezért a figyelem a nyelvet meghatározó társadalmi közeg /politika, tömegkommunikáció, ideológia/ felé fordult.^{/27/}

A nyelv társadalmi természetére a modern társadalomtudomány már kialakulásának évtizedeiben - igaz csak részleges és improvizatív jelleggel - felfigyelt. A Marx nyomaiban járó társadalomtudomány a nyelv és a társadalom kapcsolatát hangsúlyozza ki.^{/28/}

A nyelv, mint érintkezési forma, az emberi cselekvés része, és elengedhetetlen feltétele. A nyelvi szerkezetbe az emberi cselekvések konkrét története íródott bele. A társadalmi cselekvések előírásai, normái, a cselekvések és magatartások értelmezései és értékelései a nyelvi rendszer lényeges részét alkotják.

A nyelvben fogalmazódik meg a társadalom új érintkezési módjaira, formáira, céljaira az együttműködés szervezésére vonatkozó társadalmi tudás, tapasztalat és elképzelés. Ezeket a nyelv grammatikai szerkezetében tárolja és adja át.^{/29/} Minden létező társadalom elsősorban a nyelvben tárja fel, tudatosítja és közli saját társadalmi konfliktusait, problémáit. Nemcsak a probléma megközelítésére ad a nyelv sémákat, hanem megfogalmazza a konfliktusok megoldási módjait is. A modern társadalmak életében ezért fontos a nyelvi mechanizmus tartalma, szerkezete feletti ellenőrzés megszervezése és gyakorlása. Rendkívül fontos annak a mechanizmusnak kiépítése is, amely működésében a társadalmi kommunikáció számára a problémakatalógust fogalmazza meg és biztosítja. Claus Offe "problematematizálásnak" nevezi ezt a folyamatot.^{/30/}

Álláspontja szerint a valóságos társadalmi viszonyok el-
lentmondásai, a konkrét társadalmi élet konfliktusai nem auto-
matikusan válnak a társadalom tagjai és intézményei előtt
"problémákká". Csak akkor keletkeznek problémák, ha a társa-
dalom érdek és hatalmi mechanizmusához kapcsolható társadal-
mi cselekvések az adott ellentmondásokat problémaként defi-
niálják.

"A politikai témák kialakulásának folyamatát nem va-
lamilyen szereplő értelmes cselekvésének vagy érdekra-
cionális stratégiájának kell tartanunk, s éppen ezért
... kétoldalú konstitúciós folyamatként kell rekonst-
ruálnunk." /31/ - írja.

A konstitúciós folyamat mozgató eleme az az állami törek-
vés, amely a társadalmi rendet szabályozó normákat és értékeket

sértetlenül és egymással összhangban levőnek kívánja fenn-tartani.

A társadalom tagjai előtt fontos a probléma kimondása, mivel a probléma keletkezése után már a megfogalmazott, tudatosított probléma megoldásai uralják a politikai uralom hatékonyságáról, teljesítőképességéről alkotott véleményáramlatokat.

A politikai problémák érdek és hatalmi mechanizmusok révén kialakuló "fordító közegének" létét a modern politikai társadalmakban általánosnak tekinthetjük. Általánosnak tekintjük a probléma alkotások szükségszerű és állandó folyamatát is, mivel a modern társadalmak tudásmechanizmusainak működése eleve problémahelyzetekre orientált.^{/32/}

A társadalom által releváns problémának tekintett rendszer rögzül a világgépben, beivódik a kommunikációs mechanizmusba és a szocializációs intézmények tudásátadásába. E rögzítettség tényén természetesen mit sem változtat a modern társadalmak azon sajátossága, hogy a világgép és a világgéphez rögzített kérdések, megoldások alternatív szerkezetben épülnek ki, s ezzel mind a világgép, és mind annak tartalmi, egymással összemérhetővé és egymással versengővé válnak. Az alternatív keret is működhet a nemzedékek számára adottságként, erre a modern prulárisan szerveződő politikai rendszerek léte a példa.

A világgépfelfogások definíciói és értelmezési keretei az egyén számára elárulják, meghatározzák, hogyan kell társadalmi helyzetét, társadalmi viszonyainak sorozatát értelmezni. A "tipikus tapasztalatok" és "átlagos gondolkodás" valóságértelmező és rögzítő keretét a nyelv közvetíti és adja tovább.^{/33/} A nyelvek szintaktikus tagolódásai a társadalmilag releváns problémamegoldásokat épp úgy tartalmazzák, mint a tárgyak nevét, a tulajdonságok megjelölését, a sikeres cselekvésekhez elengedhetetlen "rutinszerű" definíciókat. Mivel

a nyelvi szerkezet az egyéni léttől, mint "objektívációs rendszer" független, ezért a nyelv szocializációs szerepe révén az egyén számára eleve beprogramozott előzetes döntéseket tartalmaz. A preformatív jelleg kiterjedhet a valóságban lehetséges cselekvések katalógusára, a problémák létre és megoldásaira, az egyéni helyzetek értelmezésére, és a társadalomfejlődési szituációk megítélésére. /34/

A nyelv mindezek miatt, a társadalmi struktúra - s hozzátehetjük, a politikai struktúra - stabilizációját biztosító intézménnyé nőtte ki magát.

"Alapvetően a nyelv biztosítja be logikussággal az objektíválódott társadalmi világot. A legitimálások építménye a nyelvre épül, és a legfőbb eszköze is a nyelv... Mivel a jól szocializált egyén "tudja", hogy társadalmi világa konzisztens egészet alkot, a "tudása" jegyében kénytelen magyarázni működését, illetve működési elégtelenségét." /35/

A nyelv fogalmi struktúrájában előállítja a valóság szerkezetét. A nyelvben meglévő osztályozási logika a nyelvet alkalmassá teszi a valóság osztályozására. A nyelvi osztályok sajátos tartalmakat hoznak létre, melyek a valóság tartalmaként működnek. /36/ Ebben az osztályozási rendszerben egyfelől, rögződnek a konkrét társadalom működésére vonatkozó - összegezt - tapasztalatok, másfelől, az e tapasztalatokból következő - következtethető - cselekvési sémák.

"... mindent, amit múltunkról és jelenünkről tudunk, a nyelven keresztül sajátítjuk el, a nyelv segítségével..." /37/

A nyelv társadalmi - szociológiai - jellemzői az ember számára csapdát állítanak, olyan csapdát, amelybe könnyű beleesni. A nyelvi rendszer ugyanis, bizonyos nyelvi "kultuszokat" állíthat fel, olyan hiedelemvilágot közvetíthet és teremthet, mely könnyen maga alá gyűrheti az ember valóságfelfogását és cselekvési orientációját.

A nyelvi szerkezet elemzésével eljuthatunk tehát:

- 1/ a társadalmi cselekvések alapját képező orientációkhoz, értékekhez,
- 2/ a társadalomban áramló problémafelfogásokhoz és azok megoldási módjaihoz,
- 3/ a társadalom önmagáról alkotott felfogásához,
- 4/ a cselekvések legitimációját ellátó világképhez,
- 5/ az értelmezés és cselekvés tudat strukturáihoz.

2./ Politika, ideológia és nyelv

A társadalmi élet politikacentrikus szerveződése nem hagyta változatlanul a nyelvi közeget sem. A nyelv - részben már változt - tulajdonságai nélkülözhetetlenek az ideológia társadalmi hatásának érvényesüléséhez, s ezáltal az adott politikai ideológia mögött álló politikai törekvések társadalmi méretű kibontakozásához.

Mivel a nyelv változó, alakuló közeg, ezért a politikai ideológiák fogalom- és /együttal/ szóalkotása aktív, tevételes szerepet játszanak a nyelvi változások irányításában. Természetesen a nyelven kívül, a társadalmi kommunikáció más mechanizmusai is átrendeződtek a modern politikai rendszerek kialakulásával. A nem verbális kommunikáció szimbólumteremtő hatása például kiegészíti a nyelvben tárgyasult politikai ideológiák fogalomrendszerét.^{/38/}

A nyelvnek a politikai ideológiák fejlődésében betöltött hangsúlyos szerepe a már említetteken kívül más tényezőknek is köszönhető. Gondolunk a nyelv és gondolkodás szoros, már-már azonosságig menő együttélésére, a nyelv információátadási képességére, valamint a nyelv elsajátításával szerveződő szocializációs folyamatra. A nyelvi struktúrák lehetőséget adnak - a nyelvi jelek univerzális értelmezése miatt - szubkul-

túrák, társadalmi csoportok, politikai közösségek világképének, szemléletének terjesztésére, a politikai törekvéseket követni kész hivek - pusztán a nyelv elsajátítása, használata révén kialakuló - szervezésére. Szociológiai vizsgálatok szerint a nyelv többféle szubkulturális rendszert tartalmaz, olyanokat is, amelyek egymás befogadását, hatását lerombolják. B. Bernstein kimutatja például, a szubkulturák nyelvi-grammatikai megfogalmazódásának oktatási folyamatban játszott hatását.^{/39/} Számunkra azonban e helyzetnek az a következménye fontos, miszerint a tudatosan irányított nyelvi kommunikáció a szubkulturák kommunikációs kódjait általános kódrendszerként teritheti a tömegkommunikációt fogyasztó elé, így kívánva elérni a partikuláris politikai érdekek általános érdekként történő elismerését. A politikai uralomgyakorlás mechanizmusai nem hagyják érintetlenül a nyelvi jelrendszerek strukturáit sem.

A nyelvi kommunikációs közeg a társadalmi-politikai identitás kialakításának eszköze és lehetősége.^{/40/} A nyelvi kódrendszerek hierarchikus elrendeződése, szerveződése megerősíti a valóságban fennálló hierarchikus társadalmi kapcsolatok elfogadását és fenntartását. Az elemzések szerint a politikai társadalmakban a nyelv egyenesen az uralmi rend stabilitását védő tényezővé lépett elő.^{/41/}

A nyelvnek a politikai stabilitásra gyakorolt hatása abban foglalható össze, hogy a társadalom tagjai politikai tudatosságának mértéke, a saját és mások érdektörekvéseinek és érdekartikulációinak minősége nagyban függ a nyelv által rendelkezésre bocsátott valóságfelfogó fogalom és kódrendszer konkrét szerkezetétől.

A XX. századi társadalomtörténetet jellemzi a politikai rendszer köré szerveződő társadalmi viszonyok dominanciája. A politikai élet befolyása, túlsúlya a kommunikációs mechanizmusban kialakította a "megzavart kommunikáció" korszakát.^{/42/}

E kommunikációs korszak három típusát különböztetjük meg: az irányított, a korlátozott és az erőltetett kommunikációt. Az irányított kommunikáció a kormányzati politika által teremtett, direkt vezérlésű nyelvhasználatot jelent. A korlátozott kommunikáció a társadalmi csoportok különböző nyelvhasználati esélyét jelenti, azoknak a nyelvi képességeknek hiányát, amelyeknek birtokában a csoport meg tudja érdekeit fogalmazni, érdekeit képviselni. Az erőltetett kommunikáció - melynek fogalmi eredete J. Habermas egyik művére vezethető vissza^{/43/} - olyan kommunikációs rendszert jelent, melyben csakis meghatározott, az uralom számára veszélytelen témákról lehet szó. A nyelvi tudatosítás tárgyát nem képezheti olyan probléma vagy konfliktus, amely tudatos artikulációja /tematizálása/ az uralomgyakorlás számára elviselhetetlen.^{/44/}

Az irányított kommunikáció alapja a nyelvi kódok és nyelvi minták tudatos - és sajátos - megszervezése. A politikai cselekvések alapjául szolgáló valóságképre történő hivatkozások meghatározott szókészlet keretein belül történhetnek meg, azoknak a szavaknak, kifejezéseknek a kizárólagos használatával, melyeket a politikai irányítás a kommunikációs rendszer csúcsára emelt, melyeket kizárólagosan felruházott a valóságkép megfogalmazásának feladatával. A politikai kizárólagosságra törekvő uralmi rendben az eddigi történelmi mozgások értékelésére olyan valóságinterpretációk jönnek létre, melyek eltüntetnek minden más interpretációs lehetőséget. Megszűntetnek a nyelvi megfogalmazások befolyásolásával minden olyan valóságértékelést, mely az adott uralomhoz kötődő, adott interpretációval szemben áll.^{/45/} A valóságinterpretáló rendszerek elemeinek tartalmi definíciója /mit jelent egy szó/, a szavak eredete a nyelvi formák összetétele, valamint az új történések és folyamatok felfogása és értékelése a politikailag irányított kommunikáció függvénye lesz. Mindezek hatására az írott és beszélt nyelv - a valóságinterpretáció

kizárólagosságának következtében - hasonul a politikai-ideológiai szóhasználathoz. Az új nyelvi kódok a nyilvános kódrendszerek egész sorozatát, halmazát saját képükre formálják. A politikai sztereotípiák és szlogének strukturálják a politikai észlelések történését, így a nyelvben való gondolkodás egy beprogramozott politikai világszemléletben való világlátássá alakul át.

Az irányított kommunikáció formái kiszűrhetők és leleplezhetők. A korlátozott és erőltetett kommunikációs rendszer létezési módjai azonban rejtetté teszik a politikai ideológiák hatását, s e hatásmechanizmus csak olyan társadalmi-történelmi konfliktusok fényében világítható át, melyek az összes eddigi világképet és valóságértelmezést elégtelennek mutatják. Mindkét forma közös tulajdonsága ugyanis az, hogy a fennálló intézmények léte kérdésnélküli marad. A társadalom tagjai és érdekcsoportjai törekvéseiket - eltérő okok miatt - nem tudják megfogalmazni. A korlátozott kommunikáció a társadalmi csoportok kérdésfeltevő, problémamegfogalmazó képességének hiányát jelenti, az erőltetett kommunikáció pedig a nyelvi témarendszerek beszűkülését.

A politikai status quo fenntartásában mindkét forma nagy szerepet játszik. A nyelvi eszközök választékának beszűkülését információ-visszatartással, az oktatás és képzés intézményeinek sajátos megszervezésével /kommunikációs rendszereik átalakításával,^{/46/} a tradicionális fogalmi sémák továbbélésének elősegítésével, az új jelenségek magyarázatára adott sematikus válaszokkal érik el. Mindezek eredményeképpen a nyilvános nyelvhasználat - bármennyire is uralma alá hajtja a hatalmi rendszer adott formája - elégtelennek bizonyul és a kommunikáció hivatalosan szervezett tere mellett kialakul a nyelvhasználat "privatizálódásának" szférája. A hivatalos nyelvhasználat rituális jellege a társadalom tagjainak, csoportjainak nem ad megfelelő keretet érdekeik kifejezésére, így

rákényszerülnek egy olyan nyelvi rendszer megalkotására, melyben érdekartikulációjuk számukra tudatosítható. Ebben a jelrendszerben viszont a csoportok nyelvi jeleinek értelmezése szűk, csak a jelek előállítói értik értelmüket és tudják jelentésüket. Problémafelvetéseik a hivatalos nyelvi rendszer részéről a "Nem-problémák", "Látszatproblémák" minősítését vivják ki.

A nyilvánosan problémaként látott és bemutatott problémahalmaz léte ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a valóságban fennálló, objektív problémákról esik szó a kommunikáció uralomgyakorlás által kontrollált formáiban. Mivel ez a kommunikációs rendszer a hatalom eredetére, az uralomgyakorlás jogosságára nem kérdez rá, így ezek a kérdések kiszorulnak a partikulárisan szerveződő kommunikációs térbe. Amiről a kommunikációs rendszerben tárgyalnak, azok - írja C. Mueller - "másodlagos problémák", társadalmi hatásukban elenyésző jelentőségűek.^{/47/} E kérdéseknek és válaszoknak nincsen hosszútávú érvényessége.

A politikai problémakezelés fent leírt módja fenntartja a részvétel és a politikai folyamatokban való közreműködés látszatát, funkciója azonban a loyaltás biztosítása és az elégedetlenség megszüntetése.

A vázolt társadalmi összefüggések miatt jöhet létre egyes szubkulturák "politikai tájékozatlansága", "elmaradottsága", az a jelenség, hogy a "bonyolultabb" híreket nem értik, és a komplex politikai programokat nem tudják értelmezni. Számukra marad a fehéren, feketén egyértelmű világ biztos pontjainak örök fennállása.

A nyelvhasználat és ideológia szinkronitása a nyelv preformatív természetének köszönhető. A nyelvi jelek tulajdonságai, a nyelvi kijelentések logikai szerkezete, a nyelvben szerveződő asszociatív logika teszik a nyelvet a politikai ideológiák társadalmi funkciója kibontakoztatásának szükséges

eszközüvé.^{/48/} A nyelvi működés az összhang elvén keresztül strukturálja a valóságot, itéli meg a valóság folyamatainak irányát, eseményeit. A nyelvi rendszer sokoldalú működése egyaránt támasza a nyelv szabályozó /preformatív/, illetve szocializációs feladatának.^{/49/}

A nyelv a társadalmi folyamatok közvetítése révén a konszenzust - megegyezést - előállító közegként is működhet.^{/50/} A nyelvben nemcsak a társadalom uralkodó normáit, viszonyait találjuk meg, hanem a társadalomban kialakuló, a nem uralmi szerepet betöltő kifejezési formák elemeit is.

Léteznek a nyelvi közegen belül olyan kijelentések, melyek a politikai-társadalmi rendszerről, a társadalomban létező és működő csoportok és egyének társadalmi pozíciójáról, a társadalmilag legitimnek tekintett célokról és értékekről szólnak. Az ideológia hatékonysága attól függ, hogy a társadalom tagjai hétköznapi tevékenységük folyamán az ideológiai nyelvhasználatban megfogalmazott célok és értékek szerint cselekszenek-e, illetve tevékenységük során keletkező társadalmi tapasztalataik általánosításával az ideológia által sugárzott világképet alapjaiban megkérdőjelezzik-e. Amennyire céljaik és értékeik definícióját újra és újra az adott ideológiai rendszerben találják meg, az ideológiai hatékonyság követelménye teljesül. A társadalmi csoportok tagjai - és bizonyos esetekben a társadalmi csoportok - nem rendelkeznek azonos módon koherens ideológiai világképekkel. A heterogenitás egyik oka a társadalom strukturáltsága. A kérdés az, hogy az az ideológiai rendszer, amely hatni kíván, hogyan építi ki a homogén általánosításokat a heterogén közegekben.

Az egyik megoldás az, amikor az ideológiai struktúra - bár nem látható módon - maga is heterogén rendszerekből áll össze. Ez különösen az egyeduralkodó ideológiák esetében

jellemző. A versengő ideológiai megfogalmazások kiiktatásával keletkező űrt csakis az ideológiájától megfosztott csoport szükségletére tekintettel lehet kitölteni. Ezekben az esetekben az ideológia belső logikai teljesítménye az egymással összeegyeztethetetlen követelmények összhangba hozásának sikeres megoldása lesz.

Az ideológiai szerkezet, illetve a különböző ideológiák együtteséből fakadó heterogenitás a modern politikai társadalmak eredménye. Van azonban egy állandó követelmény, melyet minden ideológiának követni kell. Ezt a követelményt Galbraith a "Megfelelő Társadalmi Erény" előállítási követelményeként jellemzi.^{/51/} Különösen fontos - teszi hozzá - a modern tervezésen alapuló társadalmak esetében a tervezési apparátus céljaival ekvivalens magatartás előállítása.

Az ideológiai készletek elsajátítása az ideológiai érvek tudása, az ideológiai hatásmechanizmus működtetésének ismerete előfeltétele a társadalom politikai életében való részvételnek. A kódok dekódolása, a politikai üzenetek megfejtésének képessége elengedhetetlen a politikai részvétel igényével fellépő csoportok számára. Mindez azonban nem jelenti automatikusan, hogy a politikai nyelvhasználat megtanulása a saját érdektörekvések megfogalmazásának tudását is jelentené. A veszteségek társadalmi ára óriási, az előnyök - az uralom fennmaradása - csekélyek.^{/52/} Ugyanakkor a problémák privatizálódása új irányba terelheti a társadalmi figyelem áramlatait, /a tőke hatalma helyett a munkafeltételek állapotát elemzik/ esetleg a társadalmi konfliktusok új területének megnyílását jelezheti. Ugyancsak nagy és heves konfliktus-sorozatot jelenthet a Megfelelő Társadalmi Erény előállításának etikai vonatkozások nélküli, a tradicionális ideológiák konkrét tartalmát figyelmen kívül hagyó kiépítési kísérlete.^{/53/} Ebben az esetben az "erényt" csak a nyilvánosság direkt manipulálásával lehet meghatározni, esetleg a nagyfokú életfeltétel

javulás érvét újtára indítani.

3./ Ideológia és tudás

Minden ideológia vizsgálat tartalmazza az ideológiák által nyújtott valóságkép leírását. Mi a magunk részéről egyetértünk Szabó Miklóssal^{/54/}, aki a programideológiák valóságábrázolását nem tekinti lényeges elemzési szempontnak. Foglalkozni mégis csak azért foglalkozunk az ítéletszövegben megbúvó valóságképpel, mert az általunk elemzett ideológiai szövegek éppen a valóságképen keresztül bizonyították be az elítélteknek tettük társadalomra veszélyességét, cselekedetük bűnösségét. Az ítéletekben megfogalmazott mondanivaló ugyanakkor a társadalom többi tagjának is szólt, így a valóságkép tartalma lényeges szerepet kapott a társadalmi méretű retorzió előállításában. Mindezek mellett természetesen foglalkozni fogunk az ideológiai szövegek ellenség- és jövőképével is.

Elemzéseink nem a helyes vagy hamis kérdésére kiélezve írják le a szövegek világlátását. Az elítéltek helyzetének, társadalmi pozícióinak ismeretében azonban fel kell tenni a helyesség vagy hamisság kérdését is. Mert, ha az ideológiai érvelés az elítéltek társadalmi helyzetét, struktúrabeli elhelyezkedését "nem jól látja", illetve elhallgatja, akkor az elítéltek szemében az ítélet illegitim, mivel az ítélet állításaiban az elítélt "nem ismer magára", s tettére.

Az ideológia valóságképének más jellemző jegyeire is kitérünk. A konkrét elemzés előtt foglalkoznunk kell az ideológiai jelenségegyüttes egyéb összetevőivel.

K. Mannheim munkássága nyomán világossá vált, hogy az ideológiai rendszer nem pusztán manipulációs mechanizmus, nem csak - és nem elsősorban - hamis tudat, hanem olyan társadalmi jelenségegyüttes, amely nyelvi és gondolati bázisá-

val együtt a léthelyzetek sorozatában mutatja be arculatát.^{/55/} A nyelvi szerkezet, a fogalmak rendje és a kapcsolataik szabályszerűsége épp úgy elengedhetetlen járuléka az egyes ideológiáknak, mint hordozó csoportjaik speciális társadalmi helyzete.

Az ideológiai kifejezésformák érték- és normarendszerei részt vesznek a társadalmi cselekvések irányításában és ezen keresztül a társadalom uralmi rendje stabilitásának biztosításában.^{/56/} Az ideológiában közvetített és megfogalmazott tudás ezért sohasem pusztán a világ felépítésére vonatkozik, hanem a helyes cselekvés megismerésére, az etikailag, morálisan, de főképpen politikailag értékesnek tekintett magatartás körülírására. E ponton az ideológiai rendszerek változása is kimutatható. Egyfelől, a XIX. században az ideológiák - főleg filozófiai megalapozottságuk miatt - a normarendszerek és értékhipotézisek direkt rendjét építették ki. A XX. század változása - J. Habermas gondolata szerint^{/57/} - abban áll, hogy a direkt normatív tartalom a háttérbe vonul és megjelenik egy új ideológiai érvelés és tudástartam. Említettük már a célracionálisan vezérelt, politikai utalásoktól direkt módon megfosztott érvelési rend előretörését.^{/58/} A tradicionális ideológiákból átöröklött nyelvi szerkezet azonban az ideológiai tudás elemeinek bővítését korlátozza, mind a nyelv, mind a világkép vonatkozásában. A nyelvi rendszeren belül továbbra is fennmarad a szó előállítás, szókincsképzés, fogalom meghatározás bevált módszere, az érzelmi-emotív tartalom és a preformatív nyelvhasználati módok alkalmazása. Ezzel a fogalommagyarázat olyan érzelmi telítettséget kap, mely elmentmond a racionálisan definiált célok és tudáshalmazok alapvető logikájának. A világkép ezzel párhuzamosan szintén emocionális elemekkel telítődik. S így, bár a politikai intézményrendszert védő direkt érvelés nincs jelen, a kifejezések affektív tartalmában a politikai mechanizmushoz való kötődés érzelmi állapota pontosan megjelenik.^{/59/}

Másfelől, az új érvelési mód túlmegy a Mannheim által leírt és elemzett törvényszerűségeken, nevezetesen azon, hogy az ideológiai rendszer egyértelműen reprezentálja egy-egy szociális csoport léthelyzetét. Az új ideológia átlépi az osztályhatárokat, olyan általános, mindenki számára érték-ként elfogadott érveléseket von be logikai rendjébe, melyek a struktúrákra szabdalta társadalom tagjait összekötik.^{/60/} Az eképpen felépített ideológiai rendszer a politikai döntéseket csoportfüggetlennek mutatja be, a jólétre hivatkozik, vagy általánosan mobilizáló nagy társadalmi célokra.^{/61/} A döntés nem egy érdektagolt társadalom politikai és társadalmi igazságaiból, hanem a generálisan megfogalmazott célok tudományos és technikai érveiből nyer alátámasztást. Mindez jól elrejteti a döntést hozó csoport társadalmi-politikai természetét.

Pedig, hogy létezik egy ilyen csoport, azt az ideológiai fennállását biztosító szankciók létéből is kikövetkeztetjük. E szankciórendszer lényege, hogy a politikai elégedetlenséget kifejezni akaró csoport számára megszűnik a politikai integrációs tér, nem állnak rendelkezésünkre csak a status quo-t biztosító nyelvi kifejezésformák és szimbólumok rendszerei. Csak az adott és politikailag ellenőrzött fogalmi koordináta rendszerben összegezhető a társadalmi tapasztalat.

Az ideológiai szerkezet a társadalmilag szerveződő konfliktusokról is "árulkodik". Az ideológiai tudáskészletbe - mint már írtuk - csak az uralomgyakorlók által relevánsnak tekintett konfliktusok kerülnek be. /Ezért az ideológiai rendszerekben kimondott és megjelölt konfliktusok nem biztos, hogy szociológiai értelemben is konfliktusoknak tekinthetők./ Így a valódi konfliktusok "tematizálásáért" nemcsak az intézményes világban, hanem ideológiailag is meg kell küzdeni. Még azt a fontos következményt is meg kell említenünk, hogy amennyiben az ideológiai "konfliktustematizálás" és a politikai intézmények

világában szerveződő érdekkijárási nem lehetséges, annyiban a hétköznapi élet állandóan keletkező és átalakuló ellentétei és összeütközései válnak a politikai konfliktusok kihordási területévé. Claus Mueller írja:

"A politikától megfosztott nyilvánosság olyan ritualizált területként értelmezhető, melyben nem a társadalomban levő problémák megoldása iránt érdeklődnek." /62/

Az ideológiák tehát komplex módon hatnak és épülnek be az emberi kommunikációba. Feltöltődnek a társadalomban jelenlevő tudáskészletek szelektíven kiválasztott elemeivel, gyakorlati tudásként kezelt intellektuális tudással és intellektuális tudásként kezelt gyakorlati tudással.^{/63/} A társadalom politikai rendjének konszolidálása és stabilitása miatt az érvényes és releváns tudást "becserélik" az esetleges érvényű vagy érvénytelen tudással. Így tudásként közvetít az ideológia olyan tudást is, melynek a status quo fenntartásán kívül nincs más funkciója, de éppen ezért került a hatalomgyakorlás mentén szerveződő tudáselosztás csatornáiba. E mechanizmus működése az esetleges érvénytelenné vált tudások további fenntartását is szolgálja, a hétköznapi tudás szaktudássá emelkedhet és a szaktudás ünnepnapis tudássá válhat.

Az ideológia leginkább az emberi kapcsolatokról és emberi viszonyokról szóló tudás elosztását befolyásolja. Ez az a terület, ahol a társadalmi uralom mechanizmusa már közvetlenül lefordítható, magyarázható, mivel "ide tartozik a társadalmi életet szabályozó és rendszerező jelek és jelképek ismerete, a társadalmilag elfogadott vagy elvárt magatartások, viselkedési szabályok és normák ismerete, a társadalmi életet szabályozó intézmények és mechanizmusok, jogok és jogérvényesítési lehetőségek, eljárások és szankciók ismerete."^{/64/}

Az uralmi viszonyban elfoglalt pozíció elfogadása, annak ismerete, hogy hova tartozik az egyén, milyen társadalmi csoporthoz, e tudás megszerzésével épülhet ki. Az ideológiai

tartalomelemzés egyik feladata éppen a konkrét kijelentésekbe csomagolt társadalmi helyismeret feltárása lehet.

A politikai ideológiák nemcsak a világról alkotott tudás, hanem a valóság észlelésének más módszereire is kiterjesztik hatásukat. Az ideológiai közvetítés olyan pszichológiai szükségleteket elégíthet ki, mint az emberi hiedelemrendszer fenntartása vagy megerősítése, a múlt és a jelen pszichológiai dimenziókban rögzített észlelésének, a mítosz iránti emberi szükségletnek ébrentartása és táplálása.^{/65/} Mind az emberi hiedelemrendszer, mind az ideológiai mező rendelkezik ugyanis valóságértelmező és valóságátalakító funkcióval. Az ideológiai mező információsúlyozása, szelektálása vagy szűrése tápot adhat az információhiányra épülő valóságértelmezés /hiedelemrendszer/felépülésére, illetve megerősödésére /pl. a tőkés gazdaságról szóló időtlenné váló kijelentés, amely a gazdaságot a munkanélküliség ergo nyomor képletébe sűriti bele/. De az ideológia a valóságátalakítás módszereinek definiálásával a valóságátalakító hiedelemrendszer továbbélésére is alapot adhat. A mitikus gondolkodás az idő probléma ideológiai kezelése,^{/66/} és a mitikus struktúra időfogalmának egybeesése miatt épülhet rá az ideológiai mezőre. A mítosz struktúrája, felépítése, a reverzibilis idő és az irreverzibilis idő egybeötvözése, a politikai ideológiák időértelmezéseit, történelmi folyamattagolásukat készíti elő és dolgozza ki.

Az említett sajátosságok mellett az előítélet és a politikai ideológiák kapcsolatára hívjuk fel a figyelmet.^{/67/}

Az ideológia, a társadalmi tudások rögzítésével stabilizálja a társadalmi folyamatokban meglevő ellentmondások ideológiailag megfogalmazott problémarendszerét és ezzel a politikai uralom számára veszélyes alternatívák szerveződési lehetőségét akadályozza meg.

"... a status quo megvédelmezésének szándéka, mint valamely teleológiai tételezés szándéka, csak akkor bukkan fel, amikor úgy látszik, hogy a status quo-t belülről vagy kívülről veszély fenyegeti, tehát, amikor meg kell óvni valamely lehetségesnek vélt változástól" - írja a helyzetet elemezve Lukács György./68/

Tudjuk, hogy az ideológiát elemző társadalomtudományi vizsgálatok kérdésfeltevése szélesebb, mint amennyit mi a fentiekben felhasználtunk. Mégis úgy gondoltuk, az alapkérdések újbóli végigírása helyett célszerűbb a problémáinkat érintő gondolatokat szemügyre vennünk.

4./ Néhány gondolat az "ötvenes évek" ideológiájáról

Az eddigi elemzések /melyek nem nagy számban íródtak és még kisebb számban jelentek meg/, az ötvenes évek ideológiai hatásmechanizmusát megpróbálják egy vagy két szempont alapján elemezni.^{/69/} Programideológia, ideológiává átalakult utópia, egydimenziós gondolkodás, hangzik legtöbbször az ítélet. Nem lebecsülve ezen elemzések vitathatatlan érdemét, szempontjaik egyedi és egy-egy elméletből kiragadott módszertanát kevésnek ítéljük.

Először is azt szeretnénk kimutatni, hogy az ötvenes évek ideológiai szerkezete nem volt homogén struktúra. Nem volt homogén abban az értelemben, hogy több szociológiai modellben leírható ideológiai rendszerek éltek, hatottak egymás mellett és egymáshoz kapcsolva. Két példát hoznánk fel állításunk bizonyítására. Az időszak politikai dokumentumait elemezve és a Társadalmi Szemle cikkei vizsgálva elmondható, más típusú érvrendszer és nyelvi szerkezet szerepelt az egyik és más a másik helyen.^{/70/}

A másik bizonyítékot a Szabad Nép sajtóelemzése szolgáltatja. Terestyéni Tamás írja,^{/71/} miszerint a lap hasábjain nem szerepelt - vagy csak csekély súlyban - a szociálpolitikai

érvrendszer és szóhasználat. Az általunk elemzett ítéletek ugyanakkor hemzsegek az életszínvonal emelkedésének bizonyításától. Ugyanakkor hiányzik az ítéletekből a Rákosit és Sztálint dicsőítő kifejezés. Sajátosan sokértelmű ideológiai részhalmozok képződtek tehát, a legitimálni kívánt politikai mechanizmus egyre terjedő hatás területének megfelelően. Az ideológia a korban kialakult rendszere teljes egészében befoghatatlan.

A politikai rendszer teljes uralmi kontrollra törekvése az ideológia területén azt a követelményt jelentette, hogy fel kell számolni az összes társadalmi alrendszer működéséből fakadó értelmezési logikát, és az ideológia eszközeivel az összes területen semlegesíteni kell a társadalmi alrendszerek belső autonómiájából következő cselekvési elképzeléseket, értékeket, tudáselemeket. Így az ideológiai befoghatatlanság egyik oka a végtelen kiterjedésre való törekvésben található meg.

Az elemzést korlátozó másik ok az ideológia hordozóiban és kommunikációs közvetítőiben keresendő. Amit mi ma elemezni tudunk, azok a dokumentumok, a fennmaradt és objektív tényként adódó szövegek. Nem tudjuk rekonstruálni azt az értelmezési teret, mely a dokumentumokat, párthatározatokat, ítéletszövegeket, sajtócikkeket körülvette. Ez a kommunikációs szituáció adta ugyanis meg az ideológiai közlemények valóságos jelentését. A "Szabad Nép" félórák, a csasztuskabrigádok munka előtti rigmusai, a bíróság kioktatása, az utókor számára még töredékesen is alig rakhatók össze. Ugyanilyen visszaadhatatlan a kor szimbólumrendszerének /70-es trolik Pesten/ és a mindennapi életet kitöltő értékeknek teljes köre is.

Miképpen jellemezhető mindezek ellenére ez az ideológiai szövegrendszer, hogyan ragadható meg a szociológiai elemzés módszereivel?

Az eddigi ideológia elemzések osztályozó kategóriáit ideáltípusként értelmezve, a konkrét szövegekről elmondható, hogy az egyes ideáltípusokba felvett jegyek együttese alkotja lényegüket.

Ideológia utópikus elemekkel /mivel az utópia ideológiává válásának korszakában született/, programideológia állapotideológiai világképpel /mivel a jövő-orientáltság valóságmegváltoztató középpontja eltolódott a program alapján megváltoztatott valóság igazolása felé/, tradicionális ideológia technikai-tudományos racionalitást hordozó érvelési rendszerrel /mivel a jövőt tételező célracionális kiszámított-ság egybefonódott metafizikai elemekkel/, homogén, sokjelentésű logika, heterogén részrendszerekkel kiegészítve /mivel a sokoldalúan strukturált társadalomban elbukik egy zárt és homogén ideológia/.

Az ellenség és jövőkép tengelyében szerveződő, de az adott valóságot bemutató érvelés a politikai identitás és uralmi elfogadottság zökkenőmentességét szolgálta. Verbálisan kommunikativ rendszer, mivel a társadalmi kommunikációban, a társadalom verbális /és deskriptív nyelvi szerkezetében szerveződik, ugyanakkor nem-verbális, mivel a szimbólumok és rejtett/nyílt utalások egész sorozatát építi ki. Metafizikus, a politikai érveléseket metafizikai-filozófiai érvekkel támasztja alá, de ugyanakkor politikamentes is, miért az élet-színvonal jólét, boldogság értékeivel teremt követőket.

Egyszóval, megállapíthatjuk, sokszínű. Sokoldalúságát és sokértelműségét /"Zelig" jellegét/ a megfelelő ellenideológiák hiánya még jobban felerősítette. Önmagát megteremkenyítve hordott ki ellenségeket, sőt ideológiai állításokat és világképet is teremtett hozzá.

Az eddigi elemzések és elméletek közül mindegyiknek van valamilyen, számunkra lényeges üzenete. Az egydimenziós

gondolkodás és szóalkotás éppúgy tettenérhető szövegeinkben, mint az ideológiai struktúrák emocionális érvelési szerkezetei.

5./ Az ideológiai szövegek tartalomelemzése

a/ A szavak

"A szó mindig ideológiai vagy élettartalmakkal és jelentésekkel van telítve. Amikor valamit megértünk, éppen ezeket a tartalmakat értjük meg, amikor valamire válaszolunk, akkor bizonyos, bennünket eszmeileg vagy életgyakorlatunkban érintő, jelentésekre adunk választ" - jellemzi a helyzetet M. Bahtyn.^{/72/}

A szó önmagában még nem beszéd, s bár lehet bizonyos helyzetek közlése, azért még nem közlés, hanem mindennek része és résztvevője, alapja és felépítője.

A szavak vizsgálata a beszélt vagy írott nyelvről, szövegről /ideológiáról/ sokmindent elárul, holott nem meríti ki a nyelvben szerveződő tartalmi gazdagság minden vonatkozását.

Vizsgálatunkban a szavak egyszerűen jellemezhetőek. A szövegekben előforduló összes szóból szótárat készítettünk. A szótárat két lépcsőben hoztuk létre. Először a nyers - minden szót tartalmazó - szótárat, majd a szinonimák összevonása után a szűkitett szótárat állítottuk elő. Már a nyers szótár elkészítése is tartalmazott meglepetéseket. Mindenekelőtt azal, hogy a szavak száma rendkívül szegényes, a szótár mindössze 1150 szót tartalmazott. Ez a szám a hétköznapi nyelvben használt magyar beszéd szókincsének egyharmada. Az összevonások, a névelők és betűszavak elhagyása után a szótár szavainak száma 465 szóra szűkült tovább.

Ez egyrészt azt jelentette, hogy a szövegekben sok kötő és "töltelék" szó volt, tehát a tartalmat kifejező nyelvi jelek száma alacsony, másfelől, a szavak között sok volt a szinonima /dolgozó-munkás/.

Igy már az előzetes - pusztán a szótárkészítést végző - elemzésekből is levonhattunk néhány következtetést.

Az egyszerű, szimplifikált nyelvhasználat körvonalainak sejtésén kívül megállapítottuk, érdemes a redundanciákra, a szinonima használatára odafigyelni, mivel ezekben a nyelvi szabályszerűségekből valószínű, lényeges ideológiai hatásmechanizmusok húzódnak meg.

A szavakat a szinonima összevonások után gyakorisági sorba rendeztük. Kiemeltük az első 40 szót, mivel a negyvenedik után levő szavak gyakorisága nem éri el - az össz szókincshez viszonyítva - a 0,5 %-ot. Az első negyven szó túlsúlya szóismétlésekre, az azonos kifejezések és fogalmak gyakori alkalmazására utal. A szavak gyakorisága elárulja, itt egy sémarendszerbe foglalt nyelvi szerkezettel, súlykoló és sokszor alkalmazott jelhasználattal állunk szemben.

Az első negyven szót az I. tábla tartalmazza. A szavak nyelvtani osztályok szerinti bontásában az alábbi képet kapjuk:

Főnevek: Dolgozó, Terv, Munka, Gyár, Szocializmus,
Magatartás, Kizsákmányolás, Állam, Munkafegyelem,
Fegyelem, Társadalom, Ország, Öntudat, Bér, Éhség,
Béke, Munkanélküliség, Érdek, Feltétel.

A gyakorisági rendszer alapján megállapítható a főnevek dominanciája. A rangsor első 10 helyén egyetlen egy ige fordul elő - a dolgozik ige -. A főnevek ilyen túlsúlyáról állapítja meg Marcuse, hogy az egydimenziós nyelv egyik jellemzője a főnév mondat feletti uralma. Ennek funkciója éppen a zárt nyelvtani szerkezet előállítás, és pedig úgy, hogy "az olyan főnevek, mint szabadság..., analitikusan implikálják

az attributumok egy specifikus sorát, amelyek mindannyiszor felidéződnek, valahányszor a főnevet kimondják vagy leírják... Keleten munkások, párt, kommunizmus, szocializmus építése".^{/73/}

Nemcsak az ítéletek tulajdonsága a főnevek túlbúrjázása, hanem az ötvenes évek ideológiai szóhasználatának általános sajátossága. Kimutatható mindez a kvázi-tudományos nyelvezetben,^{/74/} vagy a politikai és napi sajtó szövegeiben is.^{/75/}

A főnevek másik tulajdonsága, hogy jelentésüknek emotív-érzelmi vonzata van. Maga a szó - ahogy Badura írja^{/76/} - deskriptív /leíró/ és affektív /érzelmi/ csoportban helyezhető el. Már a mindennapi nyelvhasználat is kiválaszt a rendelkezésre bocsátott szókészletből egy olyan halmazt, amelynek érzelmi töltése a nyelvi univerzum közönsége számára egyértelmű. A szó ekkor, a jelölésen kívül, érzelmi töltést is hordoz.

A szó használata önmagában érzelmi ítélet, önmagában érzelmi állítás. A szocializmus, kizsákmányolók, fegyelem, éhség, béke, munkanélküliség szavakat feltétlenül emotív-affektív szavakként értelmezzük. Badura osztályozási kategóriáit alkalmazva elmondhatjuk, az általunk kialakított szótár szavainak nagy többsége - és nemcsak az első 40 - nem deskriptív, hanem emocionális, affektív jelentésű. /Nép, jövő, ember, ellenség./ Tudjuk, a szó jelentésének megadásához a mondat szerkezet analízise is nélkülözhetetlen, ezért erre a problémára még visszatérünk.

A leggyakrabban használt igék a következők:

dolgozik, teljesít, veszélyeztet, megsért, történik, akadályoz, megvalósít.

Ezek az igék jelentésük szerint két pólust alkotnak. E két pólus között gyakorlatilag nincs tevékenység. Vagy dolgozik - vagy akadályoz. Nincs közöttük semmiféle más magatartási lehetőség. /Ebből a szempontból a történik ige közömbös jelentésű./ A szótár többi igéje érzelmi-indulati cselekvéseket

jelöl, illetve a szélsőséges pólusú magatartásokat írja le /érezni, emelni, gazdagítani-kárttenni, becsapni, sőt nem-érezni/.

A jelzők a korszak jelzői. Hatalmas, boldog, a leggyakrabban használtak, de a szótárban előfordul még a lelkes, öntudatos, elegendő, megfelelő jelző is.

A leggyakrabban használt szavak egy része a militarista nyelvhasználat szava /fegyelem, kötelesség, többség, ellenség, harc, megvédeni/. Emellett az adott politikai intézményrendszer elemeinek neve, illetve az ahhoz fűzött jelző fordul elő /Terv, Állam, hatalmas terv/. Az intézményes nevek esetében eldönthetetlen, hogy tulajdonnévről vagy köznévről van-e szó? Ez az eldönthetetlenség bizonytalanságot visz a nyelvhasználatba, hiszen a terv és Terv egyaránt helyes, másrészt, az ötéves terv az egyedüli terv, a többi csak részletterv. Az intézményes rend felértékelése fejeződik ki a tulajdonnévként használt köznevek nagyarányú gyakoriságában.

Olyan szavak, mint szerződés, munkaalkalom, sajtó, édes-apa, gyerek, részvétel, elenyésző /egyszeres/ gyakorisággal fordulnak elő. A szavak mondaton belüli elhelyezkedését vizsgálva kiderül, ezek a szavak is felszivódnak - eltérő jelentéstartalmuk ellenére - az intézményes struktúrát jelölő szavak rendszerében.

Nem találunk olyan szavakat, melyekről tudjuk, hogy vagy a leírni kívánt társadalmi rendszer valamely elemét jellemzik /rendőrség/, vagy egy más társadalmi intézményesültségre utalnak /piac/.

A gyakorisági sorrend élén álló szavakat a tartalomelemzés módszertanának megfelelően, értékként is kezelhetjük.

Az értékskála élén az intézményes viszonyokat jelölő értékek állanak. Szocializmus, gyár, terv, állam, társadalom jelzik az értékhierarchia csúcsát.

Az általunk elemzett szövegek a munkát önértékként mutatják be. A munka, dolgozó, dolgozik kifejezések erre utalnak. Hozzájárul még ehhez a teljesít, elér, magatartás jelölés, amelyekkel az adott munka - feladatok - végrehajtását tekintik értékesnek.

Körvonalazódik - főleg a negatívan affektív fogalmak miatt - az értékrendszer negatív tartományának hierarchiája is. Kapitalizmus, éhség, kizsákmányolás, munkanélküliség, jelölik a negatív értéktartomány halmazát. Tulajdonképpen egy pozitív-negatív dichotómia figyelhető meg. Ez a dichotómia az értékek rangsora mellett, jellemző a szóhasználat egyéb fajtáira is. Így például, a többség - mellette a ki nem mondott kisebbség, egész - de az odagondolt résszel együtt.

Amennyiben a leggyakrabban használt szavak az értékhierarchia csúcsát jelölik, úgy a legritkábban alkalmazottak a hierarchia aljáról tudósítanak. Az értékhierarchia aljának tartománya heterogén /bizalom, szabadság, szerveződés, gyerekek, de éppúgy szerepel a munkaalkalom, alapelv stb. is/, nincs olyan mértékig strukturálva, mint az értékhierarchia csúcsán levő, az intézményes világot visszaadó értékrend.

Úgy gondoljuk, az értékhierarchia alsó tartományának szerveződése szükségszerűen heterogén és sokszínű, mivel a kiemelt és prolongált értékeken kívül létező minden értékrendszer ideológiai mechanizmus számára közömbös, s mint ilyen, egyenrangúan semleges. A magyar, a jövő, a munkaóra, bér, éppúgy lényegtelen az intézmények önértéke szempontjából, mint a tulajdon, munkaviszony. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal is, hogy egy-egy ideológiai változás a közömbös értéktartományból lehívhat és strukturálhat olyan értékeket is, amelyek eddig nem tartoztak az ideológiailag releváns értékek közé. A preferált sablonok kibővítése céljából beemelhet az eddig oda nem tartozó értékrendből bármit. Ezek az új struktúraelemek a hierarchiában aztán előbbre is kerülhetnek,

mint a régiek, hiszen a váltásnak ez is lehet az értelme. De ideológiai rendszerek rendeltetésüknek és társadalmi funkciójuknak megfelelően változathatják is e hierarchikus sorrendet. Például, a jövő a sajtóban és a propagandában, vagy a kvázitudományos gondolkodásban az értékek csúcsára kerül, míg az ítéletekben valahol a hierarchia alján helyezkedik el.^{/77/}

A szótár alapján élesen meghúzható a határ az ötvenes évek ideológiai rendszerei és az általunk elemzett szövegek ideológiája között. Mint már többször írtuk, bizonyos szavak hiányoznak /a magyar és a szovjet párt nagy vezéreinek nevei, a munkáshatalom stb. kifejezések/. A termeléssel és a munkával kapcsolatos szavak gyakorisága viszont jóval nagyobb, egyéb szövegekhez képest. Összefoglalóan elmondhatjuk, a politikai ideológia politikai része hiányzik. Viszont, a szövegek fogalmi sémáinak, logikai kapcsolatának világából a politika nem hiányzik, sőt a politikai viszonyok nyelvi viszonyokként átítatják mondatainkat.

A szavak, ha a viszonyokat önmagukban nem is árulják el, elárulják viszont a kor politikai értékrendjét és ezen keresztül reprezentálják annak politikai-társadalmi gyakorlatát.^{/78/} Az intézményes rend kiépítése, az intézmények működtetésén keresztül szerveződő uralom, mely az intézmények létét önértékként tételezi, pontosan nyomunköveszhető az ideológiai szövegek szóhasználatából.

Többször említettük, az életszínvonalra és szociálpolitikára vonatkozó szavak szótárunkban megtalálhatóak és nem is kicsi előfordulási gyakorisággal. Mind az életszínvonal, mind a juttatás, bér, sőt életforma szavak is szerepelnek a szavak listáján. Ennek a tartalmi szerepe a későbbiekben derül ki, s akkor visszatérünk problémafelvetésünkre is.

b/ A mondatok

/A redundancia és entrópia problémáról/

A mondatok listájának elkészítése után gyakorisági sorrendbe állítottuk a szövegben található kijelentéseket. A módszertani-technikai eljárás közben találkozunk az ún. redundancia problémával.

A probléma már a szószinonimák képzésekor is körvonalazódott. Amikor ugyanis a szinonimák összevonása után az összevont szavakat visszahelyettesítettük a mondatba, olyan szóismétléses mondatokat kaptunk, melyekben egy-egy szó többször is szerepelt. Például ilyen "bölcsességet" is, mint a "Terv az terv", vagy a "Dolgozó dolgozik a terv terv szerint". Ezek a szóismétlések a redundancia fokáról és nagyságáról árulkodnak. E mondatok információtartalma szegényes, az egyes szavak használata új információt nem tartalmaz, lényeges tartalmi következtetést nem tesz lehetővé. A többszörös használat a mondatok megerősítő funkcióját húzza alá, az ismétlés a mondanivaló súlykolásának feladatát látja el. A sablonokban beszélő és imperatív felszólító állításokat tartalmazó, illetve bizonyos magatartásokra való ösztönzés jegyében fogant nyelvek tulajdonsága az általunk leírt ismétlődéses tagolódás. Természetesen mindez már a szókészleteknél is kiderül, hiszen az egyes szavak túlburjánzása szószinten írja le a mondatszinten kiolvasható jelenséget.

A mondatelemzésből viszont következtethetünk az általunk elemzett nyelv egy másik tulajdonságára, arra, hogy ez a szöveg a "kis entrópiájú jelrendszerek" közé tartozik.^{/79/}

E felismerés több lényeges következtetést tesz lehetővé. A kis entrópiájú közlésrendszerek információmegőrzési és továbbítási képessége kicsi. Tulajdonképpen célja eltér a modern kommunikációs rendszerek céljaitól, mivel elsődleges

feladata nem az új információ elosztásának szervezése. Többnyire ismert és elfogadott kódrendszereket használ, amelyeket intézményesen szervezett módon alakít ki és juttat el a jelrendszerek "fogyasztóihoz".

Az intim-személyes kódokból semmit sem alkalmaz, sőt üzenetei nemegyszer a személyes szférán túlmutató szimbólumrendszerben jelennek meg. A kis entrópiájú kommunikációs kultúrában a társadalom tagja, nemcsak vevőként, feladóként is alkalmazhatja a kódrendszert, azaz, maga is tud másokkal e kódrendszer segítségével érintkezni, lényeges állításokat közölni.

A kis entrópiájú kommunikációs jelrendszerek szegényes jelkészletüket halmozottan használják az ünnepek alkalmából. Ez az "információs csúcs", amely azonban a tradícióőrzést, a szokások és eljárások eddigi rendjének megerősítését biztosítja.

A kis entrópiájú kommunikációs kultúra ellentéte a nagy entrópiájú kommunikációs rendszer, amely a modern intézményes rend - a politikai társadalmak - létrejöttével egyidőben alakult ki. A kis entrópiájú kommunikációs kultúra számos eleme, tulajdonsága jelen van szövegeinkben s hiányoznak a kommunikációs zártsgot feloldó - ez már a szavak és mondatelemzés sikerén is látszik - a nyelvhasználatot és a közlést alternatívvá tevő nyelvi jelek és jelrendszerek, szavak és kijelentések.

Kis entrópiájú kommunikációként felfogva a korszak ideológiai kommunikációját, közelebb kerülünk ezen ideológia hatásmechanizmusának megértéséhez is. Ha a vevő feladóként is használhatja a kódrendszert, és a közlési tartalmat semmilyen más nyelvi rendszer nem kérdőjelezi meg /mert például az új jelenségek befogásának alternatív fogalmi rendszerei hiányoznak/, akkor e jelrendszer érvényességéhez kétség sem férhet. Amikor aztán a világlátását ugyanabba a kódrendszerbe csomagolja vasutas és tanár, földműves és orvos, akkor előáll a kis entrópiájú kommunikációs kultúra előnye, az általános felhasználáson keresztül szerveződő - "kvázi-univerzális" -

kommunikációs tér mindenki számára jelentkező nyitottsága. Mindenki érti, beszéli a jelek nyelvét, s csak hosszú tragédiák sorozatán keresztül kérdőjeleződik meg e kódba csomagolt üzenetek valóságtartalma.

A kis entrópiájú kommunikációs tér korántsem információ-tartalmának gazdagsága miatt működik. Működésének egyes vonásait a szavak és mondatok listája is bemutatja, igazából azonban a nyelvi szerkezet belső tartalma tárja fel az információ-szegénységet és az ezen keresztül kialakuló társadalmi hatásokat.

c/ Kijelentések, állítások és gyakoriságok

A mondatok gyakorisági sorrendjéből indulunk ki elemzésünkben. /II. táblázat/

A gyakorisági sorrend a következő,

leggyakoribb: "Az országban /népgazdaságban/ terv folyik".

E mondatot követi hasonló előfordulási gyakorisággal: "Az országban munkaerőhiány van /munkaerőhiánnyal küzdünk/". E két kijelentés önmagában tényszerű, s úgy néz ki, objektív állítás. E két állítást az értékelés rangjára a gyakorisági sor harmadik tagja avatja, miszerint nálunk a munkásnak "nem kell munkanélküliségben, éhséget érezve ácsorognia a gyár előtt, munkára várva, mint az a kapitalista kizsákmányoló országban napirenden van". E kijelentés fényében az első két mondatban jelzett intézmények /állam, terv/ azonosulnak a szociális létbiztonságot biztosító intézményekkel. Az érvelés a tradicionális munkás elégedetlenségek felé tolódik el, s ezzel emocionális reflexet mozgat meg. A "létért való küzdelem" veszteseinek elégedetlensége, a szociális jólét utáni vágyódása, a magyar társadalom két világháború közötti koldusainak érzelmi emléke mobilizálódik az állítások és kijelenté-

sek ilyen típusú összekapcsolásánál.

A szociális biztonságot adó intézmények értékdominanciájának megteremtése az ellentétes, történelmileg létező rossz állapotokhoz viszonyítva történik meg. Az érvelés a legkellemetlenebb érzéseket tulajdonítja a kapitalista struktúrának - éhség, nyomor - s egyúttal a legpozitívabb értékekkel látja el ezen állapot tagadásaként működő szocialista intézményi rendszert. Egy paternalista "jóléti állam" működését felidéző állítás sorozat definíciói bontakoznak ki.

Az intézmény-reprezentáció lényeges része az az ellenségkép, amely ugyancsak ezekben az állításokban jelenik meg. A szakítás, a szembenállás egy társadalommal történik, annak összes intézménye, normája, szabálya kerül elutasításra. E logika további következménye szerint a tagadott társadalom csak rossz és a vele ellentétes társadalom mindenben jó.

A szakításban tagadni kívánt ellenség alacsonyrendűsége bizonyításának emocionális állításai vannak, nem pedig érvei. A kijelentések ugyanakkor egy adottságra vonatkoznak, egy állapotra, s a "bizonyítás" ebből az állapotból indul ki. A megkérdőjelezhetetlenség az első pillanatra szembeötlő. "Terv van", mondja a legegyszerűbb állítás. A megkérdőjelezhetetlenség a szocializmus - illetve annak adott - intézménykereteinek létéből indul ki. A kétértékű logika szerint ezeket az adottságokat tagadni sem lehet, mivel kételyeinkkel az ellenkező oldalra állunk. Ha a terv értelmére kérdezzük rá, akkor csak a tervnélküliséget - tehát az anarchiát, a kapitalizmust - állíthatjuk. A szövegekben található más kijelentés is a tervgazdaság történelmi eredményeiről, azonban ezek deklarativ jellegűek, valamint alacsony gyakoriságuk miatt, a szocializmus definíciójában nem játszanak szerepet /pl. "csak a tervek által lehetséges a szocializmus építése"/.

A gyakorisági sor első két tagja kötelező evidencia.

A munkaerőhiányról a korszak pozitívan nyilatkozott./80/
A munkanélküliség - rossz-logikai ellentéte - a munkaerőhiány.

A gyakorisági sor további része a munka világáról, a dolgozók csoportjairól, a munka világának társadalmi kapcsolatairól szól.

Az a kijelentés, hogy "a dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi", bár gyakoriságában megelőzi, mégis szorosan kapcsolódik ahhoz a kijelentéshez, hogy "Az eredményes munkához munkafegyelem kell", valamint "Nem elegendő ötletszerűen, rendszer nélkül dolgozni".

E logikában az eredményes munkát - a tervszerűséget - a fegyelmet és a dolgozók csoportját kapcsolja össze a szöveg. Az állítások ismét axiomaticus jellegűek, sőt az első három leggyakoribb állításból tartalmilag következnek.

Az ötletszerűség társadalma ugyanis a kapitalizmus, s ez az anarchia, a fejtelenség és zűrzavar birodalma, a fegyelmezetlenségek forrása. /A fegyelmezetlen dolgozók rétegei között valóban van olyan csoport, amely a múlt maradványaként került elítélésre./ Ezzel szemben a szocializmus a jól elrendezett, átgondolt tervszerűség tartománya, s a fegyelem megtestesítője. Az ötletszerű munka rossz, a tervszerű jó. Az ötletszerű fegyelmezetlen, a tervszerű fegyelmezett.

E történelmi értékrangsorban gyökerezik a munkások csoportosítása. Nem a társadalom objektív struktúrája a forrása a dolgozók csoportjainak, hanem a tervszerűséghez, a fegyelemhez - adaptációhoz - való viszony. A fegyelmezett dolgozó jót tesz, a tervek előírását teljesíti, a szocializmust építi, a fegyelmezetlen nem. Az intézményekhez való viszony kiépítésének minősége, az intézményekhez fűződő normák elfogadása vagy elutasítása alapvető a dolgozói magatartások értékelésénél.

Ezt támasztja alá a gyakorisági sor többi kijelentése is, elsősorban azok, melyek a munka célját definiálják.

A meghatározás ismét a kapitalizmusra visszanyúlva történik. Ott a dolgozó "a kizsákmányolók profitját növelte", a szocializmusban ellenben "magáért a közösségért, a boldogabb jövőért dolgozik". Az érvek a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusát is bevonják a kijelentések hatókörébe. A szocializmus adott elosztási rendszere etikailag morálisan értékesnek bizonyul.

Az elosztási viszonyok magasabbrendűsége a munkát "kilépteti" a jelenből és a /boldog/ jövő előképének folyamatába állítja be. A jövő az adott munka elvégzésével biztosítható, az adott munkafeladatok, munkafeltételek tudomásulvételével lehet a jövőt felépíteni.

Összefoglalva, a mondanivaló lényege az, hogy a közösség boldogsága és jövője csak az adott intézményrendszer elfogadásával biztosítható. A logika olyannyira zárt, hogy az intézményes renden kívül jelentkező érdekérvényesítési törekvés azonnal a közösségi jövő boldogságígéretével kerül szembe. Tisztán áll előttünk a kommunikációs rövidzárlat, a nyelvi /ideológiai/ alternatívák kiiktatása, a korlátozott kommunikáció nyelvi zárványa.

Mert valóban, ki az a bolond, aki a jövőt teszi kockára azért, hogy a jelenben magától változtasson valamit? /Nem bolond az, ellenség./ Ezáltal direkt módon biztosított a status quo megdönthetetlensége. Az ideológiai kommunikáció status quo védelme sziklaszilárd, direkt módon is körülbástyázott. Marad a kényszerkommunikáció, az erőltetett kommunikáció, a jövő formáiról szóló vita. /Lesz-e a kommunizmusban mindenkinek nercbundája, mikor és hogyan hal el az állam és a jog, és így tovább./

A szocializmus munkarendjét leíró kijelentések /az írott dokumentumok szintjén/ alátámasztják az intézmények önmaguk létében hordott magasabbrendűségének tudatát. Így például az

a mondat, hogy "A dolgozó munkabérét közvetlenül, közvetve szociális juttatás formájában megkapja", vagy "A dolgozó a szocializmus keretei között megfelelő bérért, kedvező munkakörülmények között" dolgozik. Ezek az ideológiai kijelentések a rendszer adott működésében igazolják a társadalom történelmi értékeit, egyúttal az elosztási viszonyokra helyezik a hangsúlyt.

Szándékunk most nem az, hogy kijelentéseknek valóságtartalmaira reagáljunk, vagy akár csak a Marx-Lasalle vitára utaljunk. Fontosabb az érveknek a funkciójára felhívni a figyelmet. Álláspontunk szerint a szociális juttatásokra és a teljeskörű társadalmi többlettermék dolgozói elsajátítására történő hivatkozás az állam és az állami-politikai intézményrendszer valóságos - elszívó és szelektíven újraelosztó - szerepének kikapcsolására, elhallgatására utal. /Irányított kommunikáció./ Azt sugallja, hogy lényegtelen szerepe van a társadalmi mechanizmusok működtetésében az intézményes rendnek, még önköltsége sincsen, működése a dolgozónak semmibe sem kerül. A paternalista állam szociális juttatásokat középpontba állító tükörképe néz ránk. A tükörképben az állami - intézménye - politikai mechanizmus nem parancsol, nem von el, hanem szolgáltat, mindenkinek a munkája eredményét közvetíti ki - amit csak ez az "önzetlen" állam láthat el - a hatalmi elem, az uralomgyakorlás módszertana és technikája háttérbe szorul /1952-t írunk ekkor!!!/.

Az elosztás biztosított, a bér és munkafeltételek megfelelőek /hogyan mikor és kinek, ezt sohasem tudjuk meg/, kedvezőek /mi a kedvezőtlen?, nyilván az anarchia és a kapitalista munka/.

Az ideológiai szövegek alapján valóban az azonosulás és az elfogadás az egyetlen ésszerű magatartás. Az ilyenképpen bemutatott világban valóban "minden munkaképes ember kötelessége, hogy a munkából kivegye részét".

Sem a szocializmus, sem a kapitalizmus valóságáról az első 10 leggyakrabban leírt mondatból nem tudunk meg többet.

A világ és valóság strukturálatlan és homogén, ahol etikai-morális történelmi tételezettségek kötődnek intézményekhez.

A szövegekben és a szövegek mögött ki-ki bukkan a szociális jóléti állam szerepében tetszelgő intézményrendszer önképe. Ezek a kijelentések arra engednek következtetni, hogy az ideológiai szövegek egy, a saját hatalmi elhelyezkedéséből következően a társadalmi többletterméket hivatásszerűen elosztó bürokrácia önfinansióját tartalmazzák.^{/81/}

A kapitalizmus - s a piaci társadalom - egyértelmű elutasítása /anarchia, rendetlenség, fegyelmezetlenség, szervezetlenség - a piac még elő sem fordul a szövegekben/ a szocializmusban kialakuló központosított újraelosztás ünneplése /rend, fegyelem, tervszerűség, létbiztonság/ s ugyanakkor saját társadalmi lényegét eltüntetni akaró törekvés a "bürokratikus világkép" kiépülésére utalnak.^{/82/}

Állításainkat bizonyítja a mondatok között szereplő olyan kijelentés is, mint például a dolgozó - a vádlott - nem hálás a jótéteményért, nem tudja értékelni a neki biztosított "jó-létet". E szavak a paternalizmus ethoszára utalnak. De a vádlottak - elítéltek - szemére hányják, hogy a kapitalizmusban bizonyára jól dolgoztak, csak a jólétet adó társadalomban nem tesznek eleget kötelességüknek. /Itt az érvelés logikája majdnem megtörik./ Maguknak és dolgozó társaiknak okoznak magatartásukkal kárt. Előtérbe kerül a bürokrata érvelés egyik típusa az önérdekre való hivatkozás, valamint az anonim - adaptív - többségre, mint mintahordozókra történő utalás. Az érvelést biztosító társadalomkép egyszerre képzel el izolált és intézményesen szerveződő érdekérvényesítést, azonban úgy, hogy az intézményes együttműködés tengelyében az adaptív

viselkedés áll. E társadalomfelfogás annak a bürokráciának sajátossága, mely maga tagolja a társadalmat, saját kontrolljának érvényesítésével izolál és integrál. Legitimációs bázisa a loyális többség lesz, - mely anonim, de adaptív, s ugyanakkor autonómiájától, társadalmi arculatától megfosztott, - s mely más minőségében megnevezhetetlen.

Az elitéltek a tervet és a terv megvalósítását, végeredményben a szebb és boldogabb jövőt fenyegették. Lefordítva mindezt, a bürokrácia társadalomépítésének programját kérdőjelezték meg. Ezek után egy logikai lehetőség van, az elitéltek ellenségek. Itt kezdődnek azonban a logikai törések, melyek valójában a kifacsart és torz érvelések létéből következnek.

Az ideológia logikája kétségtől az ellenségek csoportjába sodorja az elitélteket. Fegyelmezetlenek, a szocializmus fegyelmét sértették meg. Ellenségek, mert aki nem azonosul, az ellenünk van. /"Aki nincs velünk, az ellenünk"./ Szemben állnak a nagy többséggel, a "becsületes dolgozókkal". Ellenségek. De ha ellenségek, akkor a politikai bűncselekmények kategóriájába tartoznak. Tettük szabotázs, összeesküvés, ügynökök és kémek. Ebben a minőségükben jól karakterizálhatóak és megnevezhetőek, ezért nem lesznek politikai ügyek áldozatai. Mert ha megnevezhetőek, az anonim többség nem marad anonim többség, s a fegyelmezetlenség nem lesz lappangó és mindenkivel szemben megfogalmazható ítélet, demiurgosz. Hogy a többség is megnevezhetetlen legyen, az elitélteknek is anonimnak kellett maradniuk.

Másfelől, a munka világában a politikai bűncselekmények represszív hatást nem váltottak ki, főleg nem a munkához való viszony vonatkozásában. Olyan ellenség kellett, amely mindnapos, akinek az elitéléséről szóló ítéletét ki lehet tűzni a faliújságra, meg lehet írni a helyi sajtóban, üzemi lapban.

E csoport tehát ellenség, de nem olyan nagyon az.

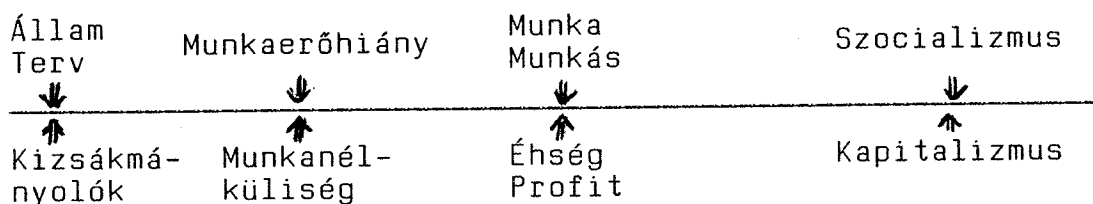
Ellenség, mivel az anarchia, a fegyelmezetlenség normáit viszi be az üzembe és erodálja az adaptáción alapuló együttműködést. Öntudatlan és elmaradott, hangzott a végleges minősítés. Az öntudat alacsonyabb fokán álló csoportról van szó - mondja az ideológia. A fenyegetettség fokozására - Sztalin 1929-es beszédének szellemében - a belső és köztes ellenség mindig alkalmasabb, mint a külső, és jól karakterizálható.^{/83/} E csoport - mondják róluk - nem érti a munka jelenlegi társadalmi szerveződésének lényegét, azt, hogy a "munka nem kényszer többé", s pszichológiai fogyatékosságával fenyegeti a jövőt.

Igy az ellenséget két csoportra bontják. Eseteinkben az "öntudat hiánya miatt politikailag elmaradott" minősítés jár. Ezek a dolgozók a munka céljában és jellegében "nem látják" a változásokat. Mindez úgy is lefordítható, hogy a társadalomszervező bürokrácia teljesítményét kicsinylik le és nem ismerik el a számukra előírt magatartások kötelező érvényét.

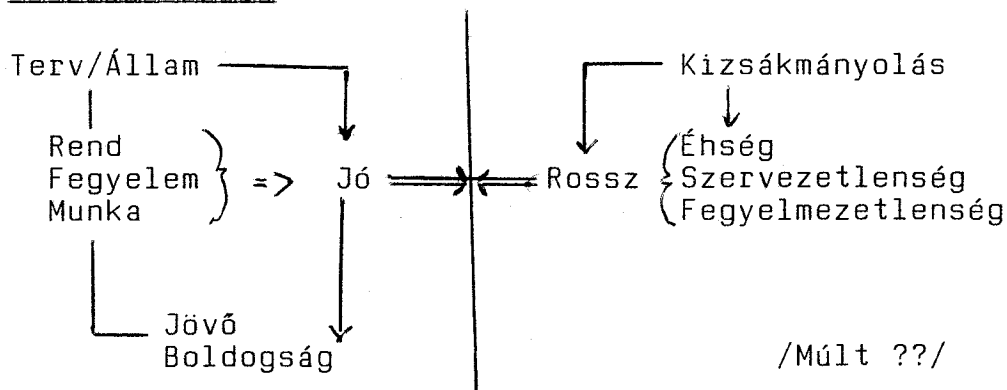
A csoport a politikailag intézményes formákat nem elutasítja, hanem nem fogadja el. Nem fordul ellene tudatosan, de nem tanúsított irányukba adaptív magatartást sem. A társadalom többsége és a tudatos ellenség között helyezkedik el, "köztes" csoport.

Szeretnénk néhány sémát felrajzolni az eddigi kijelentések logikai szerkezetéről.

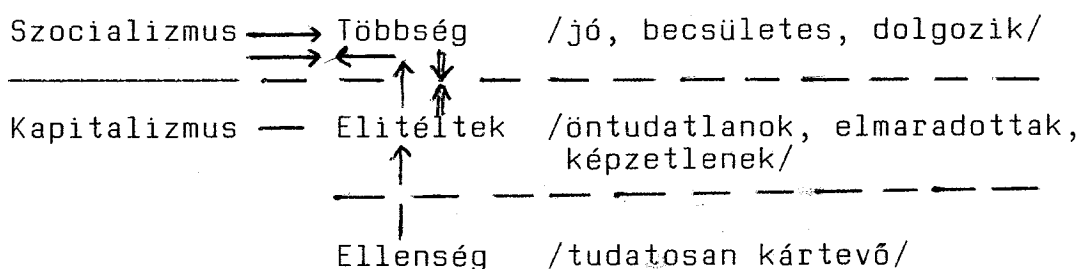
1/ Az intézmények világa

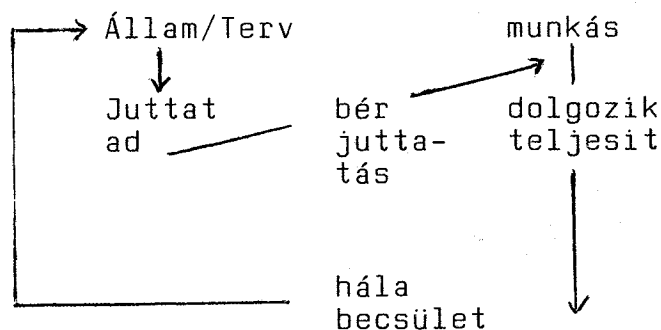
2/ Értékek világa

3/ A dolgozók

4/ Viszonyok és relációk

Arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a társadalmi viszonyok, kapcsolatok, a társadalmi intézmények strukturálatlanok, illetve egyoldalú közlekedést tesznek lehetővé. Az állam eloszt, a munkás dolgozik. A valódi viszonyok kiszorulnak a kommunikációs térből, másodlagos kérdések képezik a gondol-

kodás és kijelentés rendszerének alapját. A valódi konfliktusok helyett egyoldalúan rögzített konfliktus tematizálása épül ki.

6./ A szövegek idézése

a/ A társadalomra veszélyesség bizonyítása

A vádlott cselekedetéről kimutatták, hogy az objektíven veszélyeztette a társadalmat.

Másodszor, a vádlott társadalmi környezetének leírásával a vádlott feltételezhető személyiségét ábrázolták, így támasztották alá a büntetés indokoltságát.

Előtérbe került a magánvaló-magáértvaló munkásosztály ideológiai szembeállítás. A vádlottak többnyire kirekesztődtek a magáértvaló - mint láttuk, az öntudatos - munkásosztályból, egy alacsonyabbrendű kisebbség tagjaiként mutatták be őket.

Két példa az elmondottakra:

"Az igazolatlan munkamulasztás veszélyezteti népgazdasági tervünk, vagy annak legalábbis valamely részlete megvalósítását. Sérti tehát a szocialista építés érdekét."

"Tekintettel azonban arra, hogy a vádlott cselekményének az oka nem szembehelyezkedés a dolgozó nép társadalmával és cselekményét nem kártevő célzattal, hanem öntudatának nagymérvű elmaradottsága, politikai képzetlensége miatt követte el..."

b/ Enyhítő körülmények és ideológiai érvelés

A Legfelső Biróság egyedi döntése - miképp irtuk - nemcsak az igazolatlan hiányzások, önkényes kilépések büntetőjogi szankcionálására adott lehetőséget, hanem az alapjogszabály

/1950:4 tvr/ büntetési módját is enyhítette. Így enyhítő körülmények esetében a szabadságvesztés helyett javító-nevelő munka lett az elítéltek büntetése.

Az enyhítő körülményeket a vádlottak személyiségéből, élethelyzetéből, társadalmi körülményeiből vezették le. Két tipikus enyhítő körülményre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az ellenséges célzat hiánya, tehát a társadalommal szembeni direkt ellenséges szembenállás kizárása, a másik a vádlott objektív osztályhelyzete, nem egy esetben öntudatlansága. A magábanvaló osztályhoz tartozást a vádlott javára irták.

Ugyanaz az érvelés, amely a társadalomra veszélyességet alátámasztotta, használhatónak bizonyult a büntetés enyhítésének eseteiben. Az enyhítő körülmények között természetesen nemcsak ideológiai axiómák szerepeltek, helyet kapott az elítéltek korára, nemére, családi körülményeire történő hivatkozás is.

"A vádlott a dolgozók osztályához tartozik. Osztályhelyzetére figyelemmel a dolgozó nép ellenségének nem tekinthető. Osztályhelyzete, társadalmi nevelésének hiánya és egyéb okai is arra utalnak, nem áll ellenségesen szemben a társadalommal."

Hosszabb idézetünk összefoglalóan mutatja be az elmondottakat:

"Vádlott a tárgyaláson belátta, hogy a munkafegyelmet súlyosan megsértette, de tettét megbánta és beismerte, hogy dolgozóhoz nem méltó magatartást tanúsított, mivel megsértette népgazdaságunk gazdasági rendjét.

Népköztársaságunkban tervgazdálkodás folyik. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele, hogy ebből az építő munkából minden ember kivegye a részét. Nem elegendő azonban rendszer nélkül, ötletszerűen dolgozni, hanem az eredményes munkához munkafegyelem is szükséges.

Dolgozóink túlnyomó többsége ma már nemcsak tudja, hanem át is érzi, hogy a munka nem kényszer többé, hanem becsület és dicsőség dolga. A munkás ma már nem a kizsákmányolók profitját növeli, hanem magáért a közösségért, a boldergabb jövőért dolgozik. Munkájá ellenértékét vagy közvetlenül, vagy közvetve, szociális juttatások formájában meg is kapja, s ennek tudatában a dolgozók túlnyomó többsége lelkesen és fegyelmezetten vesz részt a termelő munkában.

Sajnos, azonban még mindig akadnak olyanok, akik nem ismerik fel, vagy nem akarják felismerni, másrészt pedig olyanok, akik megfelelő öntudat hiánya vagy politikai elmaradottság okából nem képesek felismerni azt az óriási különbséget, amely a munka célja és feltételei között a múltban fennállott és jelenleg is fennáll.

Előbbi csoportba tartoznak népi demokráciánk ellenségei, akik legelszántabban minden eszközt felhasználnak arra, hogy akadályokat gördítsenek az épülő szocializmus útjába, a másik csoporthoz tartoznak azok, akiket az osztályellenség félrevezetett, vagy akik még nem tudtak megszabadulni a kispolgári gondolkodás csökevényeitől.

Az előbbiek szándékosan akadályozzák az utóbbiak pedig tudatlanságból, a kellő felvilágosultság hiányából zavarják meg.

A tárgyalás során semmi adat nem merült fel arra vonatkozólag, hogy a vádlott az előbbi csoportba tartozott volna, vagy a munkafegyelem megsértésével szándékosan akart volna kárt okozni népgazdaságunknak. Ellenkezőleg, az világlott ki, hogy fegyelmezetlenségének az öntudat és főleg a társadalmi nevelés hiánya voltak okai.

Nem kétséges, hogy a munkafegyelem megsértése, az igazolatlan mulasztás veszélyezteteti népgazdasági terveink megvalósítását, és sérti a szocialista építés érdekeit, ezért társadalomra veszélyes..."

c/ Az ideológiai kijelentések néhány összefüggése

Az ideológiai elemek előfordulását alapvetően a bíróságok megyei elhelyezkedése határozza meg. Sem az elítéltek társadalmi helyzete, sem magatartásuk motivumrendszere nem befolyásolta az ideológiai érvelések előfordulását. Gyakori hivatkozás: "A szocializmus előfeltétele, hogy a munkából mindenki kivegye részét", és az a megállapítás, hogy a "munkához munkafegyelem kell."

A munkafegyelem - mint láttuk - olyan fogalmi környezetbe került, amely a kor kiemelt jelentőséggel bíró értékeiből állt /szocializmus-tervgazdaság/. Ez a szöveggörnyezet fel-erősítette a munkafegyelem fontosságát, társadalmi súlyát, ugyanakkor még negatívabbá tette a munkafegyelem ellen vétők cselekedetét.

Az elítéltek legnagyobb "bűne" az ötéves terv megvalósításának veszélyeztetése. Ezután a munkafegyelem, majd a tervgazdaság sérelme következett. A sorban negyedikként az üzemi részletterv és a szocializmus építésének sérelme szerepelt.

Az elítéltek személyiségét jellemző tulajdonságokkal a vádlott személyiségét értékelték és ezen keresztül bizonyították be a büntetés jogosságát. Leértékelték a vádlott - elítélt - személyiségét, lefokozták emberi tulajdonságait. A leggyakoribbak egyike az az érv, miszerint az elítélt nem látta be, mit kellett volna tennie, azaz felvilágosítatlan /öntudatlan/. Nem tartozott pszichikailag a magáértvaló munkásosztályhoz. Ezután a szocializmus eredményének nem értékelése, majd a szocializmus és a kapitalizmus közötti különbség fel nem ismerése következett. Körülbelül azonos mértékben szerepelt a többi tulajdonság, az önértékét követő személyiség, a fegyelmezetlenség.

Alapvetően negatív személyiségjegyekkel találkoztunk. De negatívak azok a csoportok is, ahová ezek a negatív

személyiségek tartoznak. Legkarakterisztikusabb csoport az öntudatlan dolgozók csoportja. Ezt követi a múlt maradványait magukkal cipelők, a képzetlen és elmaradott dolgozók, valamint az önző, anyagiasságú dolgozók csoportja.

Látható, két különböző csoportot vontunk egybe. Azokat, akiket /képzetlennek/ öntudatlannak ítélték - azaz tudati beállítottságuk hibás - és azokat, akik érdekeiket nyíltan képviselték - azaz, akiknek a magatartása hibás.

A pozitív minták és példák elemzéséből közvetetten is kidomborodik a két csoport jellemző karaktere. Azok a dolgozók a dicsérendők, akik, egyfelől, öntudatosak /kötelességtudók/ és azok, akik érdekeiket nem helyezik a társadalom érdekei elé. De ezeket a pozitív mintákat húzta alá a dolgozóval szemben támasztott követelmények listája. Így a fegyelmezettséget, az előírások betartását, a képesség és tudás maximumát nyújtó tevékenységet tekintették a helyes magatartás jellemzőjének.

d/ Az ideológiai érvelés rendszere

A következőkben bemutatjuk az ítéletek ideológiai világképének néhány vonását.

A/ Érdekek és érderendszer

Leggyakrabban kifejtik, hogy a cselekmény a vádlottnak is kárt okoz: azaz, önérdekére hivatkozással ítélik el.

"A terhelt a fegyelmezetlen magatartásával hátráltatta a vállalat munkatervének teljesítését. Ezzel saját magának és a népgazdaságnak is kárt okozott, mert hiszen csak a tervek pontos teljesítése teszi gazdagabbá országunkat, és csak a gazdag és erős országban emelkedhetik a dolgozók életszínvonala."

Az öntudatlan dolgozó elítélése a következők szerint történik: "A vádlott... magatartása öntudatos dolgozóhoz méltatlan magatartás volt. A hét műszak mulasztása a tervfegyelmet sérti. Ezen mulasztás folytán a termelésben jelentős kiesést okozva, az üzem részlettervének megvalósítását veszélyeztette, különösen nagy jelentősége a bűncselekménynek, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a vádlotthoz hasonló magatartású egyéneknek a termelésből való kiesésével mily nagy tömegű munkás vesz el a tervteljesítésből."

Az egész társadalmi-gazdasági rend elleni vétséget tulajdonítanak az elkövetőknek.

"Népköztársaságunkban tervgazdaság folyik. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele, hogy ebből az építőmunkából minden munkaképes ember kivegye a részét. Nem elegendő azonban rendszer nélkül, ötletszerűen dolgozni, hanem eredményes munkához munkafegyelem szükséges. Dolgozóink java része ma már nemcsak tudja, de át is érzi, hogy a munka nem kényszer többé, hanem becsület és dicsőség dolga. A munkás ma már nem a kizsákmányoló profitját növeli, hanem magáért, a közösségért, a boldogabb jövőért dolgozik. Munkájának ellenértékét vagy közvetlenül vagy közvetve, szociális juttatások formájában meg is kapja, s ennek tudatában lelkesen és fegyelmezetten vesznek részt a termelő munkában. Ez alól a vádlott kivétel."

Olyan öntudatlan dolgozót ítélnék el, aki képtelen egyéni érdekét háttérbe szorítani.

"A vádlott magatartását vizsgálva, a bíróság arra a meggyőződésre jutott, hogy a vádlott nem elég öntudatos, egyéni érdekét nem tudja összhangba hozni a közösség érdekével, nem értékelte kellőképpen, hogy az Acélgyárban minden munkaerőre szükség van..."

Aki nem dolgozik - mert igazolatlanul hiányzik - az Alkotmányt is megsértheti.

"Az Alkotmány 9.§. szerint a Magyar Népköztársaság társadalmi rendjének alapja a munka. Minden munkaképes egyén joga, de egyszersmind kötelessége, hogy képessége szerint dolgozzék. A munkatörvény pedig kimondja, hogy a munkafegyelem megtartása minden dolgozó kötelessége és becsületbeli ügye. Az igazolatlan munkamulasztások és önkényes munkaelhagyások veszélyeztetik a népgazdasági tervnek, illetve részlettervnek megvalósítását és sértik a szocialista építés érdekeit, valamint a népgazdaság gazdasági rendjét."

Minden bemutatott példa közös sajátossága az osztálytársadalmi érdek felsőbbrendűségére való hivatkozás. Az ideológia logikája automatikus összhangot teremtett egyéni tett és társadalom között. A megfogalmazás, lefordítva a büntetőjogi nyelv fogalmaira, a társadalmi veszélyesség egyik elemét jelentette. Ezzel a társadalom /fiktív/ érdekétől eltérő cselekedet, magatartás deviáns lett, s mint ilyen, legitim módon büntethető.

Végül egy olyan tipust mutatunk be, amely a munkavállaló érdekének háttérbe szorításához nem használ fel semmit.

"Vádlott azzal védekezett, hogy keresményéből családját nem tudta eltartani, s mert felmondását nem fogadták el, azért hagyta el munkahelyét önkényesen. Előadta, hogy korábbi munkahelyéről... is önkényesen távozott, mivel a fizetéssel ott sem volt megelégedve... A bíróság vádlottnak éppen azon előadásából, hogy korábbi munkahelyén sem volt megelégedve azzal a fizetéssel, amelyek jóval túlhaladták azt az összeget, amelyet most mint alkalmi napszámos megkeres... azt a következtetést vonta le, hogy a vádlott munkához való viszonya rossz, munkahelyeit nem állja, s nyilván keresi azokat a helyeket, ahol munka nélkül vagy kevés munkával tehet szert keresetre. Vádlott kellő öntudattal nem rendelkezik, aki még mindig nem látja, s nem tudja azt, hogy a maguk erejéből kell egy jobb, egy boldogabb szocialista országot építeni.

Magatartásával munkatársai körében is lazítja a fegyelmet, s veszélyezteti a bányaterv megvalósítását."

B/ A társadalomra veszélyesség tényezői

A társadalomra veszélyesség megállapítása annak a körnek bemutatásával történik, akik nem veszélyesek a társadalomra. Ezek a "szorgalmas dolgozók", a /- már idézett -/ fegyelmezett többség tagjai. Ők megértik, hogy "a terv teljesítése saját érdekük". Ők a "becsületes" munkás típusai, akikről legtöbbször azt a nagyon fontos információt kapjuk, hogy "sokan vannak", vagyis a többséget alkotják. Ebből megtudhatjuk, hogy a renitens, aki nem dolgozik becsületesen, nem fegyelmezett, aki nem ismeri fel helyesen saját érdekét, az csak a kisebbség tagja lehet. Kisebbség az, amely saját társadalmi pozíciójáról is annyit tud meg, hogy nem a többség. Az ideológia prizmájában a többség a magáértvaló osztály tagja, a deviánsok nem azok.

Irtuk, "köztes"^{helyzetük} pontosan tükröződik ideológiai megítélésünkben. A szöveg alapján a következő csoportokba sorolhatjuk őket.

A/ Képzetlen, politikailag elmaradott. Jellemzőik, hogy kevés információval rendelkeznek a társadalmi valóságról.

B/ A szocializmust nem értékelők csoportja. Álláspontjukban kimutatható, hogy nem tudják megfelelően értékelni a munkanélküliség megszüntetését, a tőkés kizsákmányolás felszámolását.

"A terhelt ezzel a cselekményével sértette a munkafegyelmet. Megszegte a termelésre vonatkozó kötelességét, és ezzel hátráltatta a népgazdasági tervek teljesítését. A terhelt cselekménye azt bizonyítja, hogy még nem értékeli kellően azt, hogy a szocialista társadalomban kedvező feltételek között élhet, dolgozhat, megfelelő munkabérért. Nem kell éhen munka

nélkül ácsorognia, mint a kapitalista országokban élő dolgozóknak. Nálunk munkaerőhiány van, és így nem fenyegeti a munkanélküliség réme a dolgozóinkat. Ez a tudat kevésbé öntudatos embert csábítja a munkafegyelem lazítására. Pedig a munkafegyelem lazítása megkárosítja államunkat is, mert csak a tervek során fejlődő, erősödő népgazdaságunk tudja biztosítani az életszínvonal állandó emelkedését. Sőt a békének biztosítója is az erős ország..."

C/ A múlt terheit cipelő öntudatlan

Ő az, aki a múltból örökölt bizalmatlanságát átviszi a mai államapparátus megítélésére is, de az is ide tartozik, akit menhelyen, szülők nélkül neveltek fel.

"Cselekménye részben arra vezethető vissza, hogy a vádlott hányt-vetett élete alatt ismételten összeütközésbe jött a törvénnyel, hogy szülei gondozása nélkül nőtt fel, és kétségtelen, hogy a régi időkben még nem fordítottak olyan nagy figyelmet a szülő nélkül maradt gyerekek gondozására és nevelésére, mint ahogy a népi demokráciánk most figyelmesen és gondosan neveli a szülő nélkül maradt gyerekeket".

D/ Az önző anyagias egyén

Ezek, akik a család létfenntartási gondjait enyhítendő aratási-cséplési szerződést kötnek, vagy az alkalmi munkát is megpróbálják. Esetleg bér, fizetés problémák miatt lépnek ki a vállalatból.

"Önző, anyagi érdekét a népgazdasági érdekek elé állította. Az az érvelés, hogy a családja fejadagjának biztosítása miatt vállalt munkát, nem fogadható el, mivel a szocializmus alapelve a munka szerinti elosztás, és a vádlottnak a munkahelyén kellett volna többet és jobbat teljesíteni. Akkor családja

anyagi gondjait meg tudta volna oldani."

E/ Kétlaki

Öntudatlanságának oka a mezőgazdasághoz kötődése. Az anyagi típus egyik alaptípusa, de többnyire kisparaszti birtoknagysággal rendelkezik.

"Kormányzatunk minden erővel arra törekszik, hogy a kétlakiságot felszámolja, aminek következménye az is, hogy vádlott sem az iparban, sem a mezőgazdaságban teljesértékű munkát nem tud végezni, munkahelyét elhagyja, s ezzel a vállalat részére kiszabott részletterv sikereit veszélyezteti."

F/ Kártevő

Tettében kárt okoz, anélkül, hogy tudatosan akarná ezt. Öntudatának hiánya sarkallja őt tettének elkövetésére.

G/ Ön- és közösségveszélyes

A kicsit is irónikus megfogalmazás mögött azok állnak, akik még azt sem ismerik fel, hogy tettükkel önmaguknak is kárt okoznak.

"A szocializmust építő társadalmunkban megengedhetetlen a munkafegyelem lazítás, mert mi terv szerint dolgozunk, s a terv teljesítésében minden dolgozó munkája be van számítva. Az igazolatlanul hiányzók munkája kiesik a termelésből és megzavarja a tervteljesítést. Tervünk lemaradása minden dolgozó részére hátrányos, - az igazolatlanul mulasztó részére is, mert csak a tervek 100 %-os teljesítése fejleszti népgazdaságunkat. A népgazdaságunk, ha nem fejlődik, akkor gyengül az ország, süllyed az életszinvonal, vagyis hátrányt jelent minden dolgozó számára."

Az előbbiekben igyekeztünk számbavenni az önhibájukon kívüli öntudatlan dolgozók csoportját. Természetesen ezek a csoportok csak a rendszerező logika számára adják magukat ilyen tisztán. A szóhasználat gyakran egybemossa őket, a vádlottat több csoport tagjaként is megemlíti.

Az érvapparátus meghatározott társadalomképet közvetít és hordoz. A társadalom leírása - ideológiai interpretációja - arra vállalkozik, hogy bemutassa azt a valóságot, ami ellen fellépnek az igazolatlan hiányzók, kilépők, egyszóval a vádlottak, az elítéltek.

Az ideológiai valóságélemeket egy gondolat fűzi össze. Eszerint a létező szocializmus az egyedül lehetséges szocializmus, valamint a földön létező világok legjobbika. Az adott rend /gazdasági és politikai/ érvényessége megdönthetetlen és megkérdőjelezhetetlen. Mivel ez a lehető legjobb világ; olyan világ, amelynek minden része, intézménye, értéke eleve tökéletes; ezért minden olyan törekvés, amely megsérti, veszélyezteti ezt a rendet - vagy akár annak legkisebb elemét is - bűn, fogyatékos, s mint ilyen, elítélendő és leküzdendő. Mivel jellemzik az ítéletek az adott világ felsőbbrendűségét? Érvek a következők szerint csoportosíthatók:

1. Politikai jellegűek

Nem az adott uralmi-hatalmi viszonyok szerepelnek az érvek között. A politikai vezetés jószándékáról biztosító érvek kaptak helyet e csoportban. Ezeket egyetlen egy ponton egészítik ki, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltozását hirdelve. A tulajdonviszonyok ilyen változása eleve biztosíték a társadalmi formáció magasabbrendűségére. /E kérdéskört többször említettük, mivel itt az érvelésre a kor ideológiai kínálatából nem vettek át mindent./

2. Gazdasági jellegűek

A tulajdonviszonyok változása nemcsak a politikai rend, hanem

a gazdasági rendszer előnyeit is jelzi. De a gazdasági rend előnyeit támasztják alá a kizsákmányolás megszüntetéséről, a társadalmi termelés és elosztás összhangjáról szóló érvek is.

3. Szociálpolitikai érvek

Közvetlenebb, a dolgozóhoz közelebbálló területet vesznek célba az érvek. Az elosztás egész rendszerének felsőbbrendűségét támasztják alá. Az érvek jelentős hányada arról szól - ezt elemeztük -, hogy társadalmunkban megszűnt a létbizonytalanság, sőt - láttuk - érdemként kezelik a munkaerőhiányt.

A fő érdem a tervgazdálkodásé. A társadalmi haladás lehetményese a terv, az előnyök legfontosabb elérési eszköze a terv.

"A szocializmus építése csak tervszerűen, ezidőszerint a felemelt ötéves terv keretében történhetik sikeresen. Ezért nem kétséges, hogy az a dolgozó, aki a munkafegyelmet sérti, hátráltatja üzemének tervteljesítését, s ezzel veszélyezteti népgazdasági részletterveink megvalósítását."

"A vádlott cselekménye sérti és veszélyezteti népgazdaságunk tervszerű építő munkáját, melynek célja a szocialista társadalmi rend felépítése, illetve ezen társadalmi rend gazdasági megalapozásának elvégzése."

e/ Az ítéletek ideológiai szövegeinek politikai-ideológiai háttere

Az ítéletek ideológiai érvelésének hátterét a kor politikai ideológiájában találjuk meg. Az ideológiai logikában eltűnik a társadalmi viszonyok, intézmények, magatartások heterogén rendszere és egy homogén, egységes egész részeként tűnnek fel. A rendszer /társadalmi-politikai-gazdasági/ minden egyes eleme, mivel a rendszer része; eleve csak a jövőt, csak a haladót, csak az előrelépést szolgálja. Mindez visszavetítve a

tervek bemutatására, az éppen fennálló terv mitikus köntösbe öltözik. A terv az egyetlen lehetséges eszköz a szocializmus építésére. Mindig a tervek rendszeréről esik szó, olyan racionális előírás-rendszerről, amelyben egységes egészzé illeszkedik a résztervek sorozata. A terv a szocializmus építésén keresztül a jövő hordozója, a boldogság, az ígéret földi mása.

Az érvek egy láthatatlan - racionális - kéz- és gondolatvilág által vezérelt társadalom képét írják körül. Minden elemnek megvan a maga feladata ebben a világban, minden rész pontosan illeszkedve kerekíti ki az egészet, rend és harmónia a világ két alappillére. A jelen csak állomás a jövő országútján, a jelen minden alkotóeleme a jövőt szolgálja.

A korszak ideológiája nemcsak a racionális harmóniát, hanem a heroikus küzdelmet is lényegeként fogalmazza meg. Hatalmas, gigantikus küzdelem folyik, amit az emberiség, a nép jövője szentesít.

Ezekben a racionális renddé érett keretekben valóban bűn minden érdekellentét, konfliktus, eltérés a közös jövő ígértétől.

A társadalom - hangsúlyozzák - minden szektorának egységesen kell fellépni, mivel a társadalom egésze egyet akar, a szocializmus felépítését. Ezen egységtörekvésnek fő letéteményese a párt, aki a munkásmozgalom egységén keresztül az egységes munkásosztályt képviseli.

Az egység feltétele a politikai harc, az ellenséggel történő leszámolás. Az ellenséggel való leszámolás biztosíték a gazdasági fejlődést akadályozó erők felszámolására is.

A társadalom egysége a szocializmusért folytatott küzdelemben manifesztálódik, ami a párt állandóan és szükségképpen helyes politikájában érhető tetten. A szocializmus azonos a termelőerők rohamos fejlődésével, ami az irányítás és munkaszervezés párt által javasolt formáinak bevezetését jelenti.

A termelés napi, konkrét szituációiban megvalósuló magatartás ennél fogva társadalmi jelentőségre tett szert. Rákosi minderről a következőket mondja:

"Amikor a munkásirányító, az élmunkás, az ésszerűsítő... új termelési módokon törí a fejét, anyagot takarít meg, jobban kihasználja a gépet, ezzel nemcsak saját életszínvonalát növeli, nemcsak jobban keres, de egyben meggyorsítja, megszi-
lárdítja a szocializmus építését is."

"Két vagy három éve mindenki csak magával törődött, az volt az elve, kaparj kurta neked is lesz. A ... /paraszttság/ ugyanúgy, mint az ipari munkás, felismeri saját sorsa és az ország építése között az összefüggést, kölcsönhatást... új emberré alakul. /84/

Rákosi megnyilatkozásával jelzett logika szerint az ország, a közösség ügyével való azonosulás ki kell hogy kapcsolja az egyéni érvényesülés gondolatát, célját. Az egyén érdeke, célja, élete értelme a közösség szolgálata, a közösségnek való alárendelődése. Minden más cél, érdek, közösséggellenes, s mint ilyen, önzés.

Gazdasági-politikai egység, homogén társadalom, homogén munkáosztály, a közösség feltétlen felsőbbrendűsége.

A társadalom ellen sokféleképpen lehet véteni. Egyik leggyakrabban idézett mód a fegyelmezetlenség. A fegyelmezett-ön tudatos dolgozó "belátja" az ország érdekének elsőbbségét, a belátás alapján alárendeli ennek magát; a fegyelmezetlen nem.

A fegyelmezetlen éppen ezért is nem felel meg a "munkáosztály" definíciójának, mivel a proletariátust a belső egység, a fegyelmezettség, a szervezettség jellemzi.

A munkafegyelem kérdése; mivel a munkáosztály egysége a termelésben tanúsított fegyelemben jelenik meg; központi fontosságúvá válik. A nem megfelelő munkafegyelem egyfelől minden rossznak az okozója, másfelől az a dolog, amit ürügyül

lehet felhasználni különböző munkáscsoportok félreállításához.

A munkafegyelem csökkenését, a lazaságot teszik felelőssé minden gazdasági nehézségért.

"Minden olyan gyárban, bányában vagy építkezésen, ahol a tervek által előírt kötelezettségeket nem teljesítik, ahol a szállítási határidőket nem tartják be, ahol a termelés minőségét nem javítják, ahol a gyártási önköltség nem csökken, ahol anyagtakarékosság helyett pazarlás uralkodik, a hibák forrásának kimutatásakor mindig eljutunk a munkafegyelem lazaságához."/85/

A termelési feltételek biztosításában bekövetkező hiányok, a vezetés - adminisztráció - felkészületlensége a munkafegyelem lazaságának örve alatt a termelőmunkások nyakába varratik.

A munkafegyelem be nem tartásának okai az ismert séma szerint a következők:

1. A fegyelmezetlen dolgozók. Még nem elég fejlett az öntudatuk, nem érnek fel - ésszel - a munkásosztály egészének álláspontjára, nem látják be - végső soron - az iparfejlesztés fontosságát.

2. Fejlődésbeli visszamaradottság nem a tudat csökevénye, hanem objektív okok - pl. kétlaki életmód - következménye.

3. Faluról jött az iparba dolgozni, még nem tudta átvenni az ipari munkásság fejlett és öntudatos munkakultúráját. Ide kell sorolni az új munkaerő olyan csoportjait, mint a nők és a kisiparból jött munkásság.

4. Ide tartozik az a munkás is, aki nem teljesíti a normáját. "... a normáját nem teljesítő munkás az esetek többségében rendetlen, megtöri a lazaságot, fegyelmezetlen, kibújik a nehezebb munka alól, nem engedelmeskedik feljebbvalójának."

A munkás minden helyzetben a saját érdekei ellen cselekszik, mert "a szocialista fegyelem merőben különbözik a kizsákmányoló társadalmak által kierőszakolt munkafegyelemtől. A szocialista társadalomban megszűnt a kizsákmányolás, a termelőeszközök a dolgozó nép tulajdonává lettek. Mivel a munkafegyelem a munkáltató és a munkavállaló viszonyát fejezi ki, a szocialista társadalomban pedig mind a munkáltató, mind a munkavállaló maga a dolgozó nép, ebből következik, hogy a szocialista munkafegyelem maguk a dolgozók által vállalt önkéntes fegyelem".

Az ideológia a politikai rend oldalán működve tagadta a társadalmi automatizmusok létét, így az egyéni tettek eleve osztársadalmi jelentőséget kaptak. Ez az ideológiai logika "szerencsésen" találkozott a társadalomra veszélyesség tanával, amely amúgy is az egyén cselekményének társadalmi súlyát fejezi ki.

7./ Az ítéletek ideológiájának néhány szociológiai tulajdonsága

A bemutatott világkép alapján teljes bizonyossággal állithatjuk, a társadalomszervező, hierarchikus uralmi formákat létrehozó bürokrácia világlátása motiválta és "alkotta meg" az ideológia szövegeit. A piac lebecsülésének, a központosított újraelosztás dicsőítésének érveihez olyan megállapítások kapcsolódtak, amelyek az autonóm és kollektív munkáscselekvések, érdekképviseltek és társadalmi érdekérvényesítő magatartások kikapcsolását, negligálását támasztották alá. Így a társadalmi cselekvések porondján az állami szervező és tervező bürokrácia maradt az egyedüli szereplő. Ez az ideológiai rendszer semmiféle más kreativitás elismerésére nem nyújtott "logikai" teret.

A társadalom aktív tényezője, a nagy racionális mű, a Terv lett az egyetlen társadalomszervező érték.

A terv - miként ezt a mondat típusok elemzéséből láttuk - a racionális harmónia biztosítója, a társadalom racionális vezérlésének, a célracionális magatartások biztosításának eszköze és alapja. E szempontból az ideológiai szövegek "kettős természetűek". A célracionális előrelátásra, a tudományos megállapításokra /tudományra, tudásra, de még nem technológiára/ épülő ideológiai érvek egybekapcsolódnak a tradicionális ideológiai értékrendszerekből meritkező politikai érvelésekkel. /Kapitalizmus - rossz. Szocializmus - jó./ Bár az ítéletek szövegkontextusaiban az "új ideológiai tudás"/^{86/} csak csíraformájában lelhető meg, a sztálinizmus ideológiai rendszerében a tudományos racionalitás dicsőítésének, a társadalom tudományos- és nem politikai, azaz, konfliktusmegoldásokon keresztül vezető - irányításának felmagasztalása fontos szerephez jutott.^{/87/} E gondolkodásmód a kelet-európai társadalmak ipari elmaradottságából származott, pontosabban a lemaradást, a felzárkózást behozni kívánó fejlődés technikai kultuszából. Sikeresen találkozott a törekvés a polgári ideológiák korai, az eredeti tőkefelhalmozást alátámasztó racionalizmusával, valamint a szocialista ideológiákat minden formájában jellemző evolucionizmussal.

A technikai-tudományos racionalitásra hivatkozó értékrendszer beépült az etikai - morális - politikai értékekre és normákra utaló ideológiai axiómák közé. A beépülés azonban nem mellérendeződést hozott, hanem alárendelődést. Így az ideológián belüli primátust a hagyományos ideológiai értékösszefüggések hordozták.

Ennek következtében a kapitalizmust például meg kellett fosztani a technológiai fejlődés /és egyáltalában a fejlődés/ lehetőségétől és a racionális társadalomvezérlést is egyedül a szocialista társadalomnak kellett tulajdonítani.

A terv racionalitása önmagában egy politikától mentes racionális mezőt jelentett. Politikától mentes mező termé-

szetesen csak abban az értelemben létezik, hogy a politikai uralom adott rendjére utalás eltűnik a terv belső összefüggéseinek racionális logikája mögött. A politikától való megfosztás - amely az "új ideológiai rendszer" sajátossága - végbe is ment, meg nem is, mivel a politikai ideológiák hagyományos értéktételezésére való utalások a racionális terv előírásait beiktatták a politikailag értéktételezett világba.

Az általunk vizsgált ideológiai rendszer "kettős természete" elemzésének még nem értünk a végére. Az előbb jellemzett összefüggések egy másik oldalát szeretnénk bemutatni, nevezetesen a harmónikus világkép első pillanatra koherensnek látszó logikájának töréseit. A harmónikus világkép nem jelent homogén, egymással harmonizáló kijelentéssorozatból felépülő ideológiát. Valójában több ideológiai rendszer rejtőzik ebben a homogén egységben. Egyfelől, már rámutattunk a célracionális-tradicionális ideológiai rendszerek létére, másfelől, jelen van az ideológia-utópia kettőssége is, természetesen az ideológia dominanciája mellett.^{/88/} E kettősség okát abban látjuk, hogy a politikai uralomgyakorlás ideológiai követelményei az addig utópia alakjában meglévő értékvilágot a maguk képére gyúrták át, azaz, "megszüntette megőrizték".

Az ítéletek szövegei erről a problémáról a következőket árulják el.

Mind az ideologikus, mind az utópikus elemek definíciójánál a K. Mannheim által kidolgozott meghatározásokból indulunk ki.^{/89/} Olyan szituációt vizsgálunk, amelyben az utópia bizonyos típusa felszivódott az ideológiai szerkezetbe, de a kijelentések analizálásával még rekonstruálható és megragadható mindkét tudásforma. Az utópia azért, mert még mozgósító erő, mivel a fennálló világgal szemben még hordoz "nem evilági" ígéreteket. A fennálló létet robbantani akaró szándék kinyilvánításával az adott ideológiai rendszer utópikusnak állította be magát. Valójában azonban az utópikus elemeket

illesztette be a fennálló rend védelmében működtetett ideológia szerkezetébe.

Az ideológiai szövegek ítéletekbeli formájában a jövő ígéret tudományos érveiből csak a morális-etikai töltet maradt meg. A szocializmus jövőbeli berendezkedése, a világ majdani eljövendő felépülése, az utópia egyéb ígéretei a boldogság beigérésére redukálódtak. A boldog jövő a megígért cél, a hangsúly a hozzá vezető eszközökre tevődött át, a jövőt megvalósító tervre. Terv viszont van, létezik, így a fennálló és az ígért jövő egybecsúszott, összekapcsolódott, a jövő utópiája a fennálló védelmezőjének szerepére korlátozódott. Az utópia értékrendje a fennálló intézményeket vonta be dicsfénnyel.

Az utópikus tudat maradványai a történelem időátélésében, a történelmi folyamatok - chaliasztikus - időfelfogásában élnek tovább.^{/90/}

Ebben az élménymezőben a jelen nem valóságos, mivel a jövő a boldogságígéret terrénuma. A múlt ugyanakkor biztosan rossz, mivel a múlt azonos a kapitalizmussal. A jelen a múlt-jövő között fekszik, átmenet a múlt és a jövő között. A cél elérésének első stádiuma, a jövő első állomása, de még nem az értékek birodalma. A jelen intézményeinek - tervnek-megértése - lásd elítéltjeink - azért veszélyes, mert a jövőt veszélyeztetik.

A jelen amorf állapotként történő felfogása és jelentőségének lebecsülése a konkrét folyamatok valóságának értéktelen né nyilvánításával a társadalomszervező bürokrácia számára szabadította fel a történelmi folyamatok időzsilipjét. A "Csak a jövő számít" elvből szervesen következik ugyanis az a gondolat, hogy a jelenben ható tendenciák és viszonyok, emberek és értékek nem számítanak, lényegük és létük szabadon megváltoztatható, sőt a jövőt előkészítve meg kell ezeket valakinek változtatni.

A struktúra - és intézményei - védelméhez az ideológiai rendszer mind a liberalizmusból, mind a konzervativizmusból merítkezik.

A liberalizmus a távoli jövőbe orientált szabadság és boldogság birodalmának eszméjével, a racionális harmónia értékével, a konzervativizmus a meghatározottság és strukturális determináltság történelmi folyamatának hitvallásával maradt fenn a szocialista-kommunista utópiában. E rendszerbe integrálódott a chillasztikus tudat társadalmi aktivitás és időfelfogása is.

Az elitéltek ellen mozgósított érvrendszerben az egyértelműség, a történelmi tapasztalatok olyan típusú bemutatása, amelynek értelmében a jövőhöz a fennállón keresztül vezet az út, mutatják a strukturális determináció elvének dominanciáját.

Az utópikus elemek az ideológiai szerkezeten belül fejtették ki hatásukat. Meg kell állapítanunk, mielőtt még az ideológia rendszerének teljes elemzéséhez hozzáfognánk, hogy a mannheimi totális ideológiafogalom gyakorlati kiépülésével és hatásával állunk szemben.

Az ideológiai logika belső reflexiói ugyanis tagadják minden általuk ellentétként bemutatott társadalmi csoport ideológiai képességét. Az ellenfél kártevő, elmaradott, vagy nem érte el a felvilágosodás /öntudat/ azon fokát, amely az öntudatos csoportok ideológiájának elfogadásához szükséges. Az ideológiai tudat csak az öntudatos csoportnak jut osztályrészül.

Másfelől, az ideológiai reprezentációra képtelen ellenség magatartása, hibája akadályozza a fennálló struktúra jövő ígéretének megvalósítását. Mivel a jövő csak az öntudatos csoport ideológiája által biztosított értékek alapján lehetséges, ezért - mondja a szöveg - nincs más út és nincs más ideológia, amely igaz és helyes lenne. Éppen ez a következte-

tés jellemzi a totális ideológiafogalom ideáltípusába tartozó ideológiai rendszereket.

Mannheim szerint ezek: "... az ellenféltől elveszik a helyes gondolkodás lehetőségét, amikor annak tudatstruktúráját, mégpedig egészében, diszkreditálják". /91/

Az ellenség a világrend adottságát támadja. Terv, Állam, Gyár, Szocializmus, léteznek, vannak, az axiomatikus kijelentések ezen intézmények tényét rögzítik, nem pedig azok állapotát, minőségét, jellegzetességeit.

Az adottságok tényének védelme - párhuzamosan az időélmény jelen pillanatának számúzésével - az, mely az adott ideológiai rendszert a konzervatív gondolkodás elemeinek fel-szivása felé lendíti.

A konzervatív, struktúra védő gondolkodás jelenlétére már a szóhasználat, a nyelvi kijelentések is utalnak. Valamilyen "szisztematizált" rend /Rendszerezett Rend-Mannheim/ kifejezésének nyelvi kísérletét érhetjük tetten. E "Rend" zavaró tényei az elítéltek magatartására, viselkedésére, szubjektív - struktúrán kívüli - motivumokból fakadó elhatározásai. E magatartások ténye - mondja az ideológia - e struktúrák működéséből nem következik. Csak ellenséges cselekedet lehet a struktúrákat veszélyeztető deviancia. Az intézményrendszer adott, s mivel az, jól működik.

Az ideológiai értelmezés a politikát e struktúra működésének képességére redukálja, így a politikát lényegében az igazgatással azonosítja. A politika nem az érdekösszeüt-közések kihordásának terepe, az érdekképviselő színtere, hanem az intézményes rend állandóságának biztosítója. E tudás az igazgatás tudása. Mannheim szerint a politika közigazgatássá redukálása a konzervatív gondolkodás egyik lényeges tulajdonsága. /92/

Mannheim a konzervatív gondolkodásról írott művében a politikai konzervativizmust megkülönbözteti a tradicionalizmustól. Ez egy "objektív szellemi struktúraösszefüggésbe" ágyazza bele, míg a tradicionalizmust pszichikai irányultságúnak tekinti. A konzervativizmus - írja Mannheim - egy olyan meghatározott történelmi és szociológiai szituációban születik, melyben a strukturális integrációk problémáinak megoldatlansága dominál.^{/93/} A növekedés okozta társadalmi feszültségek kiéleződése, a különböző rétegekben megjelenő szociális konfliktusok egymással szemben futó megszerveződése, a társadalmi differenciálódás előrehaladása azok a főbb tényezők, melyek a konzervativizmust szülő integrációs zavarokat előidéznek.

A konzervativizmus általunk használt fogalma - miképpen Mannheimé sem - nem érték fogalom, másrészt nem zárja ki azoknak a tudatstruktúráknak jelenlétét, hatását, amelyek a valóság - világ - megváltoztatására irányulnak. Sőt a konzervatív reformizmusra ismét csak egy sajátos világlátás és valóságkép jellemző. E világszemléletben a valóságosan létező intézmények elismerése és megkérdőjelezhetetlensége mellett a napi teendők listája adódik meg. Az általunk elemzett ideológiában nemcsak a világ adott és létező tényszerűségeinek kiemelése fogalmazódik meg, hanem a mindennapi magatartások kívánatosnak minősített sora is.

Igy a munkás kötelessége a munka, /dolgozik ige gyakori alkalmazásával meghatározott kívánság/ az adott keretek között végzendő napi feladatok pontos és megfelelő teljesítése. A helyes dolgozói magatartás központi eleme az adott rendszer fenntartása és előírásainak végrehajtása. A fennálló világba történő adaptáció kap etikai nyomatékot, míg a struktúrák működéséből nem következő magatartások - jaj az olyan kreativitásnak, mely innovációt kíván - nem kívánatosak.

Az ideológiai fogalomrendszer számos - és itt nem elemzett - összetevői közül egy jellemző tulajdonságot szeretnénk

még kiemelni. Ez az általunk elemzett totális ideológiai rendszer relacionista jellege.

"A relacionálizmus csak azt jelenti, hogy minden értelmi elem egymásra vonatkoztatott és egy bizonyos rendszerben egymás értelmességét kölcsönösen alapozzák meg"/94/ - írja e problémáról Mannheim.

A szöveges ideológiai részek bemutatásából láttuk, olyan ideológiai rendszerrel van dolgunk, melyben a valóság adottságait felölelő nyelvi formák egymásból táplálkoznak, s így egymásra utalva nyerik el magyarázatuk és létük végső értelmét. A fogalmak egymásba oltottsága a relacionista ideológia tipikus jellemvonása. A relacionálizmus a koherencia egyik biztosítója, még akkor is, ha az ideológiai elemek koherenciája az adott ideológiai rendszerben képviselt több ideológiai típus miatt csak nehezen, esetleg az ellentéteket alapjainak tartó logikai rendszer segítségével biztosítható. A relacionálizmus és koherencia, melyek a szisztematikus világképek elengedhetetlen kellékei, az elemzett ideológiai rendszer hatásának eléréséhez azért is szükséges, mert "... olyan csoportoknál, ... melyeket nem elsődlegesen az életközösség forraszt össze, hanem a rokon strukturális helyzetből konstituálódnak, csak erősen teoretizáló elem biztosíthatja az összetartást... Így egy racionalizált történelemkép szociálisan összekötő faktor térben szétszórt csoportok számára, és összekötő láncszem a nemzedékek sora számára, melyek folyamatosan rokon társadalmi helyzetekbe nőnek be"./95/

Egy tagolt, differenciált társadalomban, melyben az ideológia által befolyásolni, integrálni kívánt társadalmi tér rendkívül heterogén, a Mannheim által leírtakat feltétlenül érvényesnek tekintjük. Az elitélteket - homogén szituációjuk ellenére - heterogén csoportrendszerbe tartozónak véljük, olyan heterogén társadalmi térben elhelyezkedőknek, melyet a társadalomra veszélyesség megállapításához az

ideológiának egybe kell fűznie, valamilyen sajátosan azonos léthelyzetre kell visszavezetnie. A homogén csoporttudat kialakítása a relacionalista, az egymásba fűződő logikai állítások használatával, a közös sors hangsúlyozásával is lehetséges.

Mielőtt az adott ideológiai rendszerben megjelenő tudásstruktúrát vizsgálnánk, ki kell térnünk a programideológia-állapotideológia többször is emlegetett kérdéskörére.

A programideológia tengelyében a jövő és ellenségkép áll.^{/96/} Célja a politikai törekvések igazolása, s ezek legitimitását a célok felől kiinduló, közelítő logikában biztosítja.

Az elemzett szövegek direkt módon nem utalnak arra, hogy egy programideológiai rendszer elemei lennének. Mig ugyanis a programideológiák a "fennálló állapotok kritikájaként"^{/97/} kerülnek kifejtésre, eseteinkben a fennálló kritikájára nem kerül sor. Pontosabban fogalmazva, a fennálló állapotok kritikája a múlt kódébe vész, mert a kapitalizmus kritikájával azonos /éhség társadalma/. A fennálló állapotok másik részét, a szocialista valóságot viszont, mint adott állapotot, a jövő felől /annak etikai ígéretei felől/ igazolják. Az időátélések síkjának elmosódott mezsgyéjén elveszett a tájékozódási pont. E programideológia a múltból alkot jelent, s mivel a kapitalizmus még /1952-ben is/ fennálló állapot, így a kapitalizmus kritika a jelen /múlt ?/ kritikája is.

A programideológiák pozitív programja a jelenkritika elemein keresztül bontakozhatna ki, csak erre vonatkoztatva lenne értelmezhető. A jövő felől szerveződő nézőpont is kutya-szorítóba kerül, mivel annak az ötvenes évek kritikáját kellene tartalmaznia. Az elítélt így nem lehet bűnös, mivel a fennállót kritizálja, ergó a jövőt is előkészíti. E paradoxonok elkerülése miatt az ideológiai mechanizmus inkább a kapitalizmus - jelen azonosítás érvéhez nyúl vissza, kiemelve a

magyar - szocialista valóságot a történelmi folyamatok sikeréről.

Ezt követeli meg a jogalkalmazás és jogértelmezés is. A jog a fennállót védi. Az ideológiai érvelések tengelyébe tehát a fennálló védelmének kell kerülni. Ugy kell mindezt elérnie, hogy a valóságos viszonyok állapotára ne derülhessen fény. Ezek miatt a követelmények miatt a programideológia - annak ellenére, hogy egy egész programideológiai apparátus áll a háta mögött^{/98/} - megtörik és érvrendszere belesimul egy állapotideológiai értékrendszerbe. A jövő ígéret átvételre kerül, de csak amennyiben a fennálló viszonyok ebbe a jövőképe/ígéretbe felemelhetők és igazolhatóak.

Az ideológiai érvrendszer többi eleme a fennálló struktúra védelmének feladatát látja el. A programideológia egyes részei egybeötvöződtek az állapot ideológiával, megsokszorozva az elérhető ideológiai hatást. Az ideológiák egybefonódását segíti elő több tényező. Így könnyebbé válik a bürokratikus igényeknek megfelelő integráció, az új hivek szerzésének nagyobb esélye lesz, valamint a politikai döntések legitimitása automatikusan, az adott érvrendszer felidézésével létrejön. Mindezek a programideológia használatának előnyei.

A legfontosabbak azonban az állapot ideológiának azon érvei, melyek "az adott társadalmi-politikai szituáció intézményes rendszerét emelik ideológiai rangra azzal, hogy oly módon írják le, magyarázzák, elemzik, hogy a leírás és a magyarázat az illető állapot és intézményei igazolását, jogosultságát sugalmazza".^{/99/}

Amíg tehát az ötvenes évek ideológiai rendszerének publikus, vagy naponta terjesztett részében a programideológiai konstrukciók dominálnak, addig az ideológia büntetőjogi formájában ugyanaz a szókészlet, nyelvi jelrendszer, más szerkezeti elrendezésben a fennálló állapotok védelmét látta el,

hűen a társadalmi intézményeket létrehozó burokrácia igényéhez.

Az ideológia tudásszerkezetének elemzését az ábrázolt valóság bemutatásának elvégzése után - melyre az ítéletek szövegeinek közlése adott alkalmat - megvizsgáljuk, milyen problémarendszer /konfliktusrendszer/ bontakozik ki ebből a világképből, s ez mennyire mutatja be, mennyire reprezentálja a valóságban objektíven fennálló problémahalmazt. Esetünkben az utóbbi "halmaz" társadalomstatisztikai módszerekkel körülírható, sőt feltárhatóak és bemutathatóak azok az élethelyzetek is, melyekben az elítéltek repressziót kiváltó konfliktusai formálódtak.

A szövegek szerint a legnagyobb probléma az ellenség támadása, kártevése. Az intézmények léte adott, fennállásuk jogossága még kérdéses sem lehet. A valóság egy sokoldalúan szabdaltnak frontterület, melyen harc - védekezés - folyik. A meglevő intézményeket támadják, létüket a meg nem nevezett fenyegető erők minden percben megkérdőjelezzik. E fenyegetések a terv teljesítésének elmaradásában, a jövő veszélyeztetésében jelennek meg.

A társadalom problémarendszerei tehát egy militáns logikában rendeződnek el. Az elítéltek jellemvonásai szintén ebben a logikai rendszerben rögzítődnek. /Nem állnak helyt azon az őrhelyen, ahová őket állították./

Az elítéltek legfőbb problémája - az ítéletek szövegei szerint - a munkafeladatokhoz, a kitűzött állami célokhoz való negatív viszonyulás, ezek el nem fogadása, vagy a nem tudatos - belátáson alapuló - azonosulás. Másképpen fogalmazva, a fennálló intézményrendszerhez való adaptáció hiánya. Ebben az értelemben az ideológiai érvelés telitalálatot ér el. Itt azonban meg is áll, az adaptáció okainak, feltételeinek bemutatását nem a valóságos lélethelyzeteknek megfelelően végzi el. Öntudatlanság, elmaradottság, egyszóval pszichikai fo-

gyatékosság, holott az elitéltek családi körülményei, egészségi helyzete, a megélhetés szorítása a tanúsított magatartások fő formáló ereje.

Az ideológia által teremtetett problémavilág messze esik a valóságos konfliktusoktól.

Az elitéltek az ideológiai szövegekben valóságos problémáikra nem kaptak választ, de nem is ismertek magukra. Előtünk áll egy sajátos, a kommunikáció hiányára kiélezett szituáció, melynek fő jellegzetessége bizonyos társadalmi csoportok valóságos helyzetének, problémáinak elhallgatása. S mivel a tudatos - nyelvi konstrukciók a társadalmi öndefiníciók vezérlő erői, így elmondhatjuk, bizonyos csoportoknak az önmegismerés, a saját léthelyzet kihordása nem volt lehetséges.

A következőkben részletesebben bemutatjuk az önmegismerés kommunikációs gátjait, akadályait. Elsősorban az ideológiai helyzettudatosítás értékproblémájára hívjuk fel a figyelmet. Arra, hogy az adott és fennálló intézményrendszer etikai-morális felsőbbrendűségének tana eleve kizárta annak lehetőségét, hogy ezen az ideológiai körön kívül tétessenek fel kérdések és szülessenek meg válaszok. Az adott intézményrendszer leíró fogalmak értékhierarchiája és értéktartalma értéktelenné degradálta azokat a problématudatosítási kísérleteket, melyek e fogalmi rendszer kikapcsolásával születtek /volna/ meg.

Az elitéltek alternatívája - a szövegek szerint - vagy az adaptáció vagy a deviancia. Az adaptáció a "becsületes többség" álláspontja és mintája.

A létben jelentkező alternatívák, döntési szituációk beosztása ismét nem fedi az elitéltek által követett és kidolgozott alternatívák lehetséges gazdagságát. Az igazi döntés továbbá nem az adaptáció és deviancia között húzódott, hanem annak a kérdésnek eldöntésében, hogy az ipari munkába állás, avagy a nem-ipari munka vállalása legyen-e a követendő életstratégia és életvezetés centrumában. Ennek csak része - nem

lebecsülendő és más szemszögből értelmesen is tárgyalható része - az adaptáció problémája. Az adaptációra kiélezni a kérdést annyit jelent, mint az életstílus centruma körül szerveződő igazi döntéssorozat jelentőségét elmosni, lebecsülni a mindennapi élet életformaváltásából adódó nehézségeit. Az infrastruktúra e korban majdnem teljes hiánya, a gyereknevelés és gyerekelhelyezés lehetőségeinek kritikán aluli állapota, a romló életszínvonal miatt keletkező - és egyre nyomasztóbb - megélhetési gondok semmivé, lényegtelenné, "szóra sem érdemes" problémákká minősültek.

A fennálló intézményrendszer, az adott állapotok védelme a status quo biztosítása nem tűrte a szociálpolitikai intézmények hiányára történő utalásokat, a szociális szolgáltatások működésére vonatkozó probléma tudatosításokat.

Mindezek miatt a valóságos problémavilág kicsúszott az ideológiailag értelmezett és tételezett problémahelyzetekből, előállt az a szituáció, amelyet C. Mueller a politikai kommunikációs tér kiüresedési folyamatának jelölt meg. A hétköznapi problémahelyzetek emberi - érzelmi - szituációja és az ideológia által közvetített problémalátás között mély és tartós törés keletkezett.

A problémahelyzetek inadekvát reprezentációja alapján úgy gondoljuk, jogos az általunk elemzett ideológiai rendszer "hamisságáról" beszélni. Természetesen ezt a hamisságot is a mannheimi értelemben fogalmazhatjuk csak meg.

"Hamis egy elméleti tudat, ha a 'világi élet' orientációiban olyan kategóriákban gondolkodik, melyekhez igazodva az adott létfokon egyáltalán nem lehet tájékozódni." /100/

E "hamisságot" támasztja alá az ideológiai szövegek olyan szempontból történő elemzése, mely a társadalmi identitás, a társadalom csoportjainak ábrázolása iránt érdeklődik.

Arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi csoportok vannak

az ideológia által ábrázolt valóságban, választ adott az ítéletek ideológiai szövegeinek szélesebb körű ismertetése. Megállapítható, hogy e csoportok léte az ideológiai értéktételezésből következett, s nem a társadalom saját - létező - csoportjai szerepeltek az ideológiai szövegek társadalomképének tengelyében. A vonatkozási csoportok fiktív normákat hordoztak, az ideológiai tételezettségnek megfelelően. A valóságos rétegződést, a valóságos struktúra leírását az ideológiai szövegek társadalomképe nélkülözte, mondhatjuk azt is, megszületett egy sajátosan felfogott réteg és osztálynélküli társadalom. Az osztályok csak az öntudatos-öntudatlan dichotómiában jelentek meg, s a munkásosztály mellett szó sem esett más társadalmi osztályról. /A kétlaki mint csoport, ugyancsak ideológiai újszülött, de a valóságos léthelyzetet ugyanilyen módon kifordító elnevezés a kispolgár is. E kettő réteg ellenség, nem része a társadalom valóságos viszonyainak./ Erre utal a dolgozó szó általános és túlsúlyos használata, amely elmos minden társadalmi - nemcsak kifejezésbeli - különbséget.

A pozitív minta - melynek teljes kifejtését az ítéletek szövegei nem tartalmazzák, de a kor teljes ideológiai rendszerre igen - az öntudatos társadalmi csoportok jellemzése, a munkásmozgalmi hagyományok értékvilágában alapozódik meg. Az öntudatos munkásosztály jellemzője a forradalmiság, a fegyelmezettség, a következetesség, vagyis azok a tulajdonságok, melyek a két világháború magyar társadalmában is csak egy szűk körben érvényesültek.

Az osztálytudatos, öntudatos munkás alakja a nagyüzemi-gépi termelési közegben fogant, s nemcsak a forradalmi öntudatot, hanem a gépipari nagyüzemek munkarendjét is közvetítette, normaként tálalva a más társadalmi közegből származó, más körülmények között dolgozó munkáscsoportoknak. /101/

A valóságos társadalmi csoportok struktúráképből történő kiiktatása és az adaptáció tengelye mentén előállított új

csoportrendszer végső soron a sokat emlegetett társadalom-szervező bürokrácia világlátásának felelt meg. A ténylegesen létező csoportok létének tagadása a ténylegesen létező érdekek kiiktatását támasztotta alá, s a társadalmi intézményekhez való viszony /elutasítás-elfogadás/ szerinti társadalmi csoportleírás pedig a bürokrácia által előírt normák elfogadásának vagy elutasításának struktúraképző fontosságát fogalmazta meg. A bürokratikus világkép ugyanis a saját normáihoz való viszony alapján látja a társadalom felépítését, s ez a látásmód csapódott le az ítéletek szövegeiben is.

Az ítéletek ideológiájának társadalmi struktúra ábrázolása alapján nehéz az elitélteknek eldönteni azt a kérdést, tulajdonképpen hova és kihez tartoznak. Valóságos viszonyaik - miképpen problémáik is - nem fejeződnek ki, s nem bukkannak felszínre az ideológiai értékrend alól. A társadalom valóságos tagolódását követő ideológiai tudás nélkül, társadalmi helyzetükhöz fűződő "adekvát" magyarázatok nélkül "kénytelenek" társadalmi viszonyaik rendszerébe beilleszkedni. A bürokrácia által kreált társadalmi csoportokat nem tekintik valóságos csoportjaiknak - nem is tekinthetik, mert ezek csak a "megnevezésekben" léteznek - így csak a társadalmiság csoport nélküli élményeiről, individualitásuk szilárd és biztos hitéről tehetnek tanúbizonyságot. Az identitásproblémák - melyeknek kiváló elemzését nyújtja Pataki Ferenc^{/102/} - törésvonalai itt, e korban kezdődnek /folytatódnak?/, nem utolsósorban az általunk is elemzett ideológiai struktúra működésének következményeként. Ez az ideológiai értelmezés ugyanis a társadalmi helyzetdefiníciók kísértetének lehetetlenségét, a "ki vagyok én" kérdés megválaszolásának reménytelenségét, egy inkonzisztens, önmagával is ellentmondásban levő értékvilágot, a társadalmi helyzet tudásának zűrzavarát alakította ki.

A problémák különösen akkor válnak kardinálissá - és az ötvenes éveket ilyennek ítéljük -, amikor új társadalmi szer-

veződések, erővonalak, új struktúra és új rétegek jönnek létre, azaz teljes egészében új szituáció keletkezik. Az új szituációk sorozatát a régi társadalmi tapasztalatok alapján nem lehet magyarázni, vagy csak részleges érvényességgel. Az új helyzet a régi társadalomhoz tartozó tudáselemek révén nem fogalmazható meg.

Az új helyzet magyarázatának ígéretét hordozza az általunk vázolt és elemzett ideológiai struktúra. E struktúra a helyzetsorozatot bizonyára értelmezni tudja, ideig-óráig a cselekvések orientációját is elláthatja, de érvényes tudásként nem működik.

Az öndefiníció lényeges vonatkoztatási pontja lehetett - ítéleteink esetében - a "becsületes" többséghez való tartozás tudata, amely azonban az individualizáció előkészítője és fenntartója lett. Mert a Másik - ha hibázik a munkájában, ha késik, ha pontatlan - valóban nem tartozik a becsületes többséghez, míg Én minden esetben oda tartozom, mert csak nem lehetek becstelen? Késésem, mulasztásom csak átmeneti zavar, de nem identifikációm sorsát befolyásoló tényező. Nem tartozhatom a deviánsok közé, e kognitív disszonanciát még a bűnözők sem oldják meg a negatív azonosulási értékek tudatba emelésével. A vizsgált ideológiai rendszerben azonban csak negatív érték-tartományú identifikálási pontok vannak. Az elítélteknek egy ilyen negatív beállítottságú csoporttal kellett volna azonoságát kiépíteni és fenntartani, ezzel is aláhúzva és hangsúlyozva érdekérvényesítő tevékenységük /tettük bűnös, "nem becsületes"/ jellegét. Viszont a többség sem volt alkalmas vonatkoztatási csoport, mert anonim. Így a "vagyok aki vagyok" tudata alapján jöttek létre az öndefiníciók és önértékelések keretei.

A társadalmi struktúra pozitív és valóságos értékeket hordozó csoportjainak likvidálása az elítéltek bűnös - deviáns - viselkedését hivatott alátámasztani.

Korábban említettük, az elítéltek "köztes" helyzetének ideológiai tükre a szövegekben megtalálható. Valóban így van ez, mivel az elítéltek társadalmi csoportja sehova sem volt beilleszthető, az ideológiai világkép egyik csoportalakzata sem volt alkalmas helyzetük leírására.

Nem tartoznak a "becsületes" többség csoportjához, hiszen nyilvánosan megbélyegezték őket, de ők maguk sem sorolhatták magukat egyik megnevezett csoportba sem. Annál inkább sem, mivel a megnevezett csoportoknál nem lehetett valóságos lételményeket szerezni.

Igy jött létre a szolidaritás és kollektivitás értékeinek - a bürokratikus célok középpontjában álló - kiiktatása, eliminálása. A tényleges társadalmi tapasztalatok tényleges feldolgozása az individualizáció értékvilágának keretei között ment végbe anélkül, hogy a társadalomban való létezés reflexív tudatát kialakította volna. De anélkül is, hogy a társadalomban szerveződő tényleges együttműködés során felvetődő kérdésekre választ adott volna. E gondolkodási mechanizmusra, mint társadalmi helyzetértelmezésekre ráépíthető minden olyan társadalmi cselekvési program, amely a társadalmi csoportokban szerveződő autonómia értékrendszerét ki kívánja iktatni, illetve, amelynek a kollektív értékrendszerek alapján kialakuló motivációs mechanizmusok csak akadályok, leküzdendő gátak és nem társadalmi partnerséget előmozdító szerveződési normák. Így az ötvenes évek bürokratikus és adminisztratív munkaerő-gazdálkodása különösebb értékváltás nélkül minősíthette azokat a dolgozókat már 1953-ban fegyelmezetleneknek, akik nem akartak a vállalatától elmenni, azaz a korábbi adaptációra orientált cselekvésüket kívánták volna fenntartani. A bürokrácia az individuálisan tagolt társadalommal tud igazából együttműködni a szónak abban az értelmében, hogy az individuálisan tagolt társadalom ellenállása, ellenkezése könnyen leküzdhető.

A szövegek világlátása az azonosságtudatot a nemzeti közösség vonatkozásában sem teremtették meg. Egyfelől, a magyar jelző pl. alacsony gyakorisággal szerepel, másfelől a magyar jelző az államot illette meg. De a nép, a nemzet kategória is az intézmények glorifikálására szolgált, mivel a népi állam, nemzeti terv kifejezésekkel összefüggésben szerepelt.

A szövegekben szereplő ideológiát elemezve, nem hagyhatjuk megválaszolatlanul azt a kérdést sem, hogy ezek milyen értékrendet, s a munka milyen társadalmi-szociális értelmezését képviselték és közvetítették. Válaszunkat részben a szó- és mondatgyakoriság elemzésénél megfogalmaztuk, most csak arra keressük a további magyarázatot, hogy a munkatevékenységet öncélként definiáló ideológia hol helyezhető el a társadalomtörténeti folyamatban?

A szövegek a munka világáról, a munkában követendő magatartásról kimondják, hogy a munkafeladatok mindenkor feltétlen végrehajtása /a megfelelő és elegendő bér mellett ez szükségszerűen egyszerű feladat/ a bérezési, juttatási, azaz a társadalmilag megtermelt többletérték elosztása fölötti kérdések kikapcsolása /a dolgozó minden többlettermékét megkapja/, az engedelmesség /mindenkinek ott kell dolgoznia, ahova állították/ az alapvető követelmények.

A munka szociális tartalom nélküli, feladatorientált individuális és nem kollektív folyamat.

A munkára vonatkozó értékrendet kiegészítő mondanivaló szerint a munkába befektetett erőfeszítés, beruházott tudás és érték nem számít, nem érdekes, sőt a társadalmi-szociális helyzetből fakadó problémavilág alacsonyabbrendű, a hatékony munkavégzés akadálya /emiat itélik el a dolgozókat/.

Olyan értékrendszer, értékvilág alapaxiómái ezek, amelyek eredetét egyfelől a magyar társadalom történetileg kialakult értékvilágában, másfelől, a modern ipari munka értékeinek

előzményeiben kell keresnünk.

A munka mint öncél, az erőfeszítések, szociális értékek alacsonyabb rendűsége, a magyar paraszti múlt önkizsákmányoló, önnyomorgató munkakultúrájában gyökeredznek.^{/103/} A munkába fektetett emberi tőke lebecsülése a tradicionális magyar társadalom értékrendjéből fakad. Az ideológiai értékvilág ezeket a tradicionális magatartási normákat emeli a pozitív minták alapjává. Ahogy a társadalmi megítélés azt becsüli igazán, "aki a munkában megállja a helyét, aki erős, ügyes, munkabíró", úgy az ideológiai értékrend is azt becsüli igazán, aki a munkafeladatokat zokszó nélkül végrehajtja, azt tekinti embernek, aki a munkában és csakis a munkában teljesít.

Az elítéltek a munkakultúra, a munkaértékrend világában nem eszerint cselekednek. Tényleges magatartásukat, viselkedésüket ez az ideológiai értékrend lebecsüli /hiszen szociális konfliktusaik, családi helyzetük, bérproblémáik, munkafeltételekhez való viszonyukat tematizálják a maguk módján/, társadalmi teljesítményeiket alacsonyabbrendűnek tartja.

A tradicionális magyar társadalomból származó munkaértékrendre alapozott ideológia a modern ipari fejlődést megelőző társadalom - a XIX. század kapitalizmusa - munkaértékrendjének számos elemét is átvette.^{/104/}

Az ipari értékrendek változó világának elemzése szerint a tradicionális ipari munka értékvilágának alapja a szorgalom, a fegyelem, a kitartás, a különmunkára való állandó készenlét.^{/105/}

Az értékrendszer társadalmi érvényesítésének stratégiája szempontjából elegendőnek tűnt ezeknek az értékeknek hierarchikus rangsorát kialakítani, az értékekből levezetett normákat mindenek felett állónak tartani, e hierarchiát az egyéni magatartásokba lehívni, esetleg valamely társadalmi intézmény révén - vallás, ideológia - alátámasztani.

A személyes beidegződés és elfogadás alapján elért gazdasági eredmény, a gazdaság sikjén legitimálta az értékeket, de a társadalmi intézményekben szerveződő sikeres magatartások is hozzájárultak az értékek legitimitásához. Az életcélok egészét e "tradicionális ipari etika" - uralta. A szociális-egzisztenciális biztonságot csak ezen életcélok megvalósítása által vélték elérhetőnek. A saját tevékenység, a hosszú, munkában töltött évek, az egyéni szorgalom, a siker felhalmozó erejei. Ezen értékrend szerint az individuális tevékenységnek - erőfeszítésnek - nincs alternatívája.

A modern - XX. századi jóléti társadalmak - munkaetikája és munkafelfogása az előbb ismertettektől gyökeresen eltér.

A modern társadalmak olyan "kognitív kompetenciákat" követelnek meg, melyeknek vonatkozása nem a gazdaság, hanem a kollektív javak rangsora.

A szociális biztonság, a kreativitás, az egyenlőség, azok az értékek, melyek a középpontba kerülnek. Nem az individuális, kemény munkával elérhető javak, hanem a kollektív kooperáción alapuló társadalmi együttműködés értékei válnak a munkatevékenység alapértékeivé. A szabadidő struktúrája, a fogyasztás, képzés iránti szükséglet felbontja a munkarend etikájának tradicionális értelmezését. A munkaerő minőségének új követelményei és az új követelmények normarendszerei polarizálják a munkán belül alakuló és változó csoportok norma és értékvilágát is. /106/

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az általunk elemzett ideológiai szövegek a kollektív értékrendekre történő utalásokat tartalmazzák. A szociális biztonság, a szociális jólét - melyekre az utalás történik - azonban az adott intézményrendszer sajátossága, szerepe és tulajdona. A kollektív értékek hordozója ezáltal az intézményrendszer lesz, az emberi együttműködés és az ebből fakadó kollektív értékrend az intéz-

ményes szférát fonja be. Ezek a "nem szerves" közösségek - a bürokrácia céljainak megfelelően - a kollektivitás révén a haladás és fejlődés letéteményesévé változnak át.

Megállapíthatjuk, ideológiánk a tradícionális ipari munkaértékrendet tükrözi. Mind a személyes értékek listája, mind a normarendszerek tartalma megfelel a modern társadalmak előtt szerveződő és működő ipar alapértékeinek.

E tény azért is jelentős, mivel tudjuk, hogy a munkaértékek köré egy életmód modell szerveződik, mind az ideológiai felhívásokban, mind a tényleges életfolyamatokban.

Az elemzett ideológia egy olyan életmód vezetésére, kialakítására hív fel, melyben a munka, a munka világának követelményei maguk alá gyűrik az emberi létminőség kifejeződésének összes többi területét. Az ítéletek éppen ennek a primátusnak megsértéséből származtak, hiszen a vádlottak/elítéltek magatartásukkal a munkafeladatokkal szemben jelentkező egzisztenciális követelményeknek adtak elsőbbséget.

E hierarchikus normavilágból csak a kollektív értékek köré csoportosuló etika szakadhat el.

Az ideológiai szövegek elemzését a szövegek kommunikációs stratégiájának bemutatásával zárjuk.

Minden kijelentés ítélet. A kijelentések nyelvtani szerkezetének statisztikai elemzése előtt elmondható, hogy az ítéletek kijelentései alapján véve emocionális töltésűek. Ennek ellenére az objektív tényítéletek logikai formájában jelennek meg. Így az ítéletek a jövőben szerveződő észlelés és tapasztalás alapjaivá válhatnak, tényeket rögzítenek, olyan látszatot keltve, mintha a mondanivaló - a logikai szerkezet és tartalma - a valóságra vonatkozna. /107/ Közben nem történik más, mint az adottságok felmagasztalása.

A büntető ítéletek ideológiai rendszere tartalmazza azokat a magyarázó elveket, érveket is, melyek ugyan nem jelennek

meg minden egyes alkalommal a konkrét nyelvhasználatban, de az ideológiai rendszerben a kijelentések e magyarázatokkal együtt kerülnek definiálásra. A terv és az állam feltételezi a hatalom minőségére vonatkozó állításokat, még akkor is, ha ezek nem az elítéltek ellen hozott ideológián belül, hanem az ideológiai rendszer más részeiben /kvázi tudományos rész/ kerülnek kifejtésre.

Mindezeken miatt az egyes állítások megtanulása, tudása, sokkal többet jelent, mint a kijelentések tartalmának tudását, mert hordozza a kijelentések, állítások mögött álló logikai és ideológiai rendszer megtanulását, elsajátítását.

Ha a kijelentések önmagukban nem is, a szavak jelzői feltétlenül felidéznek ezt a háttérrel. Említettük, az ítéletek szövegeinek jelzői, szinte egy az egyben megismétlései a saját, propaganda, politikai beszédek útján terjesztett jelzőknek. A terv csak hatalmas lehet és részletekig átgondolt. Az állam népi, a jövő boldog. A nyelvi szerkezetek jelzői alkotják azokat a hidakat, melyeken keresztül az ideológiai rendszerek átérnek egymásba.

Az ítéletek szövegeiben tárgyasuló kommunikációs rendszert tulajdonságai alapján egy szűk, nyelvi választékot nem tartalmazó, redukált jelrendszernek tekintjük. Kis entrópiájának tulajdonságairól, információ szegénységéről már esett szó. Ehhez csak annyit szeretnénk hozzátenni, hogy a kód rendszerének, szemantikai készletének minősége a B. Bernstein által "korlátozott" kód, vagy partikuláris kódrendszer tulajdonságait idézi fel.^{/108/} Az a csoport, amely a kódrendszer mögött áll, a társadalomszervező bürokrácia, a hivatali nyelvhasználat megteremtője és kidolgozója, terjesztője, és fenntartója. Mert a szövegek nyelvi rendszereiben a hivatal nyelve, a hivatal sablonai-szóhasználatai, fordulatai uralkodnak.

Amikor a kommunikációs jelrendszerekről, kommunikációs kódokról szót ejtünk, vizsgálnunk kell annak a nyelvi univer-

zumnak sajátosságát is, melyre a kódok, fogalmak és értékek, mint a közlés eszközei és hordozói, mint problémamegoldási javaslatok vonatkoznak. Ezen belül alapvető kérdés annak eldöntése, vajon a nyelvi univerzum az együttműködés jelrendszerét hordozza-e, avagy a társadalmi konfliktusok végigharcolásának, kiélezésének kódjait. A szókészletet nézve, a nyelvi közeg heterogén képet mutat. Számos jel és szó - elvileg - a konszenzus, a megegyezés kifejezése is lehet. Azonban a szóhasználat logikájába ágyazva e szavak és jelek is a konfliktusok jelöléseivé lesznek. Használatuk sablonjai eredeti jelentésüket háttérbe szorítja.

A kijelentések vizsgálatából egyértelmű, hogy az integráló nyelvi készlet egy militarista szóhasználat fogalmi rendszere. Már a meghatározások típusai is, melyeknek alapja az ellenségre való utalás, elárulják, hogy a mélyben milyen világkép rejtőzik. Az ellenségkép, a fenyegetettség megfogalmazásai, az integráció lehetséges típusainak kifejtése az átvett és túlsúlyba került katonai nyelvhasználatról tanúskodnak.

Nem alakult ki egy olyan nyelvi-integrációs keret, mely az ellentéteken túlmenve, ezeket feloldva, az együttműködést és az egyetértést, illetve ezek nyelvi értékrendjét állította volna a nyelvhasználat tengelyébe. Ezért nem a problémák közös erőfeszítésén alapuló megoldása, hanem az egyik csoport - az ellenség - problémáinak lesöprése volt a kommunikáció célja.

A lesöprés egyik eszköze a problémák létének tudomásul nem vétele, ezek valóságának tagadása. Esetünkben azonban olyan "megértésorientált" cselekvési kommunikációt hordozó nyelvi eszközrendszer hiányáról van szó,^{/109/} amely a cselekvők érkirányultságának kölcsönös feloldását jelentené. Ebben a kultúrában - írja Habermas - a cselekvők motivációrendszereiket nemcsak a saját oldalukon jelentkező célorientált cselekvésekre vezetik vissza, hanem képesek e motivációkat az egyetértés és konszenzus közös integrációs területére vetíteni.

Igy minden cselekvési szituáció nyelvi szituáció is, a kommunikációs szerepek a nyelvi szituációban nyernek értelmezést. Az Én és a Másik összefüggés a nyelvi-kommunikációs szituációban interszubjektív összefüggésként szemlélhető, ebben az összefüggésben az egyik cselekvő a másikat a megértésorientált kommunikációs kultúrán keresztül szemléli és értelmezi. Az élményvilág /valóság/ olyan interszubjektív normákra alapozott jelentésrendszert teremtett, melynek elsajátításával a kommunikációs résztvevők - a saját cselekvési szituációjukban - megértési igényüket fedezni tudják. /110/

Habermas ezt a következő szavakkal foglalja össze:

"A kölcsönös megértés minden folyamata a kulturálisan begyakorolt előzetes megértés háttére előtt megy végbe. A háttértudás, mint egész, problémamentes marad.

A tudáskészleteknek csak ezt a részét teszik próbára, amelyet az interakcióban résztvevők mindenkori értelmezésének számára felhasználnak és tematizálnak.

Amilyen mértékben a résztvevők maguk alkudják ki a helyzetmeghatározásokat, oly mértékben áll rendelkezésükre az életvilágnak ez a tematikus szelete minden új helyzetmeghatározás megvilágítása számára." /111/

A szövegekben a közös megértést és konszenzust szolgáló szóhasználat néhány eleme fordul elő. Társadalmunk, népünk, államunk, mondják a szövegek. Azonban a közös megegyezésre, megértésre orientált szókészlet tagjai felszivódtak az ellenség legyőzésére, a harc kiméretlen folytatására vonatkozó felszólítások logikai rendjébe, az ellenséget - a Másikat - /a nem egyetértőt/ megsemmisíteni akaró nyelvi kultúrába.

Mindezeken miatt a konszenzus látszatát viszik be a szövegek tartalmába. E szemlélet azt sugallja ugyanis, hogy a harc végigharcolása, az ellenség legyőzése a többségi egyetértés alapján megy végbe. A konszenzus az ellenség felszámolása körül jön létre.

A konszenzus egyéb "tényei" is szerepelnek a nyelvben. Így a boldog jövő, s eszköze a terv, olyan egyetértést teremtő

érdekekként jelennek meg, melyeknek evidenciáját még ki sem kell mondani.

A terv ellen fellépőt a többség megvetése sújtja, mivel a többségi konszenzus ellen cselekedett. A többség boldogságának fényében a kisebbség csak elbukhat. A bukás elősegítése, a kisebbség megfegyelmezése, a többségi akaratot képviseli. Mivel államunk hozza tervünket, amelyet népünk elfogad, aki ezt támadja, bennünket támad.

Az egyetértésre irányuló megértő cselekvés kommunikációs eszközei és strukturái helyett azok karikatúrája állt elő.

8./ Az ideológiai szövegek statisztikai leírása

Az ideológiai elemzések folyamán az első 40 fogalom köré szerveződött kulcsszavakat matematikai-statisztikai változókká alakítottuk át, majd így az egész szöveget számszerűsítettük. Elemeztük a változók közötti kapcsolatok és összefüggések statisztikai adatsorait.

A következő lényeges megállapításokat tehetjük:
/A módszerről lásd bővebben a Függelékét./

A társadalmi rendszerekre vonatkozó fogalmak közül a jogi fogalmak hiányoznak. E tény természetesen nem azt jelenti, hogy az ítéletek egészéből hiányoznak a jogi kifejezések, hanem csak annyit, hogy a leggyakrabban használt /az első negyven/ fogalmak között nem fordulnak elő. Másrészt itt az ítéletek indokolásának ideológiáját elemeztük, így nem szükségszerű a jogi szavak megjelenése.

Dominálnak a gazdasági viszonyokat jelölő szavak /38 %/, utána az ideológiai /25 %/, morális-etikai /11 %/ értékekre utaló fogalmak következnek. A politikai fogalom használat a rangsorban utolsó.

A szövegekben elsősorban a társadalom mikrofolyamatait leíró szavakkal találkozunk /59 %/, a makro viszonyokat jelölő szavak aránya ennek kevesebb mint a fele /25 %/. /A maradék szavak egyik kategóriába sem sorolhatók be./

Azt is megvizsgáltuk, a szókészlet a társadalmi együttműködés milyen típusára vonatkozik. Az emberi -intézményes koordinációt jelölő szavak állnak az első helyen /40 %/, ezt követi az emberi együttműködésre utaló szóhasználat /31 %/, majd a csak intézményes koordináció fogalmai /10 %/.

A nem együttműködést, hanem kifejezetten konfliktust jelölő szavak használati aránya alacsony, mindössze 4 %-os. Ez azért is meglepő, mivel az ítéletek az elítéltek és a munkahely konfliktusainak állami úton történő megoldásának tekinthetők. Természetesen a szavak aránya még nem jelöli súlyukat, hiszen a relacionalista ideológiai szerkezetben a kis arányszámú szó-típus nagy és eredményes hatást tud elérni.

Meglepő volt számunkra is az a tény, hogy a szavak 79 %-a az általános társadalomfejlődésre vonatkozott /társadalom, állam/.

Ezek azonban önmagukban nem nagyon szerepelnek a mondatokban, csak jelzős szerkezeteikben, pl. szocialista társadalom, népi állam, fordulnak elő. A konkrét társadalmi alakzatra - ettől függetlenül - a szavaknak mindössze 6 %-a vonatkozott /pl. kizsákmányolók/.

Mindezek következtében a szocializmusra és a kapitalizmusra is vonatkoztatható szavak aránya 76 %-os. A szocializmusra konkrétan 3 %, a kapitalizmusra 6 % esik. Ez a tény bizonyítéka annak a megállapításunknak, hogy a szocializmust nem saját konkrét fejlődésében ábrázolják, hanem egy minden konkrét vonatkozástól mentes társadalmi állapot dedukciójaként. E tényben bukkan felszínre az ideológiai szókészletek filozófiai megalapozottsága is.

Az érvelési rendszer normatív szavainak aránya 32 %, szemben a reálfolyamatokra utaló 49 %-os aránnyal. A semleges jelentésű szavak 3 %-os arányt képviselnek.

Az előbbi eloszlásokat változó-eloszlásoknak felfogva, a változók közötti elemzés alapján a következő megállapításokat tehetjük.

a/ Először nézzük, hogy az egyes változókon belül milyen fogalmi kapcsolatok jöttek létre /pl. a gazdaságot és a politikát jelölő szavak egymáshoz való viszonyának milyen eloszlásai vannak/.

A társadalom alrendszerait jelölő változón belül megállapítható, hogy a szavak önmaguk környezetében fordulnak elő a legmagasabb gyakorisággal. A politikai szavak politikai, a gazdasági szavak gazdasági szavakat "vonzanak". Ezen általános trend mellett - amely, s ezt elárulhatjuk, a többi változót is jellemzi - megállapíthatjuk a következő sorrendet is. A politikai fogalmak a gazdaságra utalnak, a morális-etikai tartalmak pedig az ideológiai szavak csoportjára. A morális-etikai fogalmakkal a politikaiak fordulnak elő legritkábban. Az ideológiai relacionálizmus elsődleges bázisa a fenti összefüggésből adódik.

A politika - gazdaság - ideológia - etika előfordulási sorrend a nyelv asszociációs mechanizmusának /érzelmi/ logikai irányát is jelöli.

Mint említettük, a fogalmak önmaguk környezetébe állása általánosan tapasztalható sajátossága a vizsgált ideológiának. Így a társadalmi élet mikrofolyamatait jelző szavak is önmagukkal vannak asszociációs kapcsolatban /50 %/.

E tendencia különösen érdekessé teszi az együttműködés típusaira utaló szóhalmaz kapcsolatait. Ugyanis e változónál a leírt átló menti kummuláció azt jelenti, hogy az intézményes-emberi együttműködést jelölő szavak vonatkozási köre nem pl.

az ember-ember közötti kapcsolat, hanem újra az intézmény-ember kapcsolat. Ezáltal erősödnek meg az emberi és intézményes világ kötelező együttműködését előíró magatartási szabályok. Az együttműködés más típusaira utaló fogalmi kapcsolatok természetesen háttérbe szorulnak.

Az intézményes szféra és az ember közötti együttműködés a változó belső viszonyainak központjába áll. Minden együttműködési típusban /önmaga után/ ez a legfontosabb vonatkozási rendszer.

Ezután következik az ember-ember közötti együttműködés, majd az intézmények közötti együttműködést jelölő szavak halmaza.

Úgy tűnik, tanulmányunk más részeiben kifejtettekkel ellentétben van az itt megállapított összefüggés, mely szerint az emberi-intézményes összefüggéseket jelölő szavak a dominánsok. Előbb pedig azt fejtegettük, hogy az ideológiai szövegek nem preferálják az együttműködésre orientálódó magatartásokat.

Nos, úgy gondoljuk, nincs ellentmondás. Egyfelől, a szavak vizsgálata még nem azonos a relációk vizsgálatával, másrészt, az együttműködés típusa a gyakorisági sorrendtől függetlenül még lehet hierarchikus, uralmi normákon alapuló, előíró stb. jellegű. A szavak kódjainál a viszony létéből indultunk ki és eltekintettünk attól a tartalmi relációtól, amelybe az adott viszony belemerül.

A többi változó belső eloszlásával kapcsolatban két tipikus sajátosságra hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a szocializmust és a kapitalizmust jelölő konkrét szavak egymással sohasem állnak kapcsolatban, a kétpólusú szemlélet a szóképzlet belső relációiban is kimutatható. Másrészt, a normatív és a reálfolyamatokat jelölő szavak nem zárják ki egymást. Ami kizárja egymást, az a semleges és a reálfolyamatokat jelölő szócsoporthoz tartozik. Ez azért is érdekes, mert a semleges kifeje-

zések 73 %-a a normatív halmaz vonzásában fordul elő. A normatív fogalmak térerőssége a vázolt törvényszerűségek miatt nagyobb lesz. Így az ideológiai hatás is felerősödik.

b/ A változók egymás közötti kapcsolatára a következők jellemzők.

A mikrofolyamatokat leíró fogalmak a gazdasági szavakkal és fogalmakkal, majd az ideológiai szavak halmazával kapcsolódnak össze. A gazdasági fogalomjelölés dominál az intézményes-emberi együttműködés esetében is. Az emberek közötti együttműködés leggyakrabban az ideológiai fogalmakkal fordul elő.

E három változó kapcsolatából látható az ideológiai értékekre való vonatkoztatás konkrét fogalmi rendje, az ideológia kitüntetett szerepe, másrészt a mikrofolyamatokat leíró gazdasági fogalmak túlsúlya. Ez az utóbbi azt jelentette, hogy az ideológia a hétköznapi gazdasági rendszert vette célba, míg az előbbi sajátosság a fogalmak axiomatikus - ideológiából fakadó - jellegéről árulkodik.

A legitimációs ideológia tehát a politikai értékeket a mindennapi szférába úgy kívánja bevenni, hogy e szféra leírására szolgáló fogalmakat megmártotta az ideológiai axiómákban és így tálalta azt az elítéltek elé. Saját helyzetük görbe tükrét adta ezáltal kezükbe.

A változók közötti összefüggéseket tovább elemezve megállapíthatjuk, a gazdasági alrendszerre vonatkozó fogalmak és az általános társadalomfejlődésre utaló szavak közötti erős kapcsolatot. Ugyanakkor az általános gazdasági sikra a mikrofolyamatot leíró fogalmakat vetítették ki, nem pedig a makro összefüggésekről árulkodó fogalmakat. Így alakult ki a mindkét társadalmi rendszerre jellemző gazdasági fogalmak túlsúlya.

A statisztikai elemzés rávilágít az ideológiai hatásmechanizmus eddig homályban maradt részleteire is. Arról van szó,

hogy a mindennapi élet fogalmait olyan absztrakciós síkra vetítették rá, amely általános társadalmi érvényességénél fogva e konkrét értéktartományt leválasztotta a hétköznapi élet valóságától. Ez a kivetítés - és ettől lett "szava-hihetőbb" az ideológia - a gazdasági szférát jelölő reál-folyamatot tartalmazó fogalmak segítségével történt meg /30 %-os arány/.

Igy alapozódott meg az emberi-intézményes együttműködést jelölő szóhalmaz is a mikrofolyamatban és így alakult ki a mikrofolyamat mindkét társadalmi rendszerre jellemző fogalmi halmazának 56 %-os részesedése.

A szocializmus viszonyaira jellemző együttműködés a maga 3 %-ával még a kapitalista társadalomban megfogalmazott emberi-intézményes együttműködési aránynál is alacsonyabb. Az általános társadalmi folyamaton kirajzolódó kooperáció ugyanakkor a nagyobb hitelesség kedvéért, reálfolyamatok köntösbén jelent meg.

Ezek a statisztikai tények világossá teszik, hogy a valóságkép teljesen fiktív fogalmi rendszerben fogalmazott, hiszen az általános igazságok és bölcsességek nemhogy a valóságot adták volna, hanem még inkább elvezetett a valóságtól. Erre pedig - és ezt tanulmányunkban mindvégig hangsúlyoztuk - szükség is volt.

A konkrét viszonyok bemutatását ebből a túláltalánosított síkból kiemelt értékeken keresztül dedukálták. Így lett a konkrét társadalomalakzatra /a szocializmusra/ vonatkozó reál-fogalmak aránya 2 %-os az általános társadalomfejlődési síkon megjelenő mindkét társadalomra vonatkozó fogalmak 73 %-os arányával szemben.

Összefoglaló

A dolgozat végén szeretnék utalni azokra a legfontosabb összefüggésekre, melyek az elemzett munkafegyelem-szabályozási modellt jellemzik, és amelyek ismerete a nyolcvanas évek fegyelmezési gyakorlatának vizsgálatánál hasznosítható lehet.

A társadalom politikai vezetése - miután a munkafegyelem szabályozása, eltérően a tőkés államok gyakorlatától, a szocializmust építő Magyarországon politikai üggyé vált - több sikon befolyásolta a munkában tanúsítandó dolgozói magatartásokat. A direkt eszközök - a jog - igénybevétele mellett sor került olyan eszközrendszer kiépítésére is, amellyel az értékek és motivációk síkján kívánták a vezetés számára kedvező hatást elérni. A többféle eszközrendszer egy cél érdekében működött, a dolgozói érdekek és érdektörekvések visszaszorítását szolgálta. Ezzel párhuzamosan az intézményesült eszközrendszerrel biztosítani akarták a - tágran értelmezett - vezetői döntések ellenállás nélküli elfogadását. A jogi szabályozás e célok elérése érdekében egybeépült a kor ideológiai halmazából építkező sajátos strukturáltságú ideológiával.

A szabályozási gyakorlat az adaptációt tűzte ki elérendő céljának. Az adaptáció a munkafolyamat eredményes működéséhez elengedhetetlen, így látszólag a kampány és a kampány során kibontakozó fegyelmezési hullám csak a munkafolyamat működéséből fakadó követelményeknek tett eleget. Látszólag igen. Valójában azonban elmaradtak azok a kompenzációs intézkedések, melyek az üzemeken belüli viszonyok működésének negatív következményeit a társadalom egészének folyamataiban fel tudták volna oldani, s akár az életszinvonal, akár az intézményes érdekképviselőlet síkján a munkában keletkező egyenlőtlen pozíciórendszereket és helyzeteket korrigálni tudták volna. De elmaradt a munkafolyamat működéséhez elengedhetetlen nyilvános egyetértés - konszenzus - megteremtése is, sőt a kampány

igazában erodálta az együttműködés különböző faktorok működéséből előálló /hiánygazdaság kényszerautonómiája/ törékeny normáit.

Az üzemvezetés - amely maga is fegyelmezési kampányok szorítása alatt állt - többoldalú eszközrendszert alakított ki és működtetett. A dolgozói csoportokkal szemben a centrum-periféria vonalán a gyengébb ellenállás vonala felé húzott, és az érdekképviselőjében gyenge, társadalmi helyzetében hátrányos dolgozói csoportokat büntette a fegyelmezés kemény eszközeivel. Ugyanakkor bizonyos konszenzusra és kompromisszumra hajlott a termelési folyamat sikeressége szempontjából kulcsszerepet betöltő munkáscsoportokkal szemben. Erre a fegyelmezési gyakorlat egésze lehetőséget adott. Sokoldalúan viszonyult a politikai /ágazati/ irányításhoz is. A gyengébb pozícióban levő munkáscsoportok elleni fellépések loyálisát reprezentálták a politikai vezetés iránt, így a megegyezések és kompromisszumok területére tudott lépni az üzemvezetés - és termelés - szempontjából fontos munkáscsoportokkal. Természetesen e vezetési stílus még nem merítette ki a vezetés sokoldalú eszközeinek egészét. Az üzemvezetés mindenesetre a maga számára olyan cselekvési lehetőségeket teremtett, melyekre alapozva a tervalkuk bonyolult rendszerében önálló - vállalati, üzemi - érdekeket is képviselhetett.

A modell elemzésének fontos tanulsága, hogy az érdektalanságot nélkülöző politikai intézményrendszer a valóság szorítása alatt a maga "természeténél" fogva jut el a fegyelmezési kampány meghirdetéséig. Az érdekviszonyok semmibevétele, az érdekek és érdekkifejezések kiszorítása az ideológiai mezőből a politikai vezetés elképzeléseivel való nem-azonosulást bűnnek, büntetendő, deviáns magatartásnak értelmezi. A munkáscselekvések sokoldalú összekapcsolásának feltárása, a magatartásmotívumok megértése és differenciált számbavétele helyett egyszerűbbnek és hatékonyabbnak látszik a represszív szabályozás alkalmazása. Ideig-óráig még sikereket is hozhat, azonban

a munkafolyamatban keletkező együttműködés intézményei kiépítésének elmaradása hosszútávon csak káros következménnyel járhat.

A munkafegyelmezési kampány adminisztratív retorziókra épülő típusa egy kor szülötte, s a kor politikai és ideológiai viszonyainak teremtményei e kampánnyal együtt elevenednek fel, vagy hullanak a semmibe. A devianciaként kezelt dolgozói magatartások értelmezése ugyanis csak egy militarista, kétértékű ideológiai logikában kaphat legitimitást, ami együtt jár a gazdasági és társadalmi viszonyok leegyszerűsített ábrázolásával, azoknak a társadalomtudományi eredményeknek figyelmen kívül hagyásával, melyek a valóság viszonyait mutatják be.

A modell elemzése rámutat azokra a konkrét problémákra, összefüggésekre is, amelyek a munkáscsoportok társadalmi- és gazdasági magatartását meghatározzák. A homo oeconomicus elmélet tarthatatlanságára, s arra a sokszínű konfliktusvállalási stratégiára hívjuk fel a figyelmet, mely az elitáltak körében is megtalálható.

Az ötvenes évek munkafegyelmi kampányának vizsgálata feltárja azoknak az előítéleteknek és félreértelmezéseknek tarthatatlanságát is, amelyek máig hatóan befolyásolják a munka világának társadalmi megítélését, és eleven elméletekként beépülnek a munka társadalmi viszonyait szabályozó döntések kidolgozóinak tudati értékei közé. Így az a nézet, hogy a mezőgazdasági dolgozók ipari munkássá válása nélkülözhetetlenné tette a munkafegyelmezési kampány kemény intézkedéseit; vagy miszerint egy "lumpen" életmódot folytató, alkoholista csoportot büntetett a bírósági joggyakorlat. Ide sorolható annak a tévhitnek érvrendszere is, amely a munka világában szerveződő emberi magatartásokat a technika vagy gépi működés analógiájára kezeli, s azokat direkt módon - kauzálisan - befolyásolhatónak tartja a büntetési stratégia eszközeinek bevezetésével. Világkép, ideológia és társadalmi gyakorlat hozta létre ezeket

az előítéleteket. E felfogások és vélemények nyilvánvalóan a munkafolyamatban kialakuló konszenzusrendszer nyilvános és kollektív formáinak kibontakozását akadályozzák, s ezáltal a munkafolyamat válságának leküzdését nehezítik.

FÜGGELÉK

J e g y z e t e k

Jegyzetek

Bevezetés

/A Bevezetőben érintett problémák leírásában Makó Csaba -
- Gyekiczky Tamás: "Szociológiai szempontok a munkafegyelem
problémáinak elemzéséhez" c. tanulmányára támaszkodtam.
M.T.A. Szociológiai Intézet. Kézirat. Bp. 1986. TS/3 Program,
Közgazdasági Szemle 1987/5. (Megjelenés alatt)./

1. Az elnevezés Jean-Paul Gaudemar: L'ordre et la production,
Dunod, Paris 1982. című monográfiájából.
2. J. Bentham: Outline of a work to be called "Pauper Management
Improved London, 1797.
3. C.L. Bergey tanácsai. C.L. Bergerey: Economie industrielle,
Conduite d'une fabrique Metz, 1831 tome III.
4. uo.
5. uo.
6. Gaudemar J.P. id. munka
7. uo.
8. Pollard: Factory Discipline in the Industrial Revolution.
Economic History Review, Eec. 1963. 254. o.
9. uo.
10. Pollard idézi, Harrison J.F.C: Learning and Living 1790-1850.
Cardiff, 1950. c. munkáját.
11. C. Offe - K. Hinrichs, H. Wiesenenthal: Arbeitszeitpolitik
Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit.
Campus Verlag Frankfurt am M. 1983.
12. Thompson E.P.: Time, Work, - Discipline and Industrial
Capitalism /University of Warwick/ 1973.

Ez a folyamat különösen jól érzékelhető a nagyvállalatok működésében, amelyekben a bürokratikus-militáris rend egy új professzionális vezetést /management-et/ nevel ki, amilyen Olaszországban például még nem létezett. Ezzel összefüggésben Butera a gyáron belüli "racionalitás" és a gyáron kívüli "irracionalitás" ellentmondásaira hívja fel a figyelmet. "Butera, F.: L'orologio a l'organismo, F. Angeli, Miláno, 1984. 63. oldal.

13. uo.

14. Taylor művei közül - nem fontossági sorrendben - a következőket ajánljuk az olvasó figyelmébe:

- Shop Management. Harper and Row, New York, 1903.
- Principles of Scientific Management, uo. 1911.
- Üzemvezetés: A tudományos vezetés alapjai, Bp.1983. KJK.

A taylori életművet elemző irodalomból:

- David H.-Bernier C.: Le salaire au rendement. Institut de la Recherche Appliquée sur le Travail. Bulletin No.8. Montréal, 1977.
- Behrend H.: Financial incentives as the expression of a System of Beliefs. The British Journal of Sociology, 1959.
- Héthy Lajos - Makó Csaba: Munkásmagatartások és gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- Makó Csaba: A társadalmi viszonyok erőtere a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1985.

15. Gaudermar J.P.: id. mű.

16. Uo.

17. Coriat, B.: L'atelier et le chronomètre /Essai sut le Taylorisme, le Fordism et la production de masse, Cristian Bourgois' Editeur, Paris, 1979.

18. M. Feese: Das Konstitutionelle System im Fabrikbetrieb, Eisenach, Wilkens, 1900.
19. Gaudemar: id.mű
20. Enquête de la comission extra-parlementaire des Associations Ouvrières, Ministère de l'Interieur, Paris, 1983.
21. A. Richard: L Organisation collective du travail. Essai sur la cooperation de main d'oeuvre, Paris, 1904.
22. Makó Csaba: A társadalmi viszonyok erőtere a munkafolyamat /KJK, Budapest, 1985./ című könyvének definíciója alapján.
23. Gersuny C.: Punishment and Redress in a Modern Factory /Lexington Books, D.C. Heath and Company, Lexington, 1973./
24. Makó Csaba: A társadalmi viszonyok... 122.old.

I. Rész

1. Ferenczi Katalin: "Jogi lehetőségek a vállalat és a dolgozó közötti konfliktusok megoldására 1951-52-ben" című tanulmánya.
A tanulmány az M.T.A. Szociológiai Kutató Intézet könyvtárában található. A tanulmány az értekezésben érintett problémákon túlmenően, gazdag illusztrációkkal mutatja be a jog 1952-es törésvonalait.
2. Igazságügyi Közlöny 1951. 14.sz. tartalmazta a Legfelsőbb Bíróság L.B. B.IV. 80 208/1951.sz. határozatát.
3. Kádár Miklós: Büntetőjog. Egyetemi jegyzet. Kézirat. Budapest, 1955.
4. Az erre vonatkozó iratok a Fővárosi Levéltár anyagában található meg. FL. XXIII.106.III.Osztály iratai 1950-52.
5. A Fővárosi Levéltárban a Csepel /Rákosi Mátyás/ Művek iratanyagába, az Új Magyar Központi Levéltárban a követ-

kező vállalatok iratanyagába nyertünk betekintést:

Bánya és Energiaügyi Minisztérium	XIX-F-9	jelzet
Nehézipari Minisztérium	XIX-F-11	"
Építésügyi Minisztérium	XIX-F-2	"

6. R.M. Művek iratanyaga. Fővárosi Levéltár O 3041/53.sz.
7. Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945-1979. Bp. Kossuth 87. old.
Az újabb gazdaságtörténeti irodalomban kiváló elemzést olvashatunk a korszakra vonatkozóan.
Pethő Iván - Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története I. c. könyvében /Bp. KJK. 1985./
A szerzők részletesen elemzik a munkaerőpiac működését, valamint a vállalatvezetés és a politikai vezetés kapcsolatának gazdaságtörténeti vetületét is. Ezekben a problémákban, valamint a hétköznapi életet jellemző gazdasági magatartások történeti ábrázolásában mi is támaszkodunk a szerzőpáros munkájára.
8. Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor, 1948-1956. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó /KJK/ 95. old.
9. Uo.
10. Uo.
11. Uo. 92.old.
12. Berend T. Iván: A szocialista gazdaság... 89.old.
13. A műszaki értelmiség és a hatalom kapcsolatának szépirodalmi példáját mutatja be Galgóci Erzsébet Vidravas című regényében.
14. Berend T. Iván: A szocialista gazdaság... 116.old.
15. Egy; a vidéki napilap szerkesztőségének szóló levél szerint az ítéletek közzétételének az az indoka, hogy a munkába álló dolgozók a jövőben ne kövessék el az elítéltek

- által elkövetett bűncselekményeket. Munkaerő Tartalékok Hivatala /MTH/ Iratanyag, Elnöki Iratok. 3005/52.sz.
16. Berend T. Iván: A szocialista gazdaság... 118.old.
 17. E problémakört elemzi Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom Bp. Kossuth 1980. c. könyvének 92.oldalán.
 18. Uo.
 19. Legjobb monografikus feldolgozása a témának Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon 1945-1980. című könyve. /Gondolat 1982./
 20. Berend T. Iván: A szocialista gazdaság... 120.old.
 21. A társadalomtörténeti feldolgozások a bejáró ingázó munkáscsoportok életmódját, mobilitását pontosan feltárták. A gazdag szociografikus-szociológiai irodalom mellett utalhatunk a munkásosztály viták anyagaira, illetve azokra a párt és állami határozatokra, amelyek e csoporttal külön foglalkoznak.
 22. A kor munkaerőgazdálkodására lásd Darvas Péter: Munkaerőgazdálkodás és szakoktatás 1949-1956. c. tanulmányát. OKI 1984.
 23. Darvas Péter - Gyekiczky Tamás: A középfokú szakoktatás rendszerének átalakulása 1949-1956. között. OKI. 1986. Bp. 30. old. /Különösen a munkaerőgazdálkodással foglalkozó rész./
 24. Uo. 38.old.
 25. Az 1951-ben keltezett levél levéltári száma MTH., XIX-A-16-a 39/405.
 26. A két világháború közötti magyar társadalomtörténettel foglalkozó történészek a szakmunkásság politikai hegemoniáját ma már történeti pontossággal mutatják be. /Pl. Lackó Miklós/ A probléma gyökere a dualizmus korabeli Magyarorszáig

- nyúlik vissza, amit Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában /Gondolat, 1976./ című könyvében kitűnően elemez./
27. Varga László: Pató Pálok, vagy Sztahanovisták. Magvető Bp. 1984. 90.old.
28. Kiss József: Vázlat Csepel társadalomtörténetéhez. 1919-1945. Művelődési Minisztérium ML. Főosztály Szociológiai Füzetek 36.sz. Bp. 1984.
29. Rákosi Sándor: Normarendezések 1948-1950-ben. Tanulmányok a Népi demokrácia negyven évéről c. kötetben. /Bp. Kossuth 1985./ 201.old.
30. E fogalom pontosításáról lásd Makó Csaba: A társadalmi viszonyok erőtere. 151.old.
31. Makó Csaba: A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig. Bp. Akadémiai Kiadó 1985. 47.old.
32. Uo.
33. Makó Csaba: A társadalmi viszonyok erőtere... 297.old.
34. Uo. 310.old.
35. Kornai János: A hiány. Bp. KJK. 1978.
36. Arra gondolunk, hogy a sztahanovista élmunkások számára a vállalatvezetés biztosította mindazokat a munkafeltételeket, amelyeket a "normál" termelési folyamat résztvevői számára nem. Erre szép példa Wajda: Márványember c. filmje.
37. Taylor: Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai. Bp. KJK. 1983. 29.old.
38. Egy településosztályba tartoznak a szociológiai paraméterek alapján azonos társadalmi jellemzővel rendelkező települések.
39. A társadalomszerkezet és a településszerkezet egymásra épülésére a hetvenes évek településszociológiája figyelt fel. Szelényi Iván, Konrád György, Enyedi György munkáiban

található az összefüggések bővebb elemzése.

40. A társadalmi egyenlőtlenségekkel foglalkozó gazdag szakirodalomból most csak Hegedűs András: A szocialista társadalom struktúrája /Bp. 1966. Akadémiai Kiadó/ és Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése /Bp. 1969. KJK/ munkáira utalunk. Az idézett szerzők máig érvényes elemzéssel bizonyítják a termelésen kívüli viszonyokból fakadó társadalmi minőségek /nem, kor/ társadalmi egyenlőtlenségrendszerben játszott szerepét.

Az újabb szakirodalomból az MSZMP Társadalomtudományi Intézet Rétegződés-Modell vizsgálat publikációira /I-VII./ hivatkozunk.

II. Rész

1. Székely László: "A munkafegyelem fogalma az ideológiai propaganda irodalomban 1950-1953. között." A tanulmány megtalálható az MTA Szociológiai Kutató Intézet könyvtárában.
2. Rákosi Mátyás: Válogatott cikkek és beszédek. Budapest, 1952. 460.o.
3. A munkafegyelem védelme. Összeállította Rácz Endre. Tervgazdasági kiadó. Bp. 1952. 7.old.
4. E problémakörre Pokol Béla tanulmányát ajánljuk.
Pokol Béla: Stabilitás és legitimáció. Valóság, 1983/1.
5. Székely László megállapítása. Id.mű 13.old.
6. Endrődi László: Harc a munkafegyelemért a Rákosi Mátyás Művekben. Népszava Könyvkiadó Bp. 1952. 11. old.
7. Uo. 8.old.
8. A közép- és kisüzemek súlya ebben az időben sem volt elhanyagolható. A brosúrák üzemképére az elmondottak mellett még egy sajátosság jellemző volt, a gépipari üzemszervezet

általános üzemszervezeti modellként történő kezelése.

E jellegzetességekben kétségkívül az iparosítás jellemző vonásait érhetjük tetten, a nagyüzemek és a gépipar fejlesztésére koncentrált beruházási politikát.

9. Huszár Tibor: Gondolatok a munkaerőlcscről. Magvető, Bp. 1982., különösen 110-156. oldalak.
10. Székely László megállapítása. Id.mű 32.old.
11. Zoltán Péter: Szilárd munkafegyelmet az építőiparban. Népszava Könyvkiadó 1952. 10.old.
12. Endrődi László id.mű 29.old.
13. Az új Fegyelmi Szabályzat a munkafegyelem megszilárdításának eszköze. Vasut Politikai Osztály kiadása. 8-9.old.
14. Uo. 7.old.
15. Uo. 10-11.old.
16. Szilárdítsuk meg a munkafegyelmet. Állami Gazdaságok Igazgatóságának Nevelési Osztálya Kiadványa, Budapest 1950. 28.old.
17. Erre a következtetésre Székely László jutott.
18. A közületi vállalatok fegyelmi szabályzata. Összeállította és a magyarázatokat írta: Weltner Andor. Bp. 1950. 21.old.
19. Hogyan harcoljanak a népművelők a munkafegyelem megszilárdításával a több szénért? MDP. KV. Agit- és Prop. Osztály kiadása. 24.old.
20. Varga László: Id.mű 90.old.
21. A munkafegyelem védelme. 127.old.
22. Ezt elemzi Varga László is idézett könyvében.
23. Gábor Luca - Schneider Márta: "Munkafegyelem a sajtóban. A Szabad Nép és a Fogaskerék 1952-es évfolyamainak elemzése." /MTA Szoc. Kutató Int. Kézirat. 1984./

24. A Deák mozgalom története ma még feltáratlan. Varga László idézett könyvében utal ugyan a művezető nevével jelzett mozgalomra, levéltári kutatások alapján tisztázni kell azonban a mozgalom szerepét az ötvenes évek magyarországi üzemeinek életében. A mozgalom eredeti célkitűzése a munkafegyelem megszilárdítása volt.
25. Herbert Marcuse: Az egydimenziós társadalom - magyar fordítása Budapesten jelent meg.
26. Igy pl. Thomas Luckmann és Peter Berger: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit c. munkáját - német kiadás: S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1972.
Igazából Th. Luckmann - P. Berger munkája még a hatvanas évekhez sorolandó. Az újabb elemzések közé sorolható pl. B. Badura - a disszertációban is idézett - műve, vagy, H.B. Mehan, H. Wood, H. Kellner tanulmányai.
27. Nagyon jól jelzi ezt a következő összeállítás: Zur Soziologie der Sprache Kölner Zeitschrift für Soziologie und Socialpsychologie 15/1971 Sonderheft. Herg. René König. Köln Westdeutscher Verlag. E kötetből a nyelvproblémák újszerű megközelítését két referátum jelzi. Th. Luckmann: Soziologische Erforschung der Sprache, G. Brage: Das System der Kommunikation als intermediäre Struktur.
28. Mihail Bahtyin: A beszéd és a valóság. Bp. Gondolat, 1986. /TTK/ 127.old.
29. Uo. 142.old.
30. Klaus Offe: Berufsbildungsreform. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1975. A könyv magyar fordítását Mezei György készítette. Oktatáskutató Intézet Könyvtára.
31. Uo. magyar fordítás, 97.old.
32. A fenomenológia a társadalomtudományban. Bp. Gondolat, 1984. Peter Berger - Thomas Luckmann: A valóság társadalmi felépítése c. tanulmány. 321.old.

33. Uo.
34. Peter Berger - Thomas Luckmann id. mű. "A fenomenológia a társadalomtudományban."
35. Uo.
36. Viktor Zvegincev: Nyelv és magatartás. In: Teoreticeszkaja pridklednaja lingvisztika, Moszkva 1968. 70-90. old.
37. Uo.
38. Claus Mueller: Politik und Kommunikation /Zur Politischen Soziologie von Sprache, Sozialisation und Legitimation/ List Taschenbücher der Wissenschaft Sozialwissenschaften List Verlag München 1975. 23.old.
39. Basil Bernstein: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. Társadalom és nyelv c. kötetben. Bp. Gondolat, 1975. 393. old.-tól
40. Lásd Claus Mueller könyvének idevágó fejezetét, id. mű 61-103.old.
41. Uo. 29.old.
42. Uo. 30.old.
43. Jürgen Habermas: Technik und Wissenschaft als "Ideologie" c. munkájáról van szó.
44. Claus Mueller: id. mű, 32.old.
45. Uo. 36.old.
46. Erről lásd Basil Bernstein id. tanulmányát.
47. Lásd Claus Mueller id. mű, 117.old.
48. Szende Tamás: A szó válsága, Bp. Gondolat, 1979. 132.old.
49. Charles Osgood: Az összhang elve. Strukturalizmus, Bp. Európa, 1966. 60.old.
50. Erről a különféle álláspontok azonosképpen vélekednek. Így pl. A. Robinson: A nyelv funkciói c. tanulmányában,

- Max Belov: A nyelvhasználatról. Mindkét tanulmány Kommunikáció I. Bp. KJK. 1977., ill. Andor Csaba: Jel, Kultúra, Kommunikáció. Bp. Gondolat, 1980.
51. J. Kenneth Galbraith: Közgazdaságtan és társadalmi cél. Bp. 40. old. én.
52. Claus Mueller: 140.old.
53. Uo. 138.old.
54. Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák. Világosság 1978/2.
55. Karl Mannheim: Ideológia és utópia. Bp. 60.old.
56. Claus Mueller: id. könyv, 127.old.
57. Jürgen Habermas: Id.mű - Claus Mueller könyvének 124.old.
58. Uo.
59. Bernhard Badura: Sprachbarrieren Zur Soziologie der Kommunikation Problematika Fromman-Holzboog, Friedrich Froman Verlag, Stuttgart 1973.
60. Claus Mueller id. könyv, 131.old.
61. Uo.
62. Uo.
63. Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976. 15. old.
64. Uo. 19.old.
65. Hankiss Elemér: Szentgyörgyök és sárkányok. Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Bp. TÉKA 1980. 128. old.
Lévi-Strauss: A mítoszok struktúrája, Strukturalizmus, Bp. Európa, 1966. 137. old.
66. Lásd az előző két írást.
67. Bernhard Badura: id.könyve, 68.old.
68. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Bp. Magvető

1976. II. kötet, 451.old.

69. Cs.Kiss Lajos: Adalékok az ideológiai "észlelés" és jelentésadás természetéhez. /A bolsevik programideológia legitimációs rendszerének változásai 1946-1953/ MSZMP Társ.tud. Intézet, Bp. 1984. /kézirat/ Terestyéni Tamás: A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. In: Az információtól a közéletig, Bp. Kossuth, 1973. 84.old. Szabó Miklós: id. cikke, de ide sorolható még a szerző egyik tanulmánya is. Gyekiczky Tamás: Ideológiai érvelés büntetőjogi ítéletekben. 1952. Jogi Kari Acta. 1985. /ELTE ÁJTK kiadása/ és Gyekiczky Tamás: Legitimációs érvek és értékek az MKP, MDP, MSZMP kongresszusi határozataiban és dokumentumaiban. MSZMP Társ.tud. Intézet, 1982. /kézirat/
70. Társadalmi Szemle elemzése Cs.Kiss Lajos művében található.
71. Terestyéni Tamás tanulmánya.
72. Mihail Bahtyin: id. mű, 262. old.
73. Herbert Marcuse: id. mű, 105.old.
74. Kvázi tudományos nyelvezet alatt a korabeli ideológiai nyelvhasználat társadalmi problémákat boncolgató világát értjük. Semmi köze a tudományos objektivitás elvéhez, de mégis úgy tesz, mintha lenne. Lásd Cs.Kiss Lajos id. művét.
75. Terestyéni Tamás cikkét ajánljuk ehhez a problémához.
76. Bernhard Badura: id. mű, 43.old.
77. A jövő a Társadalmi Szemle cikkeiben lényeges és fontos ígéret, Vö. Cs.Kiss Lajos munkájával.
78. Lásd Terestyéni Tamás cikkét.
79. A fogalom pontos kifejtése Andor Csaba idézett munkájában van. 178. és következő oldalak.
80. Ma már tudjuk, a munkaerőhiány a gazdasági folyamatokból alakul ki, s korántsem olyan egyértelmű a megítélése, mint ebben a korszakban. Kornai János: A hiány, Bp. KJK. 1980.

81. A kategória Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus, Bp. Kossuth 1974. c. könyvéből származik.
82. Szabó Miklós, id. cikk.
83. Sztálin 1929-es beszéde az ellenségcsinálásnak modellje még hosszú évekig. Nem a nyílt ellenségek - pl. a fasiszta rohamosztagosok -, hanem a szociáldemokráciával együttműködni kívánó kommunista csoportok az elsőszámú közellenségek. Az egész érvelés és világrend megfogalmazás, kapitalizmus és politika elmélet a sztálini nagy leszámolást készítette elő, majd támasztotta alá.
A beszéd Sztálin magyar nyelvű műveinek 12-ik kötetében található meg.
84. Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. Szikra 1950.
85. Uo.
86. Jürgen Habermas idézett munkája, Bernhard Badura és Claus Mueller könyveinek megfelelő részei.
87. A technika centrikus szociológia a marxizmuson belül Nyikolaj Buharin nevéhez fűződik. Buharin könyvének német címe: N. Bucharin: Theorie des historischen Materialismus. Gemeinverständliches Lehrbuch der marxistischen Sociologie. Verlag der Kommunistischen Internationale. Hamburg. 1922. Buharin mellett a sztálini gazdaságelméletet is meg kell említenünk. Sztálinnak különösen azokat az írásait, melyek a technikai fejlesztés fontosságáról szólnak. A Bucharini elmélet filozófiai kritikáját Antonie Gramsci végezte el, még a huszas években. A. Gramsci: Filozófiai írások. Bp. 1970. Kossuth, 179. old.tól
88. Karl Mannheim: Ideologia és Utópia id. mű, 116.old.
89. Uo.
90. Uo. A chialisztikus felfogást szépen elemzi Cs.Kiss Lajos, idézett művében.

91. Karl Mannheim: Ideológia és Utópia. 118.old.
92. Uo.
93. Karl Mannheim: Das konservative Denken im: Karl Mannheim: Wissensoziologie Soziologische Texte, Luchterhand. 1970. 420. old.
94. Karl Mannheim: Ideológia és Utópia id.mű, 30.old.
95. Uo. 64.old.
96. Szabó Miklós idézett tanulmánya
97. Uo.
98. Ezt mutatja ki Cs.Kiss Lajos az említett munkájában.
99. Szabó Miklós id. cikke 76. old.
100. Karl Mannheim: Ideológia és Utópia id. mű, 36.old.
101. Huszár Tibor: Gondolatok a munkaerkölcsről, Bp. Magvető.1982.
Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. Gondolat. 1977. Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban /1867-1944/
In: Tanulmányok a munkásosztályról, Bp. Kossuth, 1973.
102. Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat Bp. Kossuth 1982.
103. Losonczy Ágnes: id. mű, 204.old.
104. Karl Hinrichs, Helmut Wiesenenthal: Arbeitswerte und Arbeitszeit im: Arbeitszeitpolitik, Hrg: Klaus Offe, Karl Hinrichs, Helmut Wiesenenthal Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit. Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York 1983. 117.old.
105. Uo.
106. Uo. 119.old.
107. Bernhard Badura id. mű, 67.old.
108. Basil Bernstein id. mű.

109. Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns
Surkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1981. Jürgen
Habermas: Moralbewusstsein und kommunikativen Handelns.
Surkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1983. Frankfurt am
Main, magyarul: Jürgen Habermas: A kommunikativ cselekvés
elmélete. A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő
külön kiadványa. ELTE kiadás, 1986. Bp.
110. Jürgen Habermas: Moralbewusstsein... 146. old.
111. Magyar kiadás, 59. old.

Módszertani útmutatás

A kutatás módszertani problémái

A kutatás azoknak az ítéleteknek feldolgozására vállalkozott, amelyek az Új Magyar Központi Levéltár iratanyagában találhatók. 1952-1953-ban a járásbiróságok előtt 15.000 per folyt, s végződött nagyrészt a vádlott elítélésével. A levéltárban az 1952-es ítéletek zöme megmaradt, s mi ebből választottunk ki 1.000 ítéletet a számítógépes elemzés számára.

Az ítéleteket ADATLAPRA másoltuk át. Az adatlap információit kódoltuk, majd számítógépes elemzést végeztünk.

A legfontosabb változókat a Függelék szintén tartalmazza. A változóeloszlások elkészítése után néhány problémakör mentén változócsoportokat hoztunk létre, e változócsoportokat strukturális elemzésnek vetettük alá. A strukturális elemzés lényege, hogy a változók belső eloszlása alapján korrelációs mátrixot rajzolhatunk fel. Ebben pontosan jellemezhetőek a változók a szerint, hogy az elemzésre kijelölt változócsoponton belül ható, avagy függő típusú változók-e, meghatározható továbbá a változók közötti kapcsolatok erőssége. A strukturális elemzések mátrixait is tartalmazza a Függelék.

A korrelációk alapján kétdimenziós, illetve háromdimenziós táblákat készítettünk. A táblák elemzésének eredményei szerepelnek tanulmányunkban.

A matematikai-statisztikai elemzéseket Dénes Tamás segítségével készítettük.

Az elítéltek társadalmi helyzetét jellemző változók

A., A minta elemzése

Az elítéltek társadalmi státuszát a következő változókkal jellemeztük: Nem, kor, elítélt születési helyének típusai, az elítélt állandó lakóhelyének típusai, az állandó lakóhely megyei

beosztása, az ideiglenes lakóhely típusai, az eltartott személyek száma, családi állapot, házastárs foglalkozása, az elítélt vagyoni helyzete, legmagasabb iskolai végzettség, az elítélt szakképzettsége, apa foglalkozása, anya foglalkozása, az elítélt jövedelme, az elítélt családi-szociális problémái, az életút legelső foglalkozása.

A feldolgozás során a változók alapeloszlásának elkészítése mellett megvizsgáltuk e változócsoporthoz strukturális összefüggéseit, emellett kétdimenziós táblákat készítettünk egy-két változó legfontosabb összefüggéseinek bemutatására. /Kor, nem, apa foglalkozása mentén készültek ezek a táblázatok./

A strukturális elemzés megállapításai szerint a változócsoporthoz legfontosabb ható típusú változói a következő változók voltak: A születési hely típusai /40 %-ban ható, 17 %-ban függő típusú változó/; Az állandó lakóhely típusai /36 %/17 %/; A legmagasabb iskolai végzettség /33 %/20 %/; Családi állapot /38 %/18 %/. Ezek voltak tehát azok a változók, amelyek a társadalmi státuszt leíró változók összefüggéseit a leginkább meghatározták.

A vagyoni helyzet /33 %/53 %/; Az ideiglenes lakóhely típusa /34 %/49 %/; Szakképzettség /31 %/61 %/ és az apa foglalkozása /36 %/48 %/ a leginkább függő típusú változók. E változók eloszlása tehát a társadalmi státuszt meghatározó változócsoporthoz függvényében alakult. A leginkább ható típusú változókat első pillantásra szemügyre véve az a benyomásunk támad, hogy a társadalmi státuszt az elítéltek térbeli eloszlása nagymértékben meghatározza.

A lakóhely tipizálásáról a következőket kell elmondanunk. Adataink alapján az elítélteket megpróbáltuk településkategóriákba sorolni mind az állandó lakóhely, mind a születési hely tekintetében. Először elkészítettük a lakóhelyek 1952-es beosztását, - ehhez az 1950-es településrendezési rendelkezések megvoltak -, majd a bíróságok által kötelezően jegyzett adatok

alapján a településtípust kódoltuk. A következő településtípusokat alkalmaztuk: Főváros, 100 ezer lakos feletti nagyváros, 40-100 ezer lakosú város, Egyéb város, Szocialista város, Nagyközség, Kisközség, Tanya.

A települések típusainak megalkotásakor a következő problémával találtuk szembe magunkat. Ebből az időből - és későbből sem - szociológiailag releváns településbesorolás nem áll rendelkezésünkre. A nagyközség-kisközség elhatárolás államigazgatási elhatárolás, amit mi - jobb híján - szociológiai értelemben fogunk fel. Azonban csak annyiban jelent ez a két községtípus némi különbséget, amennyiben a nagyközség típus jelentősebb településnek mondható, mint a kisközség. A nagyközségek kijelölése ugyanis ezt az egy dimenziót - még ha politikai szempontok torzítják is - figyelembe veszi. Az igazi különbségeket nem itt, hanem a város és falu határának vonala mentén érezzük.

A városok esetében helyzetünk könnyebb volt, mivel sikerült a városok lakossága alapján elkészíteni a korabeli város-hálózat típusait. A 100 ezer lakos feletti nagyváros típusa lényegében a megyei városokat jelöli, de 1950-54. között ilyen kategória éppen nem létezett. A szocialista városok típusának megalkotását a várostípus és az iparosítás közötti szoros kapcsolat tette indokolttá. E várostípust fenntartottuk a születési helynél is - tudva azt, hogy az elítéltek jóval e várostípus létrehozása előtt születtek, - kíváncsiak voltunk azonban az iparosítás következtében létrejövő népességmozgásokra is, amit e kategórián belül is mérni reméltünk.

Mobilitás a munkaszervezetben és a társadalomban

Az ítéletek adatai alkalmat adtak az elítéltek munkaszervezetben belüli, de bizonyos sajátos társadalmi szituációk közötti mozgásának mérésére. Meg kell jegyeznünk, bár négy munkahelyről

vettünk fel adatokat, elemezhető adatsoraink csak az első három munkahelyről vannak. Ennek az az oka, /az is lehet az oka/ hogy négy munkahelye nem mindenkinek volt, másrészt a bíróságoknak nem volt kötelező a munkahelyi életutat jelző tények rögzítése. Így a mérés során azt az elvet követtük, ahol egy munkahely volt feltüntetve, ott az elítéltet egy munkahelyes dolgozónak vettük, mivel így legalább információt nyertünk a munkaszervezeten belüli mozgásról, a kilépések motivumairól, indítékairól. E feltételezést elejtve nem tudtunk volna mit kezdeni a több munkahelyes életutakkal, nem tudtuk volna azt - még ha alacsonyabb valószínűségi fokot is értünk így el - megközelítőleg sem befogni.

I. Társadalmi helyzetet jelölő változók strukturális

elemzése

Páronkénti változó-struktúra /normál fedési matrix/

Függés

	2.V	3.V	4.V	5.V	6.V	7.V	8.V	9.V	11.V	12.V	13.V	14.V	16.V	17.V
2.V	1.000	0.221	0.316	0.332	0.292	0.384	0.240	0.973	0.336	0.376	0.371	0.397	0.263	0.424
3.V	0.023	1.000	0.055	0.048	0.051	0.064	0.116	0.121	0.080	0.059	0.069	0.057	0.045	0.070
4.V	0.060	0.091	1.000	0.521	0.208	0.136	0.102	0.128	0.138	0.138	0.168	0.165	0.116	0.153
5.V	0.055	0.072	0.474	1.000	0.348	0.103	0.082	0.116	0.103	0.113	0.140	0.151	0.110	0.128
6.V	0.015	0.026	0.062	0.114	1.000	0.045	0.027	0.036	0.037	0.063	0.039	0.047	0.038	0.046
7.V	0.334	0.403	0.460	0.401	0.546	1.000	0.459	0.519	0.580	0.562	0.568	0.610	0.408	0.602
8.V	0.036	0.158	0.084	0.074	0.074	0.108	1.000	0.173	0.127	0.097	0.111	0.105	0.070	0.145
9.V	0.224	0.238	0.152	0.152	0.145	0.183	0.251	1.000	0.169	0.184	0.187	0.196	0.109	0.197
11.V	0.328	0.550	0.506	0.437	0.495	0.623	0.589	0.519	1.000	0.584	0.649	0.637	0.449	0.645
12.V	0.105	0.132	0.188	0.170	0.285	0.240	0.161	0.211	0.231	1.000	0.232	0.274	0.148	0.234
13.V	0.413	0.527	0.669	0.649	0.574	0.656	0.558	0.619	0.697	0.627	1.000	0.705	0.611	0.677
14.V	0.307	0.315	0.501	0.522	0.500	0.565	0.399	0.498	0.551	0.582	0.570	1.000	0.404	0.573
16.V	0.035	0.056	0.088	0.091	0.096	0.083	0.064	0.069	0.083	0.082	0.103	0.093	1.000	0.100
17.V	0.219	0.275	0.346	0.324	0.354	0.422	0.403	0.375	0.421	0.380	0.413	0.438	0.313	1.000

A VÁDLOTT NEME

2.V → H = 27 % HR = 14 %
 F = 37 % FR = 37 %

A VÁDLOTT KORA

3.V → H = 31 % HR = 21 %
 F = 11 % FR = 1 %

A VÁDLOTT SZÜLETÉSI HELYE

4.V → H = 40 % HR = 27 %
 F = 17 % FR = 15 %

A VÁDLOTT ÁLLANDÓ LAKÓHELYE

5.V → H = 36 % HR = 27 %
 F = 17 % FR = 13 %

AZ ÁLLANDÓ LAKÓHELY MEGYEI
BEOSZTÁSA

6.V → H = 37 % HR = 28 %
 F = 11 % FR = 0 %

AZ IDEIGLENES LAKÓHELY
TÍPUSAI

7.V → H = 34 % HR = 26 %
 F = 49 % FR = 49 %

AZ ELTARTOTT SZEMÉLYEK SZÁMA

8.V → H = 32 % HR = 25 %
 F = 13 % FR = 7 %

A CSALÁDI ÁLLAPOT

9.V → H = 38 % HR = 32 %
 F = 18 % FR = 18 %

A VÁDLOTT VAGYONI HELYZETE

11.V → H = 33 % HR = 25 %
 F = 53 % FR = 53 %

LEGMAGASABB ISKOLAI VÉGZETTSÉG

12.V → H = 39 % HR = 27 %
 F = 20 % FR = 20 %

A VÁDLOTT SZAKKÉPZETTSÉGE

13.V → H = 31 % HR = 27 %
 F = 61 % FR = 61 %

APA FOGLALKOZÁSA

14.V → H = 36 % HR = 28 %
 F = 48 % FR = 48 %

A VÁDLOTT JÖVEDELME

16.V → H = 29 % HR = 22 %
 F = 10 % FR = 1 %

A VÁDLOTT CSALÁDI-SZOCIÁLIS
PROBLÉMÁI

17.V → H = 35 % HR = 29 %
 F = 36 % FR = 36 %

A társadalmi helyzetet
jellemző változók tulaj-
donságai:

H = Ható típus

F = Függő típus

HR = Összhatás a
rendszerre

FR = Össz függés a
rendszerből

/A %-ok a hatások
erősségét jelzik./

Összefüggés a társadalmi státusz és a jogi szabályozás között

Az elemzés céljára kiválasztottuk azokat a legfontosabb változókat, amelyek a társadalmi státuszt leírják. Emellett kiválasztottuk azokat a jogi változókat is, amelyekkel jellemezhető a jogi szabályozás. Ezeket a változókat strukturális elemzésnek vetettük alá. A társadalmi státuszt a következő változókkal jellemeztük: A vagyoni helyzet, Az elítélt szakképzettsége, Apa foglalkozása, Az elítélt jövedelme.

A jogi szabályozás jellemzésére a következő változókat emeltük ki: Az ítéletet hozó megyei bíróság, Az ítélet főbüntetésének neme, A szabadságvesztés büntetés tartama, A javító-nevelő munka tartama, A bűncselekmény jogi minősítése, Enyhítő körülmények léte az ítéletben, Ideológiai elemek léte az ítéletben.

III. A társadalmi státusz és a jogi szabályozás közötti strukturális összefüggések

Büntetőjogi ítéletek 1952-ből

[illegible]

AZ ELITÉLT VAGYONI HELYZETE

11.V → H = 46 % HR = 37 %
 F = 55 % FR = 55 %

AZ IDEOLÓGIAI ELEMÉK LÉTE
AZ ITÉLETBEN

104.V → H = 32 % HR = 26 %
 F = 26 % FR = 26 %

AZ ELITÉLT SZAKKÉPZETTSÉGE

13.V → H = 42 % HR = 38 %
 F = 62 % FR = 62 %

APA FOGLALKOZÁSA

14.V → H = 48 % HR = 38 %
 F = 48 % FR = 48 %

H: Ható-típus

F: Függő-típus

HR: Összhatás
 /rendszerre/

FR: Összfűggs
 /rendszeretől/

AZ ELITÉLT JÖVEDELME

16.V → H = 35 % HR = 32 %
 F = 10 % FR = 1 %

AZ ITÉLETET HOZÓ BIRÓSÁG
MEGYEI ELHELYEZKEDÉSE

79.V → H = 44 % HR = 40 %
 F = 0 % FR = 0 %

AZ ITÉLET FŐBÜNTETÉSÉNEK NEME

85.V → H = 60 % HR = 48 %
 F = 51 % FR = 51 %

A SZABADSÁGVESZTÉS BÜNTETÉS TARTAMA

86.V → H = 55 % HR = 44 %
 F = 58 % FR = 58 %

A JAVITÓ-NEVELŐ MUNKA TARTAMA

87.V → H = 56 % HR = 45 %
 F = 23 % FR = 23 %

A BŰNCSELEKMÉNY JOGI MINŐSÍTÉSE

94.V → H = 59 % HR = 47 %
 F = 49 % FR = 49 %

ENYHITŐ KÖRÜLMÉNYEK AZ ITÉLETBEN

97.V → H = 38 % HR = 31 %
 F = 54 % FR = 54 %

A jogi változócsoporthoz és a munkaszervezeti pozíciót jelölő
változócsoporthoz strukturális elemzése

Az elemzéshez a következő változókat választottuk ki: Az eljárást kezdeményező vállalat sajátos területe, Az elítéltek foglalkozása a bűncselekmény elkövetésének idején, Az elítélt cselekedetének típusa, Az igazolatlanul hiányzott műszakszám, A munkahely elhagyásának motivuma, Az elkövetés egyéni-társas jellege, A dolgozó konfliktusvállalásának jellemzői.

A jogi változócsoporthoz tartozott: Az ítéletet hozó megyei bíróság területi elhelyezkedése, A bűncselekmény jogi minősítése, A főbüntetési nemek, Az enyhítő körülmények léte az ítéletben, Az ideológiai elemek léte az ítéletben.

III. A jogi változócsoporthat és a munkaszervezeti változócsoporthat

közötti strukturális elemzés mátrixa

	59.V	60.V	61.V	62.V	63.V	64.V	65.V	70.V	79.V	85.V	94.V	97.V	104.V
59.V	1.000	0.079	0.103	0.126	0.111	0.098	0.114	0.124	0.554	0.131	0.124	0.083	0.069
60.V	0.187	1.000	0.202	0.309	0.267	0.275	0.312	0.284	0.289	0.306	0.306	0.244	0.158
61.V	0.121	0.097	1.000	0.258	0.205	0.094	0.109	0.072	0.198	0.253	0.293	0.076	0.050
62.V	0.234	0.254	0.423	1.000	0.178	0.229	0.265	0.286	0.238	0.169	0.164	0.202	0.168
63.V	0.201	0.218	0.329	0.176	1.000	0.273	0.309	0.615	0.284	0.265	0.261	0.199	0.200
64.V	0.541	0.609	0.508	0.574	0.667	1.000	0.987	0.550	0.598	0.649	0.627	0.579	0.442
65.V	0.569	0.641	0.538	0.610	0.693	0.973	1.000	0.587	0.626	0.681	0.660	0.610	0.479
70.V	0.150	0.153	0.075	0.191	0.420	0.144	0.170	1.000	0.213	0.134	0.130	0.119	0.130
79.V	0.221	0.049	0.066	0.052	0.064	0.044	0.051	0.072	1.000	0.052	0.053	0.038	0.037
85.V	0.419	0.416	0.742	0.270	0.423	0.417	0.462	0.323	0.405	1.000	0.903	0.391	0.236
94.V	0.394	0.410	0.849	0.261	0.415	0.390	0.434	0.314	0.415	0.886	1.000	0.369	0.222
97.V	0.487	0.568	0.431	0.539	0.518	0.576	0.616	0.490	0.555	0.629	0.614	1.000	0.379
104.V	0.244	0.222	0.157	0.289	0.345	0.245	0.281	0.353	0.334	0.232	0.223	0.204	1.000

AZ ELJÁRÁST KEZDEMÉNYEZŐ
VÁLLALAT SAJÁTOS TERÜLETEI

59.V → H = 31 % HR = 31 %
F = 17 % FR = 11 %

AZ ELITÉLT FOGLALKOZÁSA A
BŰNCSELEKMÉNY ELKÖVETÉSEKOR

60.V → H = 38 % HR = 29 %
F = 26 % FR = 26 %

AZ ELITÉLT CSELEKEDETÉNEK
FAJTÁJA

61.V → H = 42 % HR = 35 %
F = 20 % FR = 11 %

AZ IGAZOLATLANUL HIÁNYZÓ TT
MŰSZAKSZÁM

62.V → H = 32 % HR = 30 %
F = 23 % FR = 23 %

A MH. ELHAGYÁSÁNAK MOTIVUMAI

63.V → H = 38 % HR = 35 %
F = 27 % FR = 27 %

AZ ELKÖVETÉS EGYEDI-TÖBBES
JELLEGE

64.V → H = 39 % HR = 29 %
F = 61 % FR = 61 %

A TÖBB ELKÖVETŐ KAPCSOLATAINAK
JELLEGE

65.V → H = 36 % HR = 33 %
F = 63 % FR = 63 %

A DOLGOZÓ KONFLIKTUSVÁLLALÁSAI-
NAK MOTIVÁCIÓI

70.V → H = 39 % HR = 32 %
F = 17 % FR = 16 %

AZ ITÉLETET HOZÓ BÍRÓSÁG MEGYEI
ELHELYEZKEDÉSE

79.V → H = 39 % HR = 39 %
F = 22 % FR = 1 %

AZ ITÉLET FŐBÜNTETÉSÉNEK NEME

85.V → H = 39 % HR = 36 %
F = 45 % FR = 45 %

A BŰNCSELEKMÉNY JOGI MINŐSÍTÉSE

94.V → H = 39 % HR = 35 %
F = 44 % FR = 44 %

ENYHITŐ KÖRÜLMÉNYEK AZ ITÉLETBEN

97.V → H = 32 % HR = 24 %
F = 53 % FR = 53 %

AZ IDEOLÓGIAI ELEMÉK LÉTE
AZ ITÉLETBEN

104.V → H = 26 % HR = 20 %
F = 26 % FR = 26 %

H: Ható-típus

F: Függő-típus

HR: Összhatás
/rendszerre/

FR: Összfűggs
/rendszeretől/

T á b l á z a t o k

Az elítélt születési helyének és állandó lakóhelyének összefüggései

Állandó	S z ü l e t é s i h e l y									
	Buda- pest	100 ezer lakos fe- letti nagyváros	40-100 ezer lakosú város	Egyéb város	Szocia- lista város	Nagyköz- ség	Kisköz- ség	Tanya	Nem Ma- gyaror- szág	Nincs adat
Budapest	43	2	1	8	-	19	7	-	6	4
100 ezer la- kos feletti nagyváros	3	26	-	1	-	10	7	-	1	-
40-100 ezer lakosú város	1	1	21	1	-	6	4	-	3	-
Egyéb város	3	-	-	57	-	9	3	1	-	2
Szocialista város	4	2	5	11	5	10	20	3	2	-
Nagyközség	9	6	4	8	1	300	27	-	13	13
Kisközség	2	2	1	6	-	24	177	2	-	10
Tanya	-	2	2	-	-	3	2	-	1	1
Nincs adat	-	-	1	1	-	12	3	-	3	9
<i>Σ</i> /fő/	65	41	35	93	6	393	250	6	29	39
										957

Σ

2.számú tábla

Az elítéltek első munkaszervezeti
foglalkozása

	fő	%
Ipari szakmunkás	63	7%
Ipari betanított munkás	78	8%
Ipari segédmunkás	596	62%
TSZ-tag	6	1%
Állami gazdasági fizikai dolgozó	74	8%
Kisiparos alkal- mazásában álló	1	-
Altiszt	1	-
Egyéb	27	3%
Nincs adat	111	12%
Σ	957	100%

3.számú tábla

Az eljárást kezdeményező vállalat sajátos
területe

	fő	%
Budapest /Csepel/	119	12%
Csepel	26	3%
Komló-Pécs	146	15%
Sztálinváros	12	1%
Komárom	10	1%
Miskolc-Diósgyőr	71	8%
Veszprém-Várpalota	57	6%
Más terület	387	40%
Nincs adat	127	14%
	957	100%

4.számú tábla

Az elítéltek cselekedetének
fajtai

	fő	%
Önkényes kilépés	296	31%
Igazolatlan hiányzás	342	36%
Önkényes kilépés követte az igazolatlanul hiányzást	66	7%
Munkakönyvvvel kapcsolatos cselekedet	98	10%
Anyagi tartozás és önkényes kilépés	147	15%
Nincs adat	8	1%
Σ	957	100%

5.számú tábla

A dolgozó cselekedetének sajátosságai

Az ismert adatok %-ban
/361 = 100 %/

Átmeneti munkavégzőképesség csökkenés miatt szociális helyzetén akart változtatni	26	7%
Szabadságra akart menni	20	8%
Szabadságot kért, mert aratni csépelni akart	69	19%
Felmondott	30	8%
Más munkakörbe akarta magát áthelyeztetni	30	8%
Más munkahelyre akart menni	41	11%
Szóvá tett valamilyen szociális problémát	15	4%
Szóvá tett valamilyen munkaszer- vezési problémát	5	-
Munkásszálláson uralkodó problé- mát tett szóvá	3	-
Ránézve hátrányos munkahelyi bejegyzést megváltoztatta	29	8%
Nem ipari és nem mg-i pénzkereső foglalkozást kívánt folytatni	11	3%
Bérezési problémát tett szóvá	29	8%
Alkoholista, iszákos életmódot folytatott	25	7%
Több sajátosság egyszerre	32	8%
Nincs adat	596	
Σ	957	

6.számú tábla

A dolgozó konfliktusvállalásának motivációiIsmert adatot 100 %-nak
véve %-ok

Meg kellett a földet művelni	54	11%
Beteg volt, nem tudott munkát végezni	60	12%
Családtagja, rokona beteg volt	15	3%
Munkahelyi helyzete elviselhetetlen volt	25	5%
Hozzá tartozóiról kellett gondoskodni	20	4%
Családtagja, rokona betegsége miatt földet kellett megművelni	13	3%
Nem volt a keresettel megelégedve	48	9%
Óvoda, bölcsőde miatt nem tudta gyermekét kire hagyni	2	-
Nem volt pénze a toborzási jutalom visszafizetésére	5	-
Családja megélhetését nem tudta biztosítani	25	5%
Keveset volt otthon változó munkahelye miatt	3	-
Eü. szolgálat idő előtt kiírta munkába	3	-
Ótthontól távoli munkahely	15	3%
Egyéb motívumok	134	27%
Több motívum egyszerre	73	15%
Nincs adat	462	
Σ	957	

7.számú tábla

A bűncselekmények jogi minősítése

	Eset	%
Népgazdasági terv elleni bűncselekmények	693	72%
Sikkasztás	129	14%
Lopás	3	-
Közokirathamisítás	101	11%
Egyéb	14	2%
Nincs adat	17	2%
Σ	957	100%

8.számú tábla

Az ítélet főbüntetésének neve

	Eset	%
Végrehajtható szabadság-vesztés	120	13%
Felfüggesztett szabadság-vesztés	78	8%
Javító-nevelő munka	702	73%
Pénzfőbüntetés	28	3%
Bírói megrovás	10	1%
Próbára bocsátás	5	-
Nincs adat	14	2%
Σ	957	100%

9. számú tábla

Az elitáltak kora

$$\bar{X} = 29 \text{ év}$$

Korcsoportok	16-18 év	19-20 év	21-25 év	26-30 év	31-35 év	36-40 év	41-45 év	46-50 év	51 felett	Nincs adat	Σ
Fő	10	226	203	203	87	77	76	38	34	3	957
%	1%	24%	21%	21%	9%	8%	8%	4%	4%	-	100%

10. számú tábla

Az elítéltek szakképzetlensége korcsoportonként %-ban

[illegible]

11.számú tábla

A bűncselekményt megelőző konfliktus jellemzői

	fő	Az ismert adatok %-ban /100 % = 282/
Megkérdezése nélkül áthelyezték más munkakörbe	26	9%
Kedvezményt ígért a vállalat, de az ígéretet nem tartotta be	17	6%
Figyelmen kívül hagyták bérezéssel kapcsolatos felszólalását	16	6%
Régebben adott kedvezményt visszavették	12	5%
Munkakörét megváltoztatták	4	-
Eü. okokra hivatkozva áthelyezését kérte, de azt nem teljesítették	12	5%
Családi helyzetéből adódó problémát figyelmen kívül hagyták	15	6%
Fegyelmi büntetést kapott a vállalattól	27	9%
Fegyelmezetlenséget követett el, de nem kapott érte büntetést	17	6%
Felmondását nem fogadták el	42	15%
Több jellemző is kimutatható	20	7%
Egyéb	74	26%
Nincs adat	675	
<i>Σ</i>	957	

12.számú tábla

Az elkövetés egyedi-kollektív jellege

	fő	%
Egyedül, másoktól függetlenül követte el	825	86%
Egyedül, mások biztatására	9	1%
Másokkal együtt	105	11%
Nincs adat	18	2%
	957	100%

13.számú tábla

A több elkövető kapcsolatának jellege

	A több elkövető %-ban
Rokoni kapcsolat	24%
Baráti kapcsolat	3%
Munkatársi kapcsolat	54%
Egy helyről jöttek dolgozni	13%
Egy helyről jöttek dolgozni, barátok	6%

14.számú tábla

Az ideológiai elemek léte az
ítéletekben

Van ideológiai elem	302	31%
Nincs ideológiai elem	646	68%
Nincs adat	9	1%
Σ	957	100%

elkövetéséhez viszonyítva

[illegible]

Az ítélet meghozatalának időpontja

1951.				1952.				Nincs adat		
I.	II. negyedév	III.	IV.	I.	II. negyedév	III.	IV.			
-	1	1	15	117	250	324	232	17	957	fü
-	-	-	2%	12%	26%	34%	24%	2%	100%	%

Az ítélet rendelkezése

	Eset- szám	%	Σ eset	Σ %
Elítélik a vádlottat	942	98%	957	100%
Felmentik a vádlottat	13	2%		
Nincs adat	2			

Az elítélt fellebbezésének gyakorisága

	Eset- szám	%
Fellebbezett	26	3%
Nem fellebbezett	856	89%
Nincs adat	75	8%
Σ	957	100%

Az ítélet jogereje

	Eset- szám	%	Σ eset	Σ %
Jogerős ítélet született	911	95%		
Nem jogerős az ítélet	35	4%	957	100%
Nincs adat	11	1%		

18. számú tábla

A/ A lakosság nemek szerinti megoszlása

/Forrás: 1956-os Statisztikai Zsebkönyv/

Férfi	48,3 %
Nő	51,7 %

B/ Az 1952-ben elítéltek nemi eloszlása

/Forrás: Bírósági Statisztika /1950-1956/ Bp. 1956./

Férfi	76 %	101	764
Nő	24 %	32	708
<u>Σ</u>	100 %	134	472
%		fő	

C/ A társadalmi tulajdon elleni bűncselekmény nemi megoszlása /1952/

Forrás: Bírósági Statisztika 1950-1956. /Bp. 1956./

Férfi	82,2 %
Nő	17,8 %

Az elítéltek kora 1952-ben

/Forrás = Birósági Statisztika 1950-1956. Bp. 1956./

K o r		
Év	18-34 év	34 éven felül
1952.	44,7%	55,3%
		100%

35 éven aluliak eloszlása

K o r		
Év	18-24 év	25-34 év
1952.	17,1%	27,6%
		44,7%

A jogerősen elítéltek kormegoszlása

/Forrás = Birósági Statisztika 1950-1956. / Bp. 1956.

Korcsoport		
1952.		
	fő	%
18-24 év	20043	17,1%
25-34 év	37189	27,6%
35-54 év	55793	41,5%
55-69 év	15813	11,8%
70 év felett	2633	2,0%
	134471	100%

20.számú tábla

Női keresők az aktív keresők arányában

/Forrás: Statisztikai Zsebkönyv 1956./

I p a r á g	1951.	1955.
	Női foglalkoztatottak aránya az iparban fogl. 100 %-ban	Női foglalkoztatottak aránya az iparban fogl. 100 %-ban
Gyáripar	32%	32%
Építőipar	14%	14%
Mezőgazdaság	23%	18%
Állami igazgatás	45%	51%
Kereskedelem	43%	48%

Az aktív keresők nemi megoszlása %-ban

/Forrás: Társadalmi mobilitás történeti tendenciái.
Társadalmi Statisztikai Közlemények KSH/

Év	Férfi	Nő
1949.	65.4%	34.6%
1960.	50.4%	49.6%
		100%

Az aktív keresők az össz népesség %-ban

Év	Férfi	Nő
1949.	65.4%	25.0%
1960.	63.9%	32.8%
		47.8%

Itélet szövegek

MÁSOLAT!

A budapesti XX-XXI.ker. járásbiróság mint büntetőbiróság.
B.IV. 30.339-1952-2.

A Népköztársaság Nevében!

A budapesti XX-XXI.ker. járásbiróság mint büntetőbiróság
Budapesten 1952. évi október hó 1. napján megtartott nyilvános tárgyalás alapján meghozta a következő

i t é l e t e t :

1952. évi október hó 1. napja óta előzetes letartóztatásban lévő S.J. vádlott, aki 1933. szeptember 5-én született Csepelen, budapesti XX.ker. lakos, magyar állampolgár, nőtlen, családfenntartó, 4 elemi végzett, segédmunkás foglalkozású, szülei János és Mária, vagyontalan, havi kereset 7-800 forint, büntetlen,

b ü n ö s

a tervgazdálkodás érdekét veszélyeztető büntetben.

A járásbiróság ezért S.J. vádlottat 10 % - tiz - %-os bércsökkentés mellett végzendő 3 - három -hónapi javító-nevelő munkára ítéli, amelyet a R.M. Vas- és Fémművek Csőgyárában, részére előírt munkakörben köteles végezni.

A bércsökkentés nem érinti azonban a részére folyósítandó családi pótlék összegét.

A bíróság elrendeli a vádlott előzetes letartóztatásának megszüntetését és azonnali szabadlábra helyezését.

I n d o k o l á s .

A bíróság a vádlott nyilatkozata és az ismertetett nyomozati iratok alapján az alábbi tényállást állapította meg:

A segédmunkás foglalkozású, munkás származású családfenntartó, beteg édesanyját és 14 éves leánygyermekét tartja el - vádlott a R.M. Vas- és Fémművek Csőgyára üzeméből 1952. július 26. 2, szeptember 5, , 7, és 17. napjain távolmaradt.

Vádlott a fenti tényállásban irt cselekménynek az elkövetését beismerte és bűnösnek érzi magát.

Védekezésében előadja, hogy édesapja kórházi ápolás alatt volt, majd meghalt. Édesapja betegsége, majd temetése mind az ő vállára nehezedett, s miután édesanyja is beteg, neki kellett a betegséggel és temetéssel felmerült dolgokat elintézni. Előadta azt is, hogy ezen ügyek intézésére a vállalattól kapott egy-pár napot, azonban az engedélyezett napok az ügyei elintézésére nem voltak elégségesek, és ezért maradt távol igazolatlanul az

üzemből. A bíróság védekezését nem fogadta el, mégpedig azért, mert a családi körülményei nem szolgálhatnak mulasztás indokául.

Mint hogy a vádlott önhibájából eredő ok miatt a megállapított időn keresztül számára előírt munkát nem végezte el, munkaerejét a termelésből kivonta, a termelésre vonatkozó jogszabályokon alapuló kötelezettségét megszegte, őt a rendelkező rész szerint bűnösnek kellett kimondani.

Az igazolatlan mulasztás veszélyezteti Népgazdaságunk, tervünk, vagy legalább is annak valamely részlege megvalósítását, sérti a szocialista építés érdekeit és ezért a társadalomra veszélyes.

A bíróság azonban úgy látta, hogy a cselekménynek oka nem a dolgozók társadalmával való szembehelyezkedés és cselekményét nem kártevő célzattal, hanem öntudatának nagymérvű elmaradottsága, politikai képzetlensége folytán követte el.

A bíróság ezért vele szemben börtönbüntetés helyett a szocialista munkafegyelemre nevelés érdekében javító-nevelő munka kiszabását látta szükségesnek.

A javító-nevelő munka tartamának, valamint a bércsökkentés mértékének megállapításánál a bíróság tekintettel volt vádlott büntetlen előéletére, beismerésére, töreldemes megbánására, fiatalabb korára, beteg édesanyjára és kistestvérét kell eltartania, és kereseti viszonyaira.

Amennyiben vádlott ítéletében írt kötelezettségének nem tesz eleget, vagy a munkafegyelmet súlyosan újból megsérti, a javító-nevelő intézkedés még hátralévő időtartamával azonos tartamú szabadságvesztés büntetés lesz vele szemben végrehajtható.

Vádlott ellen a R.M. Vas- és Fémművek tervbűncselekmény miatt a feljelentést megtette.

Vádlott cselekménye megvalósítja 1950.évi 4.tvr.4.§.1.bek-ben meghatározott, a 9.§.1.bek-szerint büntetendő bűntettet.

Budapest, 1952. év október 1. napján

Cs.P. sk. ülnök

W.E. sk. ülnök

Az ítélet jogerős és végrehajtható.

dr.N.I. s.k. tanácsvezető

dr.N. s.k. jbíró

Írásba foglalva 1952.október 20.

Az ítéletet fogalmazta dr. M.J. j.b.fog.

A szerencsi járásbiróság
B. 21010/1952/2.

A Népköztársaság Nevében!

A szerencsi járásbiróság, mint büntetőbiróság tervfegyelem megsértésének büntette miatt vádolt S.I. ellen folyamatba tett bűnügyben az 1952. október hó 7. napján tartott nyilvános tárgyalás alapján meghozta a következő ítéletét:

az 1952. október hó 6. napján őrizetbe vett S.I. nős K.E.-val 1917. január 7-én született, ott is lakik, gyárimunkás, 1945.mg. napszámos, illetve gazdasági cseléd, apja néh. András, anyja P.V. 2 kk. gyermeke van, 2 1/2 hold juttatott földje van, büntetlen előéletű, terhelt bűnös munkafegyelem megsértésével elkövetett tervfegyelem megsértésének büntetéseben:

a járásbiróság ezért S.I. terheltet 4 /négy/ havi javító-nevelő munkára kötelezi, melyet volt munkahelyén, az M.K. Üzemek M. Vasgyári Üzemében köteles 1952. október hó 13. napjától kezdődőleg elvégezni; - elrendeli a terhelt azonnali szabadlábra helyezését és kötelezi, hogy munkahelyére ezen napon érjen vissza és az üzemvezetőség által kijelölt munkát kezdje meg.-

Javító-nevelő munkájáért az egyéként járó munkabér 15 /tizenöt/ %-kal csökkentett része illeti meg. A csökkentés nem érinti azokat a pótlékokat, amelyek családtagjai után járnak. A vállalat a munkabér csökkentett részét a számfejtést követő 15 nap alatt köteles a 108.890 sz. csekkszámára az államnak befizetni.-

Terhelt amennyiben egészségi állapota megengedi, a lehetőséghez képest eddigi munkakörében foglalkoztatandó, magasabb illetményel járó munkahelyen a javító-nevelő munka tartama alatt nem foglalkoztatható, az üzemi termelés érdekében azonban alacsonyabb munkakörben lehet foglalkoztatni. Ha terhelt kötelezettségének igazolatlanul nem tesz eleget, vagy a munkafegyelmet súlyosan sértő magatartást tanúsít, amit az üzemvezetőség a bíróságnak jelenteni köteles, a javító-nevelő munka még hátralévő tartamával azonos tartalmú börtönbüntetést kell rajta végrehajtani, s az ezzel felmerülő bűnügyi költséget az államkincstárnak a terhelt megtéríteni köteles.

A jogerős ítéletet végrehajtása végett a bíróság a vádhatóságnak a miskolci IGH.-nak és a fent említett vállalatnak a jogügyi osztály 64.637/19... sz. feljelentésére hivatkozással megküldi.

I n d o k o k :

A bíróság a terhelt beismerő vallomása alapján tényként állapítja meg, hogy a terhelt 1949. évtől kezdődőleg a rendelkező részben megjelölt üzem tisztítóműhelyében állott, mint gyári munkás alkalmazásban. 1952. július hó 4.-től a terhelt fizetési szabadságának kiadását kérte abból a célból, hogy T.-én levő földjén az aratást és cséplést a szabadság tartama alatt el tudja végezni. Minthogy azonban részére ebben az időpontban az üzem folytonossága és a terv teljesítése érdekében az üzem-

vezetőség szabadságot adni nem tudott, a terhelt 1952. július 4.-én a munkából önkényesen elmaradt, s az aratás és cséplés befejezése után 1952. július 18.-án munkahelyén önként újból jelentkezett, azonban az üzem akkor már nem vette vissza, mert önkényes kilépőnek tekintette és munkaviszonyát fegyelmi úton időközben megszüntette.-

Terhelt ugyan abból a célból hagyta el munkahelyét, hogy nemzetgazdasági szempontból szintén nagy jelentőséggel bíró más természetű munkát végzett el, ez azonban a cselekményét teljesen menthetővé nem teszi, mert kimaradása az üzem részlettervének megvalósulását kétségtelenül veszélyeztette, hiszen épp a terv teljesítése érdekében tagadta meg tőle az üzem a szabadságának kiadását.- Viszont az is kétségtelen, hogy a terheltet kártevő célzat nem vezette, s így a bíróság a terhelt bűnösségét az 1950. évi 4.tvr.4.§-ába ütköző és a 9.§. 1.bek. szerint minősülő tervgazdálkodás érdekeit sértő büntetlben bűnösnek mondta ki.-

Kártevő célzat hiányában a bíróság a vádindítványnak megfelelően javító-nevelő munkát állapított meg börtönbüntetés helyett. A javító-nevelő munka időtartamának megállapításánál, valamint a fizetés csökkentés mérvének megszabásánál a bíróság figyelembe vette, hogy egyrészt a terhelt nem kívánta az üzemet véglegesen önkényesen elhagyni, másrészt, hogy távolléte alatt nemzetgazdasági szempontból fontos munkát végzett.- Ezért a munka tartamát 4 hónapban, a fizetés csökkentés mérvét pedig csupán 15 %-ban állapította meg.

A terhelt a tárgyaláson arra is hivatkozott, hogy a rendes üzemi munkáját az öntőműhelyben 2 oldali sérve és más betegsége miatt nem tudja kellően ellátni. Bár az a körülmény, hogy a terhelt beteg, a tárgyalás adatai szerint bizonyítva nincs, a bíróság az ítéletben kifejezetten hangsúlyozza, hogy a terhelt a volt munkahelyén csak abban az esetben foglalkoztatandó, ha egészségének ártalma nélkül azt megteheti. Amennyiben a javító-nevelő munka során orvosilag bebizonyosodna, hogy terhelt volt munkahelyén egészségének veszélyeztetése nélkül tovább nem dolgozhatna, úgy az üzem vezetőség olyan munkában köteles őt foglalkoztatni, amelyet egészségének veszélyeztetése nélkül elvégezhet.-

A bíróság a javító-nevelő munka kezdő időpontját október hó 13.-ában állapította meg azért, hogy az ítéletnek az üzemmel való közlésére megfelelő idő álljon rendelkezésre, ennek hiányában ugyanis, az üzem a terheltet fegyelmi úton történt elbocsátása miatt a munkába nem fogadná vissza.

Szerencs, 1952. október hó 7.-én.

Dr.D.F. s.k. járásbíró,
a tanács elnöke

Aláírás s.k.
bíró

Aláírás sk.
az akadályozott B.A.
bíró helyett

Ez az ítélet jogerős és végrehajtható.

Szerencs, 1952. október 8.-án.

Aláírás sk. járásbíró

Az ideológiaelemzés empirikus-szociológiai
vetületei

A kutatás során alkalmazott tartalomelemzés kidolgozása Dénes Tamás nevéhez fűződik. A szokásos tartalomelemző programokon túlmenően a módszer lehetőséget adott a fogalmi kapcsolódások és összefüggések mérésére is. Emellett az egyes fogalmak környezetének elemzését is lehetővé tette.

Itt a táblázatokat közöljük, illetve azokat a módszertani fogásokat, melyek bemutatása szükséges.

I. Tábla; Az első negyven szó gyakorisági sorrendje

1., Dolgozó	Bér
Terv	Éhség
Munka	Veszélyeztetni
Gyár	Kell
Szocializmus	Megsérteni
Magatartás	Béke
Kizsákmányoló	Történni
Állam	Munkanélküliség
Munkafegyelem	Kötelesség
Egész	Akadályozni
Dolgozni	Érdek
Belátni	Többség
Építeni	Rész
Teljesíteni	Hatalmas
Fegyelem	Boldog
Jelenleg	Feltétel
Társadalom	Megvalósítani
Ország	40., Önkényes
Magatartás	
Öntudat	
Saját	
Jó	

II. Tábla; Leggyakrabban előforduló mondatok /Gyakorisági sorrendben/

Államban/országban terv folyik.

Országban munkaerőhiány van.

Munkaerőhiánnyal küzdünk.

Nem kell munka nélkül, éhesen ácsorognia a gyár előtt munkára várva, mint az a kizsákmányolók országaiban napirenden van.

A dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelemmel végzi.

Eredményes munkához munkafegyelem szükséges.

Nem elegendő rendszer nélkül, ötletszerűen dolgozni.

A dolgozó jelenleg nem a kizsákmányolók profitját növeli.

Dolgozó maga a közösségért, boldog jövőért dolgozik.

Megkárosítják a dolgozók államát, de saját magukat is.

A dolgozók jórésze jelenleg nemcsak belátja, de érzi is: a munka többé nem kényszer, dicsőség.

Munkabérét közvetlenül, közvetve szociális juttatás formájában megkapja.

A dolgozó ahelyett, hogy meghálálná és önként, öntudatosan, fegyelmezetten végezné munkáját, megsértette a munkafegyelmet.

Szocialista társadalmunkban kedvező munkafeltételek mellett, megfelelő bérért dolgozik.

A terv elengedhetetlen feltétele, hogy az építő munkából minden munkaképes ember kivegye részét.

Veszélyeztette a népgazdasági terv, de annak részletének is a megvalósítását.

Mindig vannak, akik egyrészt nem látják be, nem akarják belátni, másrészt politikai elmaradottság miatt nem képesek belátni azt az óriási különbséget, mely a munka céljából és feltételében a múltban volt, és jelenleg van.

Veszélyezteteti saját társai szebb, boldogabb életét.

III; Az elemzésre kiválasztott kulcsfogalmak a következők:

Magatartás	Terv	Termelés
Rend	Munka	Alkotmány
Öntudat	Gyár	
Munkafegyelem	Érdek	
Lazaság	Dolgozó	
Kényszer	Bér	
Fegyelem	Béke	
Jövő	Társadalom	
Közösség	Ország	
Ember	Szocializmus	
Csoport	Állam	
Múlt	Politika	
Kispolgár	Népgazdaság	
Kizsákmányoló	Juttatás	
Ellenség	Munkafeltétel	

A felsorolásból látható, nemcsak az első negyven helyen szereplő szó került bele az elemzendő kulcsfogalmak közé, másrészt egy-két szó nem került be az elemzés tartományába /pl. igék, határozók/. Ennek oka nagyon tudatos volt, mivel a kutatói kíváncsiság túlment az első negyven szó fogalmán, és az elemzésbe bevont olyan szavakat is, melyek a kutató számára különösen fontosak /munkafeltételek pld./.

IV; A kulcsfogalmakat leíró változók és értékeik

I; A fogalom társadalmi alrendszerre való vonatkozása

- 1., politikai
- 2., gazdasági
- 3., jogi
- 4., morális-erkölcsi értékrend
- 5., ideológiai

II; A fogalom társadalmi szerveződési szintre való vonatkozása

- 1., makrotársadalmi szint
- 2., mikrotársadalmi szint

III; A fogalom társadalmi együttműködés típusaira való vonatkozása

- 1., Emberek közötti együttműködést jelöl
- 2., Intézményes koordinációra utal
- 3., Ember-Intézmény kapcsolatra vonatkozik
- 4., Nem együttműködést, konfliktust jelöl

IV; A fogalom társadalomfejlődési értelmezhetőségi szintje

- 1., Általános társadalomfejlődésre vonatkozik
- 2., Konkrét társadalomfejlődésre utal

V; A fogalom társadalmi típusra vonatkozása

- 1., Szocialista társadalomra vonatkozik
- 2., Kapitalista társadalomra vonatkozik
- 3., Mindkettőre vonatkozik
- 4., Egyikre sem

VI; A fogalom viszonya a társadalmi folyamatok jellegéhez

- 1., Normatív fogalom
- 2., Reálfolyamatot tartalmaz
- 3., Semleges.

V. tábla

Az I.sz. változó belső eloszlása gyak./%

/A társadalmi alrendszerre való vonatkozás/

	Politikai	Gazdasági	Morális- erkölcsi	Ideológiai	Nincs ilyen vonatkozása
Politikai	93/5%	57/3%	12/0,6%	24/1%	-
Gazdasági	57/3%	531/26%	32/2%	176/9%	-
Morális- erkölcsi	12/0,6%	32/2%	115/6%	77/4%	-
Ideológiai	24/1%	176/9%	77/4%	245/12%	-
Nincs ilyen vonatkozása	-	-	-	-	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/11%	522/25%	318/16%

$$\Sigma = 2058/100\%$$

VI. Tábla

II.sz. változó belső eloszlása gyak/%

/Társadalmi szerveződési szintek/

	Makrofolyamatra	Mikrofolyamatra	Nem értékelhető
Makrofolyamatra	323/16%	199/10%	-
Mikrofolyamatra	199/10%	1019/50%	-
Nem értékelhető	-	-	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%
		2058/100%	

VII. Tábla

III.sz. változó belső eloszlása gyak/%

/ A társadalmi együttműködés típusaira való vonatkozás/

	Ember- közötti együttm.	Intézményes koordináció	Ember- Intéz- mény kap- csolata	Konfliktust jelöl	Nem értel- mezhető
Ember- közötti együttműködés	360/17%	34/2%	195/10%	47/2%	-
Intézményes koordináció	34/2%	109/5%	64/3%	0	-
Ember-intéz- mény kapcsolata	195/10%	64/3%	565/28%	0	-
Konfliktust jelöl	47/2%	0	0	26/1%	-
Nem értel- mezhető	-	-	-		318
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/4%	318/16%
			2058/100%		

VIII. Tábla

IV.sz. változó belső eloszlása gyak/%

/Társadalomfejlődési értelmezhetőségi szint/

	Általános társadalomfejlődésre	Konkrét társadalomfejlődésre	Nem értel- mezhető
Általános tár- sadalomfejlő- désre	1551/75%	65/3%	-
Konkrét társa- dalomfejlő- désre	65/3%	59/3%	-
Nem értel- mezhető	-	-	318/16%
Σ	1616/79%	124/6%	318/16%
2058/100%			

IX. Tábla

V.sz. változó belső eloszlása gyak/%

/A fogalom társadalmi típusra vonatkozása/

	Szocia- lista	Kapita- lista	Mind- kettőre	Egyikre sem	Nem értel- mezhető
Szocialista	25/1%	0	36/2%	-	-
Kapitalista	0	54/3%	62/3%	-	-
Mindkettőre	36/2%	62/3%	1465/71%	-	-
Egyikre sem	-	-	-	-	-
Nem értel- mezhető	-	-	-	-	318/16%
Σ	61/3%	116/6%	1563/76%		318/16%
2058/100%					

X. tábla

VI.sz. változó belső eloszlása gyak/%

/Társadalmi folyamatok jellegéhez való viszony/

	Normatív folyamat	Reálfo- lyamat	Semleges	Nem értel- mezhető
Normatív folyamat	400/19%	215/10%	46/2%	-
Reálfolyamat	215/10%	801/39%	0	-
Semleges	46/2%	0	17/1%	-
Nem értelmezhető	-	-	-	318/16%
Σ	661/32%	1016/50%	63/3%	318/16%
	2058/100%			

XI. Tábla

I-II. változó összefüggése gyak/%

Társadalmi alrendszer

Társadalmi szerveződési szint	Politikai	Gazdasági	Morális- Erkölcsei	Ideológiai	Nem értel- mezhető	
Makrofolyamat	95/5%	142/7%	110/5%	175/9%	-	522/25%
Mikrofolyamat	91/4%	654/32%	126/6%	347/17%	-	1218/59%
Nem értel- mezhető	-	-	-	-	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/12%	522/25%	318/16%	2058/100%

XII. tábla

I-III. változó összefüggése

Társadalmi alrendszer gyak/%

Együttműködés tipusai	Politikai	Gazdasági	Morális- Erkölcsei	Ideológiai	Nem értel- mezhető	Σ
Emberek közötti együttműködés	35/2%	193/9%	159/8%	249/12%	-	636/31%
Intézményes koordináció	88/4%	84/4%	12/0,6%	23/1%	-	207/10%
Ember-intézmé- nyes kapcso- latra utal	63/3%	519/25%	33/2%	209/10%	-	824/40%
Kontaktust jelöl	-	-	32/2%	41/2%	-	73/4%
Nem értelmezhető	-	-	-	-	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/19%	522/25%	318/16%	2058/100%

XIII. Tábla

I-IV. változó összefüggése

Társadalmi alrendszer gyak/%

Társadalmi fej- lődési szint	Politikai	Gazdasági	Morális- Erkölcsei	Ideológiai	Nem értel- mezhető	Σ
Általános	184/9%	776/38%	204/10%	452/22%	-	1616/79%
Konkrét	2/0,1%	20/1%	32/2%	70/3%	-	124/6%
Nem értel- mezhető	-	-	-	-	318/16%	318/16%
Σ	186/3%	796/39%	236/12%	522/25%	318/16%	2058/100%

XIV. Tábla

I-V. változó összefüggése

Társadalmi alrendszer gyak/%

Társadalmi típus	Politikai	Gazdasági	Morális-Erkölcsi	Ideológiai	Nem értelmezhető	Σ
Szocialista	5	37/2%	1	18/1%	0	61/3%
Kapitalista	0	15/0,1%	32/2%	69/3%	0	116/6%
Mindkettő	181/9%	744/36%	203/10%	435/21%	0	1536/76%
Egyikre sem	0	0	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	186/9%	796/39%	236/19%	522/25%	318/16%	2058/100%

XV. Tábla

I-VI. változó összefüggése

Társadalmi alrendszer gyak/%

Társadalmi folyamatok jellege	Politikai	Gazdasági	Morális-Erkölcsi	Ideológiai	Nem értelmezhető	Σ
Normatív	44/2%	210/10%	129/6%	278/14%	0	661/32%
Reálfolyamat	142/17%	586/29%	74/4%	214/10%	0	1016/49%
Semleges	0	0	33/2%	30/2%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	186/5%	796/33%	236/12%	522/25%	318/16%	2058/100%

XVI. Tábla

II-III. változó összefüggése

Társadalmi szerveződési szint gyak/%

Társadalmi együttműködés típusai	Makrotársadalmi	Mikrotársadalmi	Nem értelmezhető	Σ
Emberek közötti együttműködés	194/9%	442/22%	0	636/31%
Intézményi koordináció	101/5%	106/5%	0	207/10%
Ember-Intézmény kapcsolata	169/8%	655/32%	0	824/40%
Konfliktust jelöl	58/3%	15/1%	0	73/4%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/16%	1218/59%	318/16%	2058/100%

XVII. Tábla

II-IV. változó összefüggése

Társadalmi szerveződési szint gyak/%

Társadalomfejlődési szint	Makrotársadalmi	Mikrotársadalmi	Nem értelmezhető	Σ
Általános társadalomfejlődés	431/21%	1185/58%	0	1616/79%
Konkrét társadalomfejlődés	91/4%	33/2%	0	124/6%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%	2058/100%

XVIII. Tábla

II-V. változó összefüggése

Társadalmi szerveződési szint gyak/%

Társadalmi típus	Makrotár- sadalmi	Mikrotár- sadalmi	Nem értel- mezhető	Σ
Szocialista tár- sadalom	25/1%	36/2%	0	61/3%
Kapitalista tár- sadalom	86/4%	30/2%	0	116/6%
Mindkettőre vonatkozik	411/20%	1152/56%	0	1563/76%
Egyikere sem	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%	2058/100%

XIX. Tábla

II-VI. változó összefüggése

Társadalmi szerveződési szint gyak/%

Társadalmi folya- matok jellege	Makrotár- sadalmi	Mikrotár- sadalmi	Nem értel- mezhető	Σ
Normatív fogalom	215/10%	446/22%	0	661/32%
Reálfogalom	258/12%	758/37%	0	1016/49%
Semleges	49/2%	14/1%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	522/25%	1218/59%	318/16%	2058/100%

XX. Tábla

III-IV. változó összefüggése

Társadalmi együttműködés típusai gyak/%

Társadalomfejlődési értelmezhetőségi szint	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Intézmények-ember kapcsolat	Konfliktust jelöl	Nem értelmezhető	Σ
Általános társadalomfejlődés	588/29%	204/10%	777/38%	47/2%	0	1616/79%
Konkrét társadalomfejlődés	48/2%	3	47/2%	26/1%	0	124/6%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/4%	318/16%	2058/100%

XXI. Tábla

III-V. változó összefüggése

Társadalmi együttműködés típusai gyak/%

Társadalmi típus	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Intézmények-ember kapcsolat	Konfliktust jelöl	Nem értelmezhető	Σ
Szocialista	18/1%	3	40/2%	0	0	61/3%
Kapitalista	47/2%	0	43/2%	26/1%	0	116/6%
Mindkettőre	571/28%	204/10%	741/36%	47/2%	0	1563/76%
Egyikre sem	0	0	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/4%	318/16%	2058/100%

XXII. Tábla

III-VI. változó összefüggése

Társadalmi együttműködés típusai gyak/%

Társadalmi folyamatok jellege	Emberek közötti együttműködés	Intézményes koordináció	Intézmények-ember kapcsolat	Konfliktust jelöl	Nem értelmezhető	Σ
Normatív	347/17%	40/2%	217/11%	57/3%	0	661/32%
Reálfolyamat	242/12%	167/8%	607/30%	0	0	1016/43%
Semleges	47/2%	0	0	16/1%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	636/31%	207/10%	824/40%	73/4%	318/16%	2058/100%

XXIII. Tábla

IV-V. változó összefüggése

Társadalomfejlődési szint gyak/%

Társadalmi típus gyak/%	Általános	Konkrét	Nem értelmezhető	Σ
Szocialista	56/3%	5	0	61/3%
Kapitalista	62/3%	54/3%	0	116/6%
Mindkettő	1498/73%	65/3%	0	1563/76%
Egyik sem	0	0	0	0
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	1616/79%	124/6%	318/16%	2058/100%

XXIV. Tábla

IV-VI. változó összefüggése

Társadalomfejlődési szint gyak/%

Társadalmi folyamatok jellege	Általános	Konkrét	Nem értelmezhető	Σ
Normatív	599/29%	62/3%	0	661/32%
Reálfolyamat	970/47%	46/2%	0	1016/50%
Semleges	47/2%	16/1%	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	318/16%	318/16%
Σ	1616/79%	124/6%	318/16%	2058/100%

XXV. Tábla

V-VI. változó összefüggése

Társadalmi típus gyak/%

Társadalmi folyamatok jellege	Szocia- lista	Kapita- lista	Mindkettő	Egyik sem	Nem értel- mezhető	Σ
Normatív	26/1%	57/3%	578/28%	0	0	661/32%
Reálfolyamat	35/2%	43/2%	998/46%	0	0	1016/49%
Semleges	0	16/1%	47/2%	0	0	63/3%
Nem értelmezhető	0	0	0	0	318/16%	318/16%
Σ	61/3%	116/6%	1563/76%	0	318/16%	2058/100%

Tartalomjegyzék

Oldal

Hipotézis helyett /Szociológiai bevezetés/	1.
--	----

I. Rész: "A jognak asztalánál..."

I. FEJEZET. VÁDEMELÉS NÉLKÜL

1. A vállalat és a dolgozó viszonyának jogi szabályozása az ötvenes évek elején.....	12.
a./ A vállalat és a dolgozó kapcsolatának munkajogi normái	12.
b./ A büntetőjog színre lép	17.
2. Munkafegyelmi problémák a vállalatoknál és üzemeknél	22.
a./ A vállalatok és üzemek vezetésének intézkedései a munkafegyelem megszilárdításáért	22.
b./ A vállalatoknál folyó munkaügyi viták és fegyelmi ügyek jellemzői	26.
A/ A munkaügyi viták néhány sajátossága	26.
B/ A fegyelmi ügyek általános jellemzése	27.
C/ A fegyelmi ügyek funkciója a vállalatok-üzemek működésében	30.
3. A munkafegyelem problémájának társadalomtörténeti háttere	32.
a./ A munkafegyelem néhány makroökonómiai összefüggése	32.
b./ Munkaerőgazdálkodás és munkafegyelem	37.
c./ Az iparosítás során kialakult munkaszervezet működésének néhány jellemző vonása	41.
d./ A munkafegyelem értelmezése a munkaszervezeti iparosítás magyarországi sajátosságainak tükrében	48.

II. FEJEZET. BÍRÓSÁGOK ELŐTT

1. Az elítéltek társadalmi helyzete	51.
2. Az elítéltek területi, foglalkozási mobilitásának jellemzői	57.

3. A büntetőjogi eljárást kezdeményező munkahelyek jellemzői	63.
4. Az elítéltek munkaszervezeti magatartása és a magatartások motivációi	65.
5. A munkafegyelmi vétségek bírósági megítélése....	68.

II. Rész: "A szó veszélyes fegyver..."

I. FEJEZET. SAJTÓ ÉS PROPAGANDA

1. A munkafegyelem a kor propagandairodalmában és napi sajtójában	76.
a./ A munkafegyelem a brosúrairodalomban	76.
A/ A munkafegyelem fogalmának változásai	77.
B/ A fegyelmezetlen dolgozók	79.
C/ A munkafegyelem pozitív példái	82.
D/ Javaslatok a fegyelmezetlenségek megszüntetésére	83.
b./ Munkafegyelem a sajtóban	85.
A/ A Szabad Nép 1952-es évfolyamának elemzése	85.
B/ A munkafegyelem a FOGASKERÉK c. /Rákosi Mátyás Művek/ üzemi lap 1952-es évfolyamában	89.

II. FEJEZET. AZ ITÉLETEK IDEOLÓGIÁJA.

1. A nyelvi közeg szociológiai jelentősége	91.
1. Politika, ideológia és nyelv.....	95.
3. Ideológia és tudás	102.
4. Néhány gondolat az "ötvenes évek" ideológiájáról	107.
5. Az ideológiai szövegek tartalomelemzése	110.
a./ A szavak	110.
b./ A mondatok	116.
c./ Kijelentések, állítások és gyakoriságok	118.

6. A szövegek idézése	127.
a./ A társadalomra veszélyesség bizonyítása	127.
b./ Enyhítő körülmények és ideológiai érvelés	127.
c./ Az ideológiai kijelentések néhány összefüggése	130.
d./ Az ideológiai érvelés rendszere	131.
A/ Érdekek és érdekrendszerek	131.
B/ A társadalomra veszélyesség tényezői	134.
e./ Az ítéletek ideológiai szövegeinek politikai- ideológiai háttere	138.
7. Az ítéletek ideológiájának néhány szociológiai tu- lajdonsága	142.
8. Az ideológiai szövegek statisztikai leírása	166.

Függelék

Jegyzetek

Módszertani útmutatás

Táblázatok

Ítéletszövegek

Az ideologiaelemzés empirikus-szociológiai vetületei